

2021.

IZDAVAČI:
Arhiv HNK
Muzej Hercegovine
Fakultet humanističkih nauka
Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru

ZA IZDAVAČA:
Amir Kadribegović
Asim Krhan
Edim Šator

REDAKCIJA:
Omer Aksoy (Turska), Dijana Hadžizukić (BiH), Adnan Kadrić (BiH),
Adnan Busuladžić (BiH), Mirsad Kunić (BiH), Almir Marić (BiH),
Šerbo Rastoder (Crna Gora), Nadija Rebronja (Srbija), Šaban Zahirović (BiH)

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK:
Edim Šator

NASLOVNA STRANA:

Bobo Samardžić

DTP:
Edin Džih

ŠTAMPA:
IC štamparija Mostar

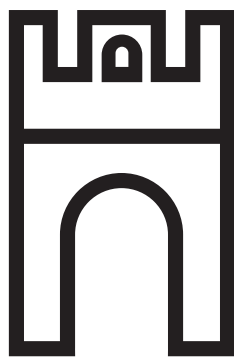
Za štampariju:
Ibro Rahimić

Tiraž: 300

Publikacija izlazi jedanput godišnje.
Objavljivanje ovog broja podržalo je Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke.

hercegovina
časopis za kulturno
i historijsko naslijeđe

20

Mostar, 2021.

historija

Esad Kurtović

TRI SREDNJOVJEKOVNA HERCEGOVAČKA BIOGRADA

Sažetak: Kao uobičajeno i rašireno ime u slavenskom svijetu Biograd predstavlja naselje koje se isticalo u svome okruženju i stoga nosilo prepoznatljivo ime. Na hercegovačkom području u srednjem vijeku egzistirala su tri Biograda: kod Konjica, Nevesinja i Trebinja. Formirani su geostrateški na važnim komunikacijama i kontinuirani su izrazi naseljenosti u svim fazama prošlosti. Očuvani arhivski pokazatelji u razvijenom srednjem vijeku omogućavaju praćenje tvrđavskog kompleksa za konjički i nevesinjski Biograd, koji imaju i svoja podgrađa dok je trebinjski Biograd tada na razini seoskog naselja.

Ključne riječi: Biograd kod Konjica, Biograd kod Nevesinja, Biograd kod Trebinja

Na istočnoj jadranskoj obali kao i u većem broju slavenskih zemalja egzistiralo je i egzistira ime naselja Biograd u različitim oblicima (Biograd, Beograd, Belgrad, Belograd, Belohrad, i sl.), što ukazuje na njegovu starost i raširenost među Slavenima. Izvjesna je motivacija nastanka imena u namjeri da se istakne lijepi bijeli grad (bijela tvrđava) koji izgledom dominira okolinom.¹

¹ Београд, Етимолошки речник српског језика, Свеска 3 (Бе-БЈ), (уредник Александар Лома), Српска академија наука и уметности, Београд 2008, 114-117; Mirjana Detelić-Marija Ilić, Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima, Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 93, Beograd 2006, 84-96.

U srednjem vijeku u Bosni naročito se ističu Biograd (Prusac) kod Donjeg Vakufa, te istoimena naselja kod Konjica, Trebinja i Nevesinja. U namjeri da prezentiramo poznate informacije i iniciramo daljnja istraživanja, na ovom mjestu predstavljamo tri hercegovačka Biograda.² Informacije o njima nisu brojne ali su i u dosadašnjim obradama izazvale značajni interes. U obzir su uzeti pristupi Mihaila Dinića, Pave Anđelića, Marka Vege, Desanke Kovačević-Kojić i drugih autora kao i leksikonska sagledavanja. Uprkos skretanju pažnje historičara i arheologa na dosta neriješenih pitanja, sistematičnija iskopavanja i istraživanja su izostala i to je prva stepenica pred kojom se nalaze aktualni zahtjevi struke.

Biograd (Konjic)

Konjički Biograd smješten je u župi Neretva koja je obuhvatala šire područje Konjica u gornjem toku rijeke Neretve među planinskim masivima Čvrsnice, Bitovnje i Bjelašnice sa sjevera i Prenja sa juga. Srednjovjekovni Biograd je tvrđava situirana zapadno od Konjica na lijevoj obali Neretve. Sa sjevera tvrđavu opasuje rijeka Neretva, sa istoka dolina potoka Radave a sa zapada potok Drecelj. To je savremeni lokalitet Grad sa ostacima utvrde koja se izdiže na oko 200 metara iznad korita Neretve a kao povoljno geostrateško stanište imao je svoj značaj i u ranijim razdobljima prošlosti. U podnožju Biograda na mjestu gdje se vršio prelaz preko rijeke Neretve u naselje Konjic razvio se Podbiograd, naselje koje su Turci nazvali Belgradžik.³

2 Da bi se izbjegla konfuzija o kom Biogradu je riječ, u tekstu ćemo koristiti nazive konjički, nevesinjski i trebinjski Biograd.

3 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957, 12; Pavao Anđelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija Nova serija 13, Sarajevo 1958, 179-185; Isti, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Skupština opštine, Konjic 1075, 125-129; Desanka Kovačević-Kojić, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево 1978, 112-113; P. Anđelić, *Grad Biograd*, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 213; M. Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most V/19-20, Mostar 1978, 127; Синиша Мишић, *Биоград*, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима, Завод за уџбенике, Београд 2010, 45. О Конјичу, Esad Kurtović, *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2014, 379-385.

Biograd se spominje u čuvenim poveljama o posjedima Stjepana Vukčića Kosače 1444. (*Hunereti Biogrado castello con contato*)⁴, 1448. (*castrum Welligrad*) i 1454. (*civitate Biograd cum castris et pertinentiis suis*).⁵ Povelje su odraz posjeda Kosača iz vremena Stjepanovog sinovca vojvode Sandalja Hranića kojemu je po svemu i pripadao i konjički Biograd, dok se podrazumijeva da je ranije bio u rukama vlastele Sankovići.

Uprkos kontinuitetu egzistencije i važnosti koja proizlazi iz osiguranja važnog prijelaza preko Neretve koji se vršio kroz Podbiograd, u dubrovačkim arhivskim vrelima prvi spomen Biograda povezan je tek za drugu polovinu jula 1445. godine. Cvjetan Milišić iz Drijeva tada je podigao tužbu protiv Petra Radinovića, kastelana Biograda, zbog krađe konja sa sedlom vrijednosti 15 dukata, u novcu iznos od 18 dukata i devet perpera, zatim sitnih stvari u vrijednosti 30 perpera, te mača, noža i ogrtača.⁶ Spomen kastelana je značajan. Kastelani imaju prvenstveno vojnu funkciju kao zapovjednici posada u tvrđavama i to su predstavnici sitnijeg plemstva.⁷ Obzirom na Povelju kralja Alfonsa Aragonskog za Stjepana Vukčića iz 1444⁸, rekli bismo da je kastelan Biograda Petar Radinović bio čovjek vojvode Stjepana Vukčića Kosače. Ako su predstavnici vlastele Sankovići, gospodari gornjeg toka rijeke Neretve, Nevesinja, Dabra i Popova do mora⁹, držali ranije područje lijeve obale Neretve,

4 Almir Peco, The 1444 Treaty between King Alfonso V of Aragon and Grand Duke Stjepan Vukčić, „Reflections on Life and Society in the Western Balkans. Studies in the History of Bosnia and Herzegovina“, Journal of the Faculty of Philosophy (History, History of Art, Archeology), Volume 7, Number 2, Special issue, Sarajevo 2020, 84. Ranije citano: “Himereti” i tako preneseno u literaturi, Ludvig Thallózy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München und Leipzig, 1914, 362; Михаило Динић, Земље херцера Светогора Саве, Глас Српске академије наука и уметности 182, Београд 1940, 203-204.

5 Ludvig Thallózy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 379, 397; Михаило Динић, Земље херцера Светогора Саве, 203-204.

6 „Çuietanus Milisich de Narente ... fecit lamentum supra Petar Radinouich castellanum Biogradi, dicens quod per vim accepit sibi unum equum cum sella valoris ducatorum XV, ducatis XVIII et yperperis VIII et alias res minutas valoris yperperorum XXX et unam spatam et unam cortellesiam et unum mantellum. [Testes:] Çiuoe Tichoeuich, Vuchas Ostoich, Michoç Anzolouich, Vuchaç Dercholiza” (20.7. 1445), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), Lamenta de foris, XIX, 139.

7 Д. Ковачевић-Којић, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 252.

8 A. Peco, The 1444 Treaty between King Alfonso V of Aragon and Grand Duke Stjepan Vukčić, 84.

9 Јованка Мијушковић, Хумска властеоска породица Санковићи, Историјски часопис 11, Београд 1961, 31-32, 39-40, 50-51.

i kod Konjica¹⁰, onda se moramo složiti sa postavkom da je isti posjed vojvoda Sandalj Hranić preuzeo od Sankovića, kada i ostala područja 1404. godine.¹¹

Tužba iz juna 1449. daje veći broj informacija kojima se obogaćuje historija Biograda. Neke, poput povezanosti Neretve sa Biogradom, u dovoljnoj mjeri ostaju nejasne. Tužbu podiže Milašin Đurašević protiv Radića Paštrovića, vazala hercega Stjepana Vukčića Kosače, te njegove supruge Jelene, zbog toga što su poslali svoje ljude koji su pod okriljem noći izvršili krađu 2,5 peče (komada) tkanina u kući krstjanina Obicena (Obizena) u mjestu zvanom „Eretua“ pod Biogradom.¹² Pored krstjanske kuće, podatak izrijeком spominje mjesto Neretvu situirano podno Biograda (*in domo de Obizen patarino in loco vocato Eretua sub Belgrado*), pa se pitanje Neretve može tumačiti kao naselje ali i kao relikv imenovanja župe. Mišljenje Pavla Anđelića, najboljeg poznavatelja medievalnog Konjica, je da je Neretva drugačije imenovanje za Konjic¹³, ali pri tome bi nejasno bilo smještanje Biograda i Podbiograda na lijevoj a Konjica na desnoj obali rijeke Neretve. Naredni pokazatelj je iz oktobra 1466. i predstavlja presudu izvršenu pred dubrovačkim sudom koju su pokrenuli krstjani protiv Ruska zbog navodnog prisvajanja deponiranog novca.¹⁴ Krstjanin Radisav, jedan iz zajednice krstjanina Bjelosava, u Neretvi, dijelu Bosne, preko rijeke

10 Jedno dubrovačko poslanstvo upućeno vojvodi Radiću Sankoviću imalo je dopuštenje da ga traži do Konjica: „de mittendo ambassiatam ad Radiç Semchouich“; „de mittendo dictos ambassiatores elligendos ad dictum Radiç usque in Papaua et abinde ultra voluntate dictorum non preterendo flumen Chognić“ (17.8. 1399), DAD, Reformationes XXXI, 135v; J. Мијушковић, Хумска властеоска породица Санковићи, 51.

11 P. Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, 228-229; J. Мијушковић, Хумска властеоска породица Санковићи, 52.

12 „Millassinus Giurasseuich ... fecit lamentum supra Radiç Pastrouich nobilem chercechi Stiepani et Jelenam eius uxorem, dicens quod miserunt homines suos qui furati fuerunt ipsi Millasino pecias duas cum dimidia panorum de quinquaginta de nocte in domo de Obizen patarino in loco vocato Eretua sub Belgrado“ (19.6. 1449), DAD, Lamenta de foris, XXII, 105v. Ime tužioca pogrešno (Živanović) u, Душанка Динић-Кнежевић, Тканине у привреди средњовековног Дубровника, Српска академија наука и уметности, Београд 1982, 265, напомена 72.

13 P. Anđelić, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, 228-229.

14 „Radissauus patharenius, unus de societate Biellossau i pathareni in Neretva, partium Bosne, citra flumine de Subtus Belgrad, ... petitionem exposuit contra et aduersus Ruschum Tudrouich, dicens et petens dictus Radissauus per hec formalia verba, videlicet, ego Radissauus dedisse tibi ad saluandum in depositum penes te in contatibus yperperos viginti de grossos, vellem nunc et peto quod tu michi dictos yperperos restituas ...“ (17.10. 1466), DAD, Diversa Cancellariae, LXXIII, 98v. Kod M. Dinića navedeno je pogrešno da se radi o svesku serije Diversa Notariae, M. Динић, Из Дубровачког архива, III, Српска академија наука и уметности, Београд 1967, 215-216.

u Podbiogradu (*in Neretva, partium Bosne, citra flumine de Subtus Belgrad*), izjavio je da je deponirao kod Ruska Tudrovića 20 perpera dubrovačkih dinara u namjeri da ih podigne kada mu zatrebaju. Optuženi Rusko je to negirao pa su suci tražili da krstjanin Radisav ponudi svjedoke. Kao svjedok pojavljuje se krstjanin Cvjetko, također iz zajednice krstjana (*ex supranominate societate*), ali Cvjetko u svome iskazu nije potvrdio navode krstjanina Radisava, pa su knez i suci oslobodili Ruska od iznijete optužbe.¹⁵

Aktuelne informacije ne omogućavaju potpuno jasnu sliku. Pisani izvori bilježe urbane cjeline Biograd, Podbiograd, Neretvu i Konjic. Dok je pitanje naselja pod imenom Neretva na desnoj obali rijeke gdje egzistira naselje Konjic još uvijek nejasno¹⁶, prisustvo krstjana i njihova hiža (*in domo de Obizen patarino; de societate Biellossau pathareni*) koja je egzistirala podno Biograda nisu sporni.¹⁷ Podrazumijeva se i da je uz hiže egzistirao gostinjac kojim su se služili i dubrovački trgovci.¹⁸

Biograd (Nevesinje)

Literaturna polazišta sa pisanom izvornom građom o Biogradu kod Nevesinja nalaze se u radovima historičara Mihaila Dinića i Desanke Kovačević-Kojić, autora koji su najviše doprinijeli njegovom prepoznavanju i ostavili trajan pečat na ostale autore. Pišući o konjičkom Biogradu, Dinić je ponudio dvije arhivske informacije o Biogradu kod Nevesinja kao usputnu ilustraciju u napomeni.¹⁹ Iako usputni, to su vrlo značajni podaci. Oni su činili okosnicu natuknice „Biograd kod Nevesinja“ koju je svojevremeno Marko Vego ponudio u svojim „Naseljima“.²⁰ U svome djelu o „Gradskim naseljima srednjovjekovne bosanske države“ Desanka Kovačević-Kojić dodaje nove informacije o nevesinjskom Biogradu i njihovu obradu²¹, a ti dodaci su

15 DAD, *Diversa Cancellariae*, LXXIII, 98v.

16 P. Anđelić, *Srednjovjekovni gradovi u Neretvi*, 228-229. Isti, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, 320.

17 Pejo Ćošković, *Crkva bosanska u XV. stoljeću*, Sarajevo 2005, 248-249, 252.

18 Isto, 284.

19 M. Динић, *Земље херцера Светога Саве*, 204, napomena 124.

20 M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 13. Preuzeto u, Mirjana Detelić-Marija Ilić, *Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima*, 93. Dinićevi podaci i u, Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Svjetlost, Sarajevo 1982, 141.

21 Д. Ковачевић-Кojiћ, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, 141

našli odraza i u novijoj literaturi.²² Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine registruje Biograd (Udrežnje-Ponori) kao srednjovjekovni grad smješten na vrhu brda Vranjača, na izduženom platou sa oskudno očuvanim tragovima kamena i maltera.²³ Međutim, detaljnija arheološka obrada ovog područja je izostala, a ona je u ovom slučaju vrlo značajna i vrijeme će to pokazati.

Problemski osnov koji proizlazi iz historije nevesinjskog Biograda je upravo pitanje njegovog statusa. Očuvani podaci usloveli su dileme u literaturi. Pitanje je radi li se o utvrđenom gradu – tvrđavi (utvrđi) ili o podgrađu, jer izvjestan broj podataka jasno govori da se radi o naselju. Bez arheoloških istraživanja ne može se odbaciti ni pomisao o širem kompleksu sa utvrdom. Očito je kao prvobitni nukleus postojala utvrda koja je vremenom svoje ime dala naselju formiranom ispod njega. Uglavnom, veći broj očuvanih pisanih informacija ukazuje na egzistiranje naselja (villa, locus) pod imenom Biograd.²⁴

Ispratit ćemo dostupne pokazatelje i prezentirati problemski osnov. Prvi spomen nevesinjskog Biograda je iz decembra 1372. godine. Tada je izvjesni Radoslav Tvrđević podigao tužbu protiv braće Ninoja, Mileška i Rajana Ivanovića, Pokrajca Junakovića i jednog njegovog neimenovanog brata, Pejka Božića, Brajana Predojevića i Miloslava Koščetića zato što su ga opljačkali kod Biograda, oduzimajući mu razne stvari (vosak, kože, tkanine, luk sa strijelama, novac, odjeću i obuću).²⁵ Mjesto pljačke je specifično navedeno (*supra Belgradum citra Neuesignam*), ali svakako bi se radilo o mjestu koje je situirano u blizini lokaliteta koji ima tipično tvrđavsko ime - Biograd.²⁶ Optuženi Ivanovići, Junakovići, Božić, Predojević i Koščetić mogli bi biti sa ovog područja.

22 Синиша Мишић, Хумска земља, DBR International Publishing-Филозофски факултет, Београд 1996, 142; Isti, Биоград, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља - према писаним изворима - , 45.

23 Ivo Bojanovski-Tihomir Glavaš, Biograd (Udrežnje-Ponori), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, 141.

24 Д. Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовековне босанске државе, 118, 141.

25 „Radoslauus Tueryeuich ... conqueritur supra Ninoe Iuanouich, Mileschum Iuanouich, Rayanum fratrem eorum, Pocrayeç Junacouich et fratrem dicti Pocrayeç et Peychum Boxich, Brayanum Predoeuich et Milossaum Coscetic, dicens supra Belgradum citra Neuesignam acceperunt michichi [tako] violenter res infrascriptas: In primis de cera valorem yperperorum XX, in pellibus yperperos VIII, brachia panni III^{or}, unus archus cum sagittis, clamis cum caputeo, yperperi III in grossorum, cordam I, scharselam, camisiam, serbolas, caligas, techarellum” (5.12. 1372), DAD, Lamenta de foris I, 89v.

26 Desanka Kovačević-Kojić je izvod iz dokumenta prenijela kao: „sub Biograd circa Nevešinje“, Д. Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовековне босанске државе, напомена 43 на страни 118.

Informacija iz marta 1373. i februara 1374. godine mogle bi se odnositi na nevesinjski Biograd, mada to izrijekom nije navedeno. Marta 1373. godine izvjesni Ozerko Pripčić iz Biograda (*Osercus Pripčich de Bielgrado*) je prodao Dobroslavu i njenog sina Radoslava đakonu Marinu Saraki za 20 dukata.²⁷ Februara 1374. godine đakon Marin Saraka je Dobroslavu i Radoslava prodao Petrelu Maseli iz Ankone po istoj cijeni. U ugovoru je navedeno da je Marin iste kupio od Ozerka Pripčića iz Biograda (*Ossercho Pripčich de Bielgrado*).²⁸ Zraku uporišta da se radi o nevesinjskom Biogradu može da pruži informacija da je neki drugi Pripčić iz toga vremena povezan za Nevesinje, kao što je to vlasteličić Pribil Pripčić spomenut 1390.²⁹ Međutim, postoje Pripčići toga vremena i na trebinjskom području, kao što je to Radoslav Pripčić (1377).³⁰ Prednost dajemo nevesinjskom Biogradu.

Podatak iz februara 1397. godine izvjesno navodi nevesinjski Biograd. Tada je Radoslav Radmilović iz Biograda iz Nevesinja (*Radoslaus Radmillouich de Bielgrad de Neuissigna*) sklopio ugovor o dvogodišnjoj službi sa mornarom Jurkom Petrovićem. Za Radoslava se kao jamac pojavljuje izvjesni mornar Ostoja Mirković. Pored hrane i odjeće Radoslav bi za dvije godine imao zaradu od deset perpera dubrovačkih dinara.³¹ Navedena informacija definira vezanost Biograda za Nevesinje ali ne i kao tvrđavu.

27 „Ego quidem Osercus Pripčich de Bielgrado confiteor quod Dobrosclauam et Radosclauum eius filium ibidem presentes meos servos ibidem presentes, volentes et consentientes vendidi dyacono Marino de Saracha ibidem presenti pro ducatis auri viginti, quos habui et recepi a dicto dyacono Marino” (31.3. 1373), М. Динић, Из Дубровачког архива, III, 29.

28 „Ego quidem dyaconus Marinus de Saracha confiteor quod Dobrosclauam et Radosclauum eius filium meos servos quos emi ab Ossercho Pripčich de Bielgrado venditi petrello Maselli de Ancona pro ducatis viginti, quos habui et recepi ab ipso Petrello pro integra et completa solucione ipsorum” (23.2. 1374), М. Динић, Из Дубровачког архива, III, 30.

29 „Radoueç Bogoslalich hominem Pribilli Pripcich” (9.3. 1390), DAD, Diversa Cancellariae, XXIX, 69v-70; „Radoueç Bogoslauich homo Pribilli Pripcich facit manifestum quod ipse se obligat et promittit Pribigne Bogoeuich pro una vacha que fuit derobata ipsi Pribigne in Neuissigna” (9.3. 1390), Isto, 70. Tekstovi ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526), 1, Institut za historiju-JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo 2019, 213.

30 „Radoslauus Pripčich de Tribunio” (9.11. 1377), DAD, Debita Notariae, VIII, 100v. Tekst ugovora u, E. Kurtović, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521), ANU BiH, Građa XXXI, CBI Knjiga 2, Sarajevo 2017, 17.

31 „Radoslaus Radmillouich de Bielgrad de Neuissigna facit manifestum quod ipse se locat et operas suas Jurcho Petrouich marinario ... Hostoya Mirchouich marinarius constituit se plegium et paccatorem dicto Jurcho” (20.2. 1397), DAD, Diversa Cancellariae, XXXII, 26. Tekst ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 1, 323.

S obzirom na pretpostavku da je nevesinjski Biograd razvijeno naselje ispod utvrde, na njega bi se odnosile i informacije iz septembra 1419. godine. Radi se o tužbi podignutoj protiv neimenovane braće Rajčića, Budojevića i Rozančića iz naselja Biograd (*de villa Biograt, de dicto loco*), te braće Grebešića, Mrđenića i Doplića. Oni su optuženi da su u Biogradu (*in dicta villa*) otuđili konja sa tovarom žita, odjeću, obuću, oružje, ovna i novac.³² Identifikacija villa i locus uz naziv lokaliteta Biograd ukazivali bi na seosko naselje ili podgrađe.³³ Sve navedeno ostalo bi pretpostavka. Međutim, neke dodatne informacije ipak mogu ići u prilog da se u ovom slučaju radi o nevesinjskom Biogradu.

Izvjescni Budojevići se spominju na nevesinjskom području u odgovarajućem vremenskom tajmingu koji bi išao u prilog da je informacija iz septembra 1419. godine vezana za nevesinjski Biograd. To su Petuj Budojević (1411) i braća Ivko i Radosav Budojević (1422), ljudi vojvode Radosava Pavlovića. Oktobra 1411. godine Vratko Radmanić podigao je tužbu protiv Radoja Bogdanovića, Petuja i Radmila Gradkovića te Petuja Budojevića zbog pljačke izvršene u Nevesinju.³⁴ Za braću Ivka i Radoslava Budojevića spomen iz decembra 1422. godine nije u vezi sa Nevesinjem, ali je vezivna karika u sklapanju mozaika o biogradskom i nevesinjskom području. Radi se o optužbi koju je Radiša Bolčić podigao protiv braće Radivoja i Vitasa Miljića (?), braće Vukasa i Radoslava Duplića, braće Budislava i Milata Mrgojevića (?), te braće Ivka i Radoslava Budojevića, inače svih označenih kao ljudi vojvode Radosava Pavlovića, a zbog pljačke robe u vrijednosti od 60 perpera.³⁵ Uz Budojeviće

32 „supra duos fratres vocatos Raycich de villa Biograt et supra duos alios fratres Budoyeuich de dicta villa et supra duos alios fratres Rosanicich de dicto loco et supra duos fratres Grebesich et duos Mergienich et duos Doplichia” (5.9. 1419), DAD, Lamenta de foris, IV, 75. Tekst tužbe u E. Kurtović, Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris – Tužbe kaznenih djela učinjenih izvan grada, Svezak IV, 1419-1422, Državni arhiv Dubrovnik), Vlastito izdanje, Sarajevo 2020, 33.

33 Locus, villa u, Д. Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 134, 137, 141.

34 „Vratchus Radmanich ... conqueritur supra Radoe Bogdanouich et Pethui Gradchouich et Radmilum Gradcouich et Petui Budoeuich. Eo quia iam est mensis elapsiis suprascripti acceperunt sibi violenter in Neuesigna triginta unum yperperos in denariis et duas clamides, socham unam, unam interulam et unam çonam. Ex quibus rebus restituerunt sibi unam supradictorum clamidum, socham, interulam et zonam et biretum quod ei abstulerant” (19.10. 1411), DAD, Lamenta de foris, II, 98.

35 „Radissa Bolcich ... conqueritur supra Radiuoy Miglich et Vitas eius fratrem et Volchas Duplich et Radossauum eius fratrem et Budissauum Merghiouich et Milat eius fratrem et Radossauum Budoeuich, Iuichum eis fratrem, omnes homines Radossauu vouiude. Eo quia predicti accusati acceperunt dicto accusatori violenter tot mercantias qui ascendunt ad summam yperperorum sexaginta” (7.12. 1422), DAD, Lamenta de foris, V, 113v.

su spomenuti Mrgiovići (*Merghiouich*) i Duplići (*Duplich*), koji se također spominju 1419. godine (kao: *duos Mergienich et duos Doplichia*).³⁶

Specifična prezimena *Doplich/Duplich*, *Merghiouich/Mergienich* u podacima iz 1419. i 1422. i *Miglich* u podatku iz 1422. godine izvjesno su vezana za nevesinjski Biograd. To potvrđuje informacija iz februara 1436. godine. Trojica tužitelja Radašin, Radonja i Vočin Bosinović te Radivoj Pribisalić podigli su tužbu protiv većeg broja ljudi iz naselja Biograd kod Nevesinja (*homines ville de Biograd de Neuissina*) zbog pljačke i ranjavanja. Kao optuženi nabrojani su braća Radivoj i Radonja Novaković, braća Radivoj i Vitas Milić (*Radiuoy et Vitas fratres Millich*), Milat i Budislav Mrđević, njihov sinovac Borislav (*Millath et Budissaum fratres Mergioeuich et Borissaum eorum nepotem*), Dabiša Sanačić, Radak Gojović, Radoslav Doplič (*Radossaum Doplich*), Vukašin rođak Ostoje, Nikola i Brajko Miokošević, braća Radivoj i Jakalo Tvrtković, braća Dobrovoj i Milorad Brajanović, Radonjam rođak Vojhne, Radovan Pergomet, Božidar Likošević, Milovac Grbac i mnogi drugi kojima imena nisu znali iz navedenog naselja (*et multos alios quorum nomina ignorant de dicta villa*). Dodatno je kao svjedok naveden Ljuboje Dobretković, župan iz naselja Biograd (*Liuboe Dobretchovich zupan de villa de Biograt*).³⁷

Četvrti poznati Budojević kojega namjeravamo povezati uz Nevesinje i Biograd je Luka. On se oktobra 1441. godine spominje u ugovoru o trogodišnjem služenju na brodu (Lucas Budoeuich de Venesigne).³⁸

36 (5.9. 1419), Lam. de foris, IV, 75.

37 „Radassinus Bosinouich et Radogna Bosinouich et Voccin Bosinouich et Radiuoy Pribissalich] coram domino Rectore ser Marino Mi. de Restis conquerunt supra homines ville de Biograd de Neuissina, videlicet, supra Radiuoy et Radognam fratres Nouachouich et supra Radiuoy et Vitas fratres Millich et Millath et Budissaum fratres Mergioeuich et Borissaum eorum nepotem et Dabisium Sanacich et Radach Goyouich et Radossaum Doplich et Vuchassinum filiastrum Hostoye et Nicolam et Braychum Miochosseuich et Radiuoy et Jachalo Tuertchouich fratres et Dobrouoy et Milloradum fratres Brayanouich et Radognam filiastrum Voychne, Radouanum Pergometh et Bosidar Lichosseuich et Milloaz Gerbaz et multos alios quorum nomina ignorant de dicta villa. Eo quia dicti acusati per vim acceperunt ipsis Radassino et Radogne et Vogcin et Radiuoy treginta castratos et duos boues magnos et yperperos septuaginta in grossis et unum ensem et unam cortelissiam et duas clamide de rassa et duas gonellas et duas zupas et duas camisie et paria duo caligarum et unum de lana et unum capellum et viginti pelles irchorum et brachia X rasse et brachia duo panni rubey et libras tres cere et unam libram sete. Et de pluri vulnerauerunt suprascriptum Radiuoy Pribissalich in una manu, videlicet, in dextra et vulnerauerunt Radognam Bosinouich in unam manu, videlicet, destra, videlicet, in duobus digitis et vulnerauerunt ipsum in capite. Omnia vulnera cum sanguinis effusione. [Testes:] Liuboe Dobretchouich zupan de villa de Biograt” (13.2. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 44.

38 „Lucas Budoeuich de Venesigne locauit se et operas ad standum cum Pasquali Bigolinouich patrono barche, presente et conducente, pro annis tribus proxime futuros, promittens ipse

Ovom nizu informacija o nevesinjskom Biogradu pripadaju i dvije iz 1425. i 1428. te jedna iz 1454. godine. Septembra 1425. godine za napad i premlaćivanje na području Nevesinja (*in Neuesigne*) osuđen je Ratko Radosalić iz Biograda u Nevesinju (*de Bielgrad de Neuesigne*).³⁹ Augusta 1428. godine dubrovački vlastelin Damjan Menčetić podigao je tužbu protiv svoje sluškinje Vukne i njenoga brata Miloslava Gojakovića čovjeka vojvode Radoslava Pavlovića iz Biograda kod Nevesinja (*de Neuesigne Biograt*).⁴⁰ Jula

Lucas toto dicto tempore trium annorum stare cum dicto Pasquali et ei fideliter obedire et seruire in omnibus suis agendis licitis et honestis et ab eo non aufugere nec recedere et nec ei nec in bonis eius furtum nec dampnum aliquod non inferre nec inferni se fuerit non consentire quinyimo eius res et bona fideliter custodire et saluare more boni et fidelis famuli. Qui quidem Pasqual econuerso et super se et bona sua se obligauit ipsum Lucam tam egrum quam sanum toto dicto tempore secum tenere et eum pascere, nutrire, vestire et calciare secundum condicionem suam necnon in fine dictorum trium annorum dare et soluere eidem Luce pro suo salario tempus predicto yperperos viginti in contatis” (4.10. 1441), DAD, Diversa Notariae, XXV, 122v.

39 „Radouaç Bogauçich ... conqueritur supra Ratchum Radosaglich de Bielgrad de Neuesigne. Eo quia dictus accusatus his elapsis diebus verberauit accusatorem predictum in Neuesigne acriter cum uno fuste per caput et dorsin cum vulneribus et liuoribus et sanguinis effusione” (30.9. 1425), DAD, Lamenta de foris, VI, 157.

40 Sa strane: „Querela.” „Ser Damianus de Menze coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Vita de Resti conqueritur supra Vuchnam eius famulam et Miloslauum Goiachouich, hominem Radossauuy vayuode et fratrem dicte Vuchne de Neuesigne Biograt. Eo quia heri sero habito tractatu et ordini inter se dicta Vuchna subtraxit multas res de domo dicti ser Damiani et illas secum transduxit in Umbla ubi erat dictus eius frater Milossauus et eam expectabat quarum rerum sibi dedit unum biretum paruulum a puero de veluto cum perlis et uno bottono argenti, unum ensem, tria cocleria argenti, platenas duas stagni, unum cossomaze, duos fazolletos, unum par subtularium, duas toualeas. Quas omnes res ut supra per dictam Vuchnam famulam dicto eius fratri datas. Idem Miloslauus secum asportauit et multas alias res et bona asportasset, nisi villani ipsius ser Damiani se perpendissent et dictam Vuchnam cum dictis rebus cepissent. Testes: Pribissauus Percheta, Bogsa Pribasseuich, Radogna Miladinouich” (27.8. 1428), DAD, Lamenta de foris, VIII, 72v. Ispod: „Die XXVIII augusti. Vuchna famula suprascripti ser Damiani ut supra accusati constituta personaliter coram prefato domino Rectore ser Vita de Resti et suis iuratis iudicibus ser Clemente de Bodaza, ser Dobre de Binzola et ser Matheo de Gradi et ser Martolo de Zammagno, et interrogatus ac diligenter examinatus supra querela suprascripta ut de plano diceret veritate, sponte et absque aliqua tortura dixit et confessa fuit verum esse quia dum ipsa de mandato et comissione dicti sui patroni iuisset ad standum in Umbla in domo et cumnutrice dicti patroni sui fuit subgesta et inducta per Mirosauum Goiacoich fratrem suum predictum ut illas res quas posset de domo dicti sui patroni subtraheret et illas sibi daret et secum se transduceret. Que tandem sic instigata et disportam die contenta in querela clam de dicta domo subtraxit omnes res descriptas in querela suprascripta, saluo quod dixit biretum fuisse de panno et coclearia argenti non fuisse insidio. Que omnia dictus eius frater habuit et ab ea recepit et secum vias asportauit. Et ulterius dixit accepisse unam gonellam panni viridis a domina sua cum asolis argenteis in manicis, item unam gonellam

1454. godine za pljačku su optuženi Radivoj Tvrtković i izvjesni Jekalo. Pljačka (i porijeklo pljačkaša) se desila ispod kastela u Biogradu u Nevesinju (*sopra Radiuoi Tuertchouich e Yachalo soto chastel de Biograd de Neuesigna tolse una zentura ...*).⁴¹ Optuženi su zapravo braća Radivoj i Jakalo Tvrtković koje spominje i tužba iz februara 1436. godine.⁴²

U namjeri da informaciju koja spominje ljude iz Biograda u podatku iz 1419. godine povežemo uz nevesinjski Biograd, u čemu se i uspjelo, učinili smo operativnim i niz drugih informacija o nevesinjskom Biogradu.⁴³ Potvrđujemo stav da poznati arhivski podaci najprije govore o naselju Biograd na području Nevesinja.⁴⁴ Informacija iz 1454. godine se ne odnosi na utvrdu Biograd nego se spominje utvrda (kastel) u Biogradu što je Mihailo Dinić već dao kao postavku

panni viridis vetustam cum asolis aliquibus super mancis argenti que erat Lucie, sanguinee dicti sui patroni, unum lenteamen vetus, unum tapetum, unam calderiam rami et unum spectum, unum par subtularium. Que res statim restituit cum fuit capta et detenta”, Isto. Na sljedećoj strani: „Sententia”. „Die XXVIII octobris 1428. Per nobilem et sapientem virum dominum Rectorem ser Petrum de Lucaris sedentem pro tribunali una cum suis iudicibus ser Andrea Mar. de Volzo, ser Clemente de Bodaza, ser Matheo de Gradi et ser Martolo de Zamagno, viso lamento et examinatis contrascriptis necnon forma iuris et statutorum superinde loquentium, Christi nomine inuocato, sententialiter condemnata fuit Volchna, olim famula ser Famiani de Menze latra publica quia loco et tempore in lamento contentis furata fuit dicto ser Damiano de Menze tot res et bona que extimate in totum fuerunt cum pena yperperorum nonaginta sex, de quibus rebus sic extimatis quia ipsa Volchna restituit, res valoris yperperos XVI, videlicet, sexdecim et restet pro capitale ipsarum rerum et bonorum restituere yperperos octo, sententiata et condemnata fuit ad soluendum pro dicto capitali dictos yperperos octo dicto ser Damiano Menze et pro pena eorum iuxta ordinem yperperos septuaginta duos usque per totum mensem januarii proxime futurum. Quos denarios in totum yperperos octuaginta si dicta Volchna ut supra condemnata ad dictum terminum non soluerit quia tunc sibi nasus a facie amputetur et abscidatur ita quod a facie ipsa seperetur”, Isto, 73.

41 „Radosau et Vochosau Obradouich davanti miser lo Rector de Raguxi ser Nichulin de Baseglo fa lamento sopra Radiuoi Tuertchouich e Yachalo soto chastel de Biograd de Neuesigna tolse una zentura con la chortelessa e perperi 3 in la borsa e una gupa et chamixa e uno mantelo de rassa bianca e dui barette vaglenize e dui sachi de pani” (4.7. 1454), DAD, Lamenta de foris, XXVII, 2v.

42 „Radiuoy et Jachalo Tuertchouich fratres” (13.2. 1436), DAD, Lamenta de foris, XI, 44.

43 „supra Belgradum citra Neuesignam” (5.12. 1372), DAD, Lamenta de foris I, 89v; „de Bielgrad de Neuissigna” (20.2. 1397), Diversa Cancellariae, XXXII, 26; „de villa Biograd ... in dicta villa” (5.9. 1419), Lamenta de foris, IV, 75; „homines Radossau voiuode” (7.12. 1422), Isto, V, 113v; „de Bielgrad de Neuesigne” (30.9. 1425), Isto, VI, 157; „Miloslauum Goiachouich hominem Radossauy vayuode et fratrem dicte Vuchne de Neuesigne Biograd” (27.8. 1428), Isto, VIII, 72v. „homines ville de Biograd de Neuissina, ... de dicta villa ... Liuboe Dobretchovich zupan de villa de Biograd” (13.2. 1436), Isto, XI, 44; „soto chastel de Biograd de Neuesigna” (4.7. 1454), Isto, XXVII, 2v.

44 Д. Ковачевић-Кojiћ, Градска насеља средњовјековне босанске државе, 134.

tumačenja datog izvora.⁴⁵ Prema očuvanim pisanim izvorima mjesto i uloga utvrde ne pokazuje se relevantnim krajem XIV i u XV stoljeću. Područje Nevesinja držali su Sankovići⁴⁶, ali izostaju spomeni vezani za Biograd. Na području naselja Biograd svoje ljude ima vojvoda Radoslav Pavlović (1422-1428).⁴⁷ Pitanje je do kada su Pavlovići imali svoje ljude na ovom području, a po svemu bi se možda moglo reći do vremena vladanja u Trebinju kada ih smjenjuju Kosače. Župan u naselju Biograd (1436) upućuje na upravni centar na području Nevesinja.

Informacije o nevesinjskom Biogradu prisutne su u spisima Dubrovačkog arhiva i poslije pada Bosne. Novembra 1464. godine Radoslav Radohnić iz Biograda iz Nevesinja (*Radossauum Radochnich de Bieogrado de Neuesigne*) obavezao se, uz saglasnost oca Radohne Radovinovića, na petogodišnju službu i učenje tekstilnog zanata kod Sredana Brajanovića.⁴⁸ Njegov brat je Radivoj Radohnić. Januara 1467. godine Radivoj (*Radiuoy Radochnich de Neuesigne de villa Biograd*) se uz jamstvo brata obavezao na šestogodišnju službu kod Ruska Teodora.⁴⁹ Juna 1465. u tužbi i maja 1479. u jednom ugovoru spomenuti su ljudi Kosača iz Biograda i Nevesinja.⁵⁰ Početkom novembra 1469. godine u

45 Dinić navodi: У херцеговој земљи помињу се чешће још два Београда, требињски и невестињски - ... У последњем је постојао 1454. год. и “кастел” (sotto chastel de Biograd de Nevessigna), М. Динић, Земље херцега Светога Саве, 204, напомена 124. То је другачије пренесено у, М. Vego, Naselja bosanske srednjovekovne države, 13; М. Detelić-Marija Ilić, Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima, 93.

46 Ј. Мијушковић, Хумска властоска породица Санковићи, 50-51.

47 (7.12. 1422), DAD, Lamenta de foris, V, 113v; (27.8. 1428), Isto, VIII, 72v.

48 (27.11. 1464), DAD, Diversa Cancellariae, LXXII, 51. Tekst ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovekovne Bosne 3, 1306.

49 „Ruschus Theodori conduxit et accordauit Radiuoy Radochnich de Neuesigne, de villa Biograd, presentem in etate constitutum et se et opera suam locantem ad standum cum dicto Ruscho annis sex proxime futuris, ipsi seruiendum, laborandum, obediendum, non furandum, non discedendum nec furari volentibus permittendum sed in omnibus bene et composite dicto Ruscho obbediendum. Qui Radiuoy dictus Ruschus promisit et promittit toto predicto tempore annorum sex ipsum domi tenere, tam egrotum quam sanum, alere, vestire et calciare et bene tractare et tandem pro eius mercede eidem dare ducatorum auri octo. Pro quo Radiuoy in omnibus ab eo attendendis se constituerunt plegios et satisfactores Thadeus Mar. de Nale et Radossauus Radochnich, frater dicti Radiuoy ad melius tenendum” (20.2. 1467), DAD, Diversa Notariae, L, 121v. Prekriženo. Ispod: „Die 12 octobris 1471. Cassa voluntate partium”, Isto.

50 „Braychus Bosidarouich ... contra Vladichum Milatouich de Biograd jurisdictionis herceg ... contra Vladissauum Vochcich et Stiepchum Vochcich et Sracinum Vochcich omnes fratres de Neuesigne jurisdictionis herceg. Item contra Radouazium Radiuoeuich de dicto loco Neuesigne” (25.2. 1465), DAD, Lamenta de foris, XXXVI, 168v; „... Vladich Millatouich de Biogradi et Vuzeta Millatouich de Biogradi et Bratouinus Borissalich de Biogradi et Marcus

jednoj tužbi protiv robaca među optuženima je spomenuto i nekoliko osoba iz Biograda.⁵¹ I u osmanskim popisima se nevesinjski Biograd prati kao selo. U popisu iz 1468/1469. Biograd je selo u nahiji Nevesinje.⁵² Tako je i u popisu iz 1477. godine.⁵³

Biograd (Trebinje)

Trebinjski Biograd je u literaturi nešto manje poznat, mada je Mihailo Dinić skrenuo pažnju na njegovu egzistenciju.⁵⁴ Đuro Tošić je evidentirao selo Biograd smješteno u trebinjskoj Površi. Tradicija o njemu nije očuvana a nema značajnijih materijalnih ostataka osim stećaka. Arhivske potvrde o ovom naselju su izostale.⁵⁵ Arheološki leksikon Bosne i Hercegovina registrira srednjovjekovnu nekropolu.⁵⁶ Naselje Biograd nalazi se na nekoliko kilometara jugozapadno od Trebinja, pripada Općini Trebinje, Mjesnoj zajednici Petrovo polje sa sjedištem u naselju Rasovci.⁵⁷ Pored naselja Biograd prolazi put iz Dubrovnika u Trebinje.

Mada je svaki Biograd refleks grada, utvrde, problemski osnov trebinjskog Biograda je upravo izostajanje informacija o njegovim tvrđavskim karakteristikama kako u pisanim vrelima tako i u arheologiji. Pronađena

Budachouich de Popouo et Radassinus Vuchossalich de Biogradi” (24.5. 1479), *Diversa Notariae*, LXIV, 5v-6.

- 51 „Vocosauua Radoucich de Biograd, Iuanis Braycouich de Biograd, Bugliat Polinnicich de Biograd, Iuanis filius Radossau dicti Scriuina de Cragni de Neuesigne, Migliach de Priedolie, Stiepanus et Radanus fratres Milchnichii de Priedolie ... fratres Millinchnichii ... fratrum Millinchnichii” (4.11. 1469), М. Динић, Из Дубровачког архива, III, 152-153.
- 52 Selo Bilgrad, domova 132, neoženjenih 24, Prihod 6.874, „Sumarni popis sandžaka Bosna iz 1468/69. godine”, (priredio Ahmed S. Aličić), Islamski kulturni centar, Mostar, 2008, 59. Nije poznato da je Biograd sjedište nahije Nevesinje kako se navodi u, С. Мишић, Хумска земља, 142; Isti, Биоград, 45. Uporеди, Н. Šabanović, Bosanski pašaluk, 141.
- 53 Selo Belgrad, pripada Nevesinju, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, (priredio Ahmed S. Aličić), Orijentalni institut, Sarajevo 1985, 206, 446-447.
- 54 М. Динић, Земље херцеза Светога Саве, 204, паромена 124.
- 55 Ђуро Тошић, Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт, Београд 1998, 24.
- 56 U pravoslavnom groblju detektirano je deset stećaka u obliku ploča, Nada Miletić, Biograd, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, 169.
- 57 Mjesna zajednica “Petrovo polje” sa sjedištem u Rasovcu obuhvata naseljena mjesta: Varina Gruda, Čičevo, Rasovac, Uvjeća, Velja Gora, Zgonjevo, Premišlja, Kremeni Do, Poljice, Luka, Lapja, Petrovo, Volujac i Bijograd. Grad Trebinje, Mjesne zajednice, (<https://trebinje.rs.ba/centar-za-usluge-gradjanima/mjesne-zajednice/>), pristup ostvaren 22.6. 2021).

je samo jedna informacija, u formi podgrađa – Podbiograd, koja ukazuje na egzistenciju obližnje utvrde. Izvjesno je da je današnje naselje polazište za proučavanje njegove starine. Ovdje prikupljene informacije ukazuju na razvijeno stočarstvo. Od sitnije vlastele na ovom području spominje se Milica Radivojevića.

Nekoliko informacija nemaju precizne upute da bi se moglo raditi o trebinjskom Biogradu. Jula 1408. godine Ljeljko (?) Miogostić iz Biograda (*Glechcho Miugostich de Bielgrat*) prodaje Bogetiću Tormenti i Utješenu Bogčiću kobilu za 14,5 perpera dubrovačkih dinara.⁵⁸ U drugoj polovini marta 1412. godine Dobrovoy Bogojević podiže tužbu protiv Mladina Bogosalića iz Biograda zbog krađe dva kupela žita izvršene u kod (crkve) Svete Ursule u Dubrovniku. Žito je Dobrovoyu prevezio Branoje Milinović.⁵⁹ Crkva Svete Ursule je krajnja tačka šireg dubrovačkog gradskog prostora⁶⁰, na raskrsnici puteva prema Konavlima i putu koji je išao preko Trebinja i moguće je da je Mladin Bogosalić upravo iz trebinjskog Biograda.

Prvi konkretniji pokazatelj koji detektira Biograd na trebinjskom području je iz druge polovine maja 1420. Ratko Obradović i Ljubiša Golubić podižu tužbu protiv braće Radića i Ljubenka, sinova Ljubiše Bogdančića, zbog pljačke izvršene nad njima i Obradom Golubićem koji je premlaćen. Premlaćivanje i krađa robe i stvari desila se na putu prema Srbiji (Despotovina/ Sclauonia) u Trebinju u Podbiogradu (*in Tribigne aggressi sunt Subtus Biograd*).⁶¹ Djelatnost vlastele Bogdančića dio je opće kampanje koja se provodila protiv Dubrovčana u tom periodu. Spominjanje Podbiograda ukazivalo bi na naselje koje se razvijalo ispod utvrđenog mjesta. Ovo je jedini poznat spomen Podbiograda. Kako ostaci utvrde izostaju moglo bi se pretpostavljati da je i u ovom slučaju naselje uz utvrdu preuzelo ime ranije utvrde.

Uobičajene aktivnosti prate se u naselju u kasnijim dokumentima. Marta 1427. godine Božičko Radčić, iz Trebinja iz Biograda (*de Tribigne de*

58 (6.7. 1408), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVII, 84. Tekst ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 2, 583.

59 „Dobrouoy Bogoyeuich ... conqueritur contra Mladin Bogoslaglich de Bilgrad, dicens quod prope Sanctam Ursolam dictus Mladin accepit duos copellos farine per vim quam conducebat ei Branoye Millinouich super uno equo eri destro” (18.3. 1412), DAD, Lamenta de foris, II, 160v.

60 Nella Lonza, Crkvice i pustinjački stan na Sv. Orsuli u kasnom srednjem vijeku, Anali, 57, Dubrovnik 2019, 29-54.

61 (19.5. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 199. Tekst tužbe u, E. Kurtović, Ispisi građe za historiju srednjovjekovne Bosne (Lamenta de foris IV), 85-86.

Bielgrad), uz saglasnost i jamstvo oca Radača, stupio je u petogodišnju službu i izučavanje zanata kod krojača Vuka.⁶² U Biogradu kod Trebinja Cvjetko Bogosalic je držao vola Ivka Pribojevića, a koji je bio ukraden. Maja 1428. godine Ivko Pribojević je podigao tužbu protiv Milata Dobraševića iz Luga, čovjeka Radosava Pavlovića zbog krađe vola „*de domo Zuietchi Bogosalich de Tribigna de Biograd*“.⁶³ U drugoj polovini oktobra 1434. mesar Radosav Dormitor podigao je tužbu protiv braće Radiše i Branka Milovanovića zbog krađe krave izvršene u Biogradu u Trebinju. Kao svjedoci ove tužbe navedeni su ljudi izvjesne Milice Radivojević.⁶⁴ Navedena Milica pripada sitnijem vlasteoskom krugu koji čeka svoju identifikaciju. Ista je povezana za Biograd kod Trebinja spominje se i kasnije. U prvoj polovini augusta 1439. Oliver Ivanović podigao je tužbu protiv neimenovanih pljačkaša koji su otuđili njegovog vola i kravu koji su bili na čuvanju u Trebinju u Biogradu kod Pribila Radosalića, čovjeka Milice Radivojevice. Kasnije su imenovani i krivci među Vlasima Plišćićima i Branit Gradojević iz Trebinja.⁶⁵

Za Biograd kod Trebinja vezana je i čuvena porodica Novaka Vitčića iz Osojnika u Novim zemljama. Novembra 1444. godine Novak sa sinovima podiže tužbu protiv nekoliko Vlaha Gleđevića zbog krađe tkanina i novca

62 (16.3. 1427), DAD, Diversa Cancellariae, XLIV, 123v. Tekst ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 2, 926.

63 „Ifchus Priboeuich ... conqueritur supra Milath Dobrosseuich de Lugh, hominem Radossau Paulouich. Eo quia his presentibus temporibus et diebus ipse accusatus furatus fuit de domo Zuietchi Bogosalich de Tribigna de Biograd unum bouem ipsius Ifchi quem recomiserat ipse Ifchus in dicto Zuietcho. Qui Ifchus dixit dedisse Radiç Bositchouich pro sobina yperperos tres” (3.5. 1428), DAD, Lamenta de foris, VIII, 16.

64 „Radossaus Dormitorius becharius ... conqueritur supra Radissam Millouanouich et Branchus eius fratrem. Eo quia dicti acusatı furati fuerunt ipsi Radossauo unam vacham in Biograd in Tribigna. [Testes:] Famuli Millize Radiuoyeuich” (25.10. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 307v.

65 „Oliuerius Iuanouich ... fecit lamentum, dicens quia furto ablato sibi fuerunt et vias ducti unus suus bos et una sua vacha quas erant ad pascutandum in Tribigna in Bielgrado et quas custodiebat Pribeus Radosalich homo Miliçe Radiuoeuiçe. Et quia nescit fures, reseruans sibi jus inquirendi” (13.8. 1439), DAD, Lamenta de foris, XIII, 12. Ispod: „Die XXVIII decembris 1439. Oliuerius suprascriptus fecit vocari coram domino Rectore ser Junio de Gradi Vigagn Radiuoeuigh sochum et petiit daris sibi sacramentum ut diceret qui fuerunt illi qui furati fuerunt suprascriptis suis bouem et vaham. Et hoc quia ipse Oliuerius intellexerat quod ipse Vigagn sciebat dictos fures, qui vocatos de lato eis sacramento, denunciauit et dixit infrascriptos fuisse fures qui comiserunt furtum predictum: Vlaoe Milenigh et Vlacotta Milenigh fratres, Radogna Petrouigh} de Pliszi, Branit Gradoeuigh de Tribigna”, Isto.

iz kuće njegove udate kćerke u naselju Biograd (*in villa Biograth*).⁶⁶ Rijetko su poznate bračne veze u prekograničnom području, a sam Novak Vitčić je oženjen sa trebinjskog područja kćerkom Branka Krasomirića.⁶⁷

Iz Biograda su i Miliša Radonjić i Radinko Mladinović (*Milissa Radognich de Biogrado habitator in Tribigna ... Radinchus Mladinouich de Biogrado habitator in Tribigne*) koji se kroz dva ugovora maja 1479. godine obavezuju na čuvanje i uzgoj stoke njihovog zemljaka, Dubrovčanina Bratuta Gradojevića. Miliša Radonjić prima 70 grla ovaca i koza te dvije krave, a Radinko Mladinović 54 grla ovaca i koza te devet krava.⁶⁸

Umjesto zaključka

Tri hercegovačka Biograda smještena kod Konjica, Nevesinja i Trebinja imaju raznoliku i bogatu historiju. Izvjesno je da su utvrđena mjesta, odnosno da je istaknuti graditeljski kompleks vidljiv u okolini bio polazište njihovog naziva. Izvjesno je i da su kontinuirani izrazi naseljenosti u svim fazama prošlosti čemu doprinosi geostrateški položaj kojim su kontrolirane važne privredne i vojne komunikacije. To se naročito u ogleda u slučajevima konjičkog i nevesinjskog Biograda, mada su se naselja ispod utvrde kao podgrađa vrlo brzo afirmirala i preuzela prvobitno imenovanje. Trebinjski Biograd spomenut je jedne prilike kao podgrađe, ali izostaju materijalni ostaci za potvrdu utvrde na ovom području. Moglo bi se reći da sva tri Biograda pretpostavljaju sistematska arheološka istraživanja. Konjički Biograd prvi put se spominje u povelji Alfonsa Aragonskog za vojvodu Stjepana Vukčića 1444, a u dubrovačkoj građi 1445. godine. Nevesinjski Biograd se prvi put spominje 1372, dok se trebinjski Biograd prvi put spominje 1408. godine. Konjički Biograd pripadao

66 „Nouach Vicich de Osalnik cum filiis suis ... fecit lamentum supra Boguth Peruiencich et fratrem dicti Boguth qui vocatur Bogliechnam et Branissam Sainouich Vlachos Glegeuich, dicens quod furati fuerunt in domo filie dicti Nouach maritate, duas gonellas de panno et in denariis conctatis yperperis viginti. Que res erant in una bisazia. Et hoc fuit in villa Biograth” (4.11. 1444), DAD, Lamenta de foris, XVIII, 130.

67 „Nouach Vichcich ... conqueritur supra Mariam eius uxorem. Eo quia in hac ebdomada preterita predicta Maria aufugit clam de eius domo et iuit ad domum Radosloui Branchouich et Pripcini Brancouich et Zochani Branchouich fratribus dicte Marie ...” (8.11. 1411), DAD, Lamenta de foris, II, 108v; „Maria uxor Nouach Vicich per vocem Deyani fili sui ...” (7.4. 1432), Isto, IX, 29.

68 (18.5. 1479), DAD, Diversa Cancellariae, LXXIX, 132. Tekstovi ugovora u, E. Kurtović, Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne 3, 1354.

je Kosačama, dok su nevesinjski i trebinjski Biograd pripadali Pavlovićima. Poslije povlačenja Pavlovića iz primorja nevesinjski i trebinjski Biograd su pod jurisdikcijom Kosača.

TRE BIOGRAD ERZEGOVESI NEL MEDIOEVO

RIASSUNTO

Tre Biograd erzegovesi collocati vicino a Konjic, Nevesinje e Trebinje hanno una storia varia e ricca. È evidente che le fortezze, cioè che il complesso edile accentuato è visibile nei dintorni era il punto di partenza per il loro nome. È evidente che sono continue anche le espressioni dell'abitazione in tutte le fasi del passato, il che è aiutato dalla posizione geostrategica con cui si controllavano le importanti comunicazioni economiche e militari. Questo si vede soprattutto nei casi dei Biograd di Konjic e di Nevesinje, anche se i borghi sotto la fortezza si affermarono come sobborghi abbastanza velocemente e presero il nome originale. Il Biograd di Trebinje è menzionato una volta come sobborgo, ma mancano rimasti materiali per confermare una fortezza in quest'area. Si potrebbe dire che tutti e tre Biograd suppongono sistematiche ricerche archeologiche. Il Biograd di Konjic si menziona per la prima volta nella carta di Alfonso di Aragona per il duca Stjepan Vukčić nel 1444, e nel materiale raguseo nel 1445. Il Biograd di Nevesinje si menziona per la prima volta nel 1372, mentre il Biograd di Trebinje viene menzionato per la prima volta nel 1408. Il Biograd di Konjic apparteneva ai Kosača, mentre i Biograd di Nevesinje e di Trebinje appartenevano ai Pavlović. Dopo la ritirata dei Pavlović dal litorale, il Biograd di Nevesinje e di Trebinje cadono sotto la giurisdizione dei Kosača.

Literatura

- Andelić, Pavao, Srednjovjekovni gradovi u Neretvi, Glasnik Zemaljskog muzeja, Arheologija Nova serija 13, Sarajevo 1958. 179-185.
Andelić, P., Grad Biograd, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, 213.

- Bojanovski, Ivo - Glavaš, Tihomir, Biograd (Udrežnje-Ponori), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom III, Sarajevo, 1988.
- Čošković, Pejo, Crkva bosanska u XV. stoljeću, Sarajevo, 2005.
- Detelić, Mirjana – Ilić, Marija, Beli grad: poreklo epske formule i slovenskog toponima, Balkanološki institut, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 93, Beograd, 2006.
- Динић, Михаило, Земље херцега Светога Саве, Глас Српске академије наука и уметности 182, Београд, 1940.
- Етимолошки речник српског језика, Свеска 3 (Бе-БЈ), (уредник Александар Лома), Српска академија наука и уметности, Београд, 2008.
- Ковачевић-Којић, Десанка, Градска насеља средњовјековне босанске државе, Веселин Маслеша, Сарајево, 1978.
- Kurtović, E., Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341-1526), 1, Institut za historiju-JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2019.
- Kurtović, E., Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365-1521), ANU BiH, Građa XXXI, CBI Knjiga 2, Sarajevo, 2017.
- Мијушковић, Јованка, Хумска властеоска породица Санковићи, Историјски часопис 11, Београд, 1961.
- Мишић, Синиша, Биоград, Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља према писаним изворима, Завод за уџбенике, Београд, 2010.
- Peco, Almir, The 1444 Treaty between King Alfonso V of Aragon and Grand Duke Stjepan Vukčić, „Reflections on Life and Society in the Western Balkans. Studies in the History of Bosnia and Herzegovina“, Journal of the Faculty of Philosophy (History, History of Art, Archeology), Volume 7, Number 2, Special issue, Sarajevo, 2020.
- Šabanović, Hazim, Bosanski pašaluk, Svjetlost, Sarajevo, 1982.
- Thallózy, Ludvig, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, 379, 397; Михаило Динић, Земље херцега Светога Саве, 203-204.
- Тошић, Ђуро, Требињска област у средњем вијеку, Историјски институт, Београд, 1998.
- Vego, Marko, Naselja bosanske srednjovjekovne države, Svjetlost, Sarajevo, 1957.
- Vego, M., Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače, Most V/19-20, Mostar, 1978.

Alija Dilberović

NEKOLIKO NOVIH PODATAKA O SULTAN SELIMOVOJ DŽAMIJI I HUSEIN-PAŠINOM HANU U STOCU

Sažetak: U radu se iznosi nekoliko novih podataka o Sultan Selimovoj džamiji u Stocu koja je podignuta početkom XVI stoljeća i o hanu silahdar Husein-paše podignutom u XVII stoljeću. Sultan Selimova ili Careva džamija je najstarija stolačka džamija čija je gradnja označila početak urbanog formiranja Stoca, a han koji je podigao Husein-paše smatra se jednim od najznačajnijih stolačkih vakufa koji je utjecao na razvoj stolačke čaršije. Izvor novim informacijama su dva dokumenta iz XVII stoljeća i jedna vakufnama iz druge polovine XVIII stoljeća. Ovi podaci mogu dati doprinos u proučavanju historije ove dvije najvažnije stolačke građevine, ali i samoga grada Stoca.

Ključne riječi: Stolac, Sultan Selimova džamija, han silahdar Husein-paše, Husein-kapetan Šarić, stolački vakufi.

Za vrijeme osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini podignut je znatan broj džamija koje su se nazivale sultanske ili carske džamije. Te džamije su, zapravo, bile državne. One su građene sultanskim naređenjima, nisu imale svoje vakufe iz kojih bi se izdržavale, a službenici tih džamija su plaćani iz državnih sredstava, odnosno iz taksi doprinosa stanovništva za izdržavanje bosanskog vezira i prikupljene džizije – glavarine. U mnogim slučajevima

radilo se o najranije podignutim džamijama i one su predstavljale početak urbanog formiranja određenih kasaba.¹ To je bio slučaj i sa Stocem.

Sultan Selimova džamija u Stocu važi za jednu od najstarijih džamija u Hercegovini. Izgrađena je 925. hidžretske godine, odnosno 1519. godine. Ona je bila središte oko kojeg se razvila i širila stolačka čaršija. Sultan Selimova džamija kao i ostale carske džamije u Bosni i Hercegovini nije imala svojih vakufa, te je njeno izdržavanje i popravke koje su se vremenom događale finansirala država, ali i mnogi stolački vakifi. U mnogim stolačkim vakufnamama nalaze se odredbe o finansiranju džamijskih službenika i održavanju džamije, a zahvaljujući samim Stočanima dogodila se njena najznačajnija obnova 1203. godine po Hidžri, odnosno 1788/89. godine.²

Druga važna građevina oko koje se razvijala stolačka čaršija je han (konačište) koji je podignut u neposrednoj blizini Careve džamije. Han je dao izgraditi silahdar Husein-paša koji se smatra jednim od najznačajnijih stolačkih vakifa i koji je svojim vakufom dao značajan podsticaj razvoju stolačkog kraja. U Stocu je osim hana podigao i jedan hamam.³ On je živio u XVII stoljeću i obavljao je visoke dužnosti u Osmanskoj državi. Husein-paša je na osmanskome dvoru za vrijeme vladavine sultana Murata IV (1623-1640) postao berberbaša. Kasnije je postao sultanski silahdar-aga, da bi tokom druge polovine XVII stoljeća obavljao dužnost valije, upravitelja nekoliko ejaleta.⁴

1 Adem Handžić, Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, 115-116.

2 Hivzija Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990, 9-12.

3 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 33; Azra Gadžo Kasumović, *Stolac u osmanskome periodu, Hercegovina*, br. 13-14, Mostar, 2001, 82-83.

4 Faruk Taslidža, *Između ratova – na granici svjetova: društveno privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606-1645)*, BZK Preporod, Mostar, 2022, 133-134. U vezi Husein-paše postoji mišljenje da je njegovo puno ime bilo Husein-paša Kız koji je tokom druge polovine XVII stoljeća obavljao mnoge visoke dužnosti u Osmanskoj državi (Jusuf Džafić, *Osmanski vakufi Bošnjaka u dijaspori, Glasnik*, br:7-8, Sarajevo, 2017, 736.). U *Sicill-i Osmani* je zabilježeno da Husein-paša Kız potječe iz Stoca iz Hercegovine. On je za vrijeme vladavine sultana Murata IV (1623-1640) u Enderunu bio berberbaša. Kasnije je 1664. godine postao sultanski silahdar-aga. Zatim je u mjesecu ramazanu postao kapidžija odaja u Edirni, Galata palači i palači Ibrahim-paše, te kasnije i u Topkapi palači. Poslije je bio valija Halepa 1669/70. godine, zatim valija Erzuruma, valija Bagdada 1671, drugi put valija Erzuruma, prvi put valija Dijabekira, prvi put valija Basre 1674, drugi put valija Dijabekira 1676, drugi put valija Basre 1677, anadolski mufetliš (inspektor) 1681, treći put valija Erzuruma 1683, valija Temišvara, treći put valija Dijabekira, te na kraju 1686. godine muhafiz tvrđave Bogaz Hisar. Sureyya ga je opisao kao dobroćudnog, velikodušnog i darežljivog. On je širom Rumelije podizao dućane, džamije, mektebe i imarete. U Bagdadu

Vakufnama nije sačuvana tako da je teško sa sigurnošću utvrditi kada su tačno ovi objekti sagrađeni, no sasvim je sigurno da se njihova gradnja desila u XVII stoljeću kada je Husein-paša živio u Istanbulu, a prije proputovanja putopisca Evlije Čelebije kroz Stolac 1664. godine, jer ih je tom prilikom zabilježio.

Nekoliko novih podataka o stolačkoj Carevoj džamiji i ovome hanu mogu se naći u dokumentima koje se nalaze u Državnom arhivu u Turskoj. Dva dokumenta potječu iz druge polovine XVII stoljeća i odnose se na Sultan Selimovu džamiju, a treći je jedna do sada nepoznata stolačka vakufnama napisana u XVIII stoljeću koja se odnosi na Husein-pašin han, ali i na pomenutu džamiju.

Dva dokumenta o Sultan Selimovoj džamiji

Prva dva dokumenta su molbe koje je Porti uputio blagajski kadija u vezi postavljanja određenih službenika na dužnosti u Sultan Selimovoj džamiji. U prvoj se navodi sljedeće:

U blagajskom kadiluku u kasabi Stolac nalazi se časna džamija koju je izgradio umrli Sultan Selim Han neka je na njega Božija milost i oprost. Dužnost hatiba u džamiji je obavljao Derviš Mustafa koji je umro i za tu dužnost bio je plaćen osam akči dnevno, a ta se svota izdvajala od filurije koja se prikupljala od Vlaha Nevesinja. Moli se da se na upražnjeno mjesto hatiba džamije postavi Ebu Bekr i da mu se na tu dužnost izda časni berat. Molba je napisana 9. redžeba 1076. godine.

*Molitelj siromašni rob Hasan, kadija u Blagaju.*⁵

je podigao jednu džamiju. Sin mu je bio Ibrahim-paša. Husein-paša je umro mjeseca rebiul-ahira 1098, odnosno marta 1687. godine (Mehmed Sureyya, *Sicill-i Osmani*, Istanbul, 1996,723).

5 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), IE_EV_00018_02119_001. Ime hatiba moguće je pročitati i kao derviš Mustafa, što bi u tom slučaju označavalo da je riječ o pripadniku derviškog reda, tarikata. Mi smo se opredijelili za stajalište da je riječ o vlastitom imenu. Da je ovdje riječ o pripadniku tarikata, ispred njegova imena bi najvjerojatnije stajao temin sufija, kako je to uobičajeno u dokumentima, popisima, vakufnamama i slično naročito iz XVII stoljeća. Naprimjer, u Mehmed Koski-pašinoj vakufnami iz Mostara iz 1617. godine hanikah koji je on podigao uz džamiju bio je namijenjen za *sufije*. Također u sidžilu mostarskog kadije iz 1632-1634. godine pripadnost tarikatu je označavana terminom *sufija*, a koji se nalazio ispred imena određenih osoba. Zbog toga smo mišljenja da je ovdje riječ o vlastitom imenu, mada možda ne bi trebalo u potpunosti odbaciti mogućnost da pomenuti termin ukazuje na hatibovu pripadnost tarikatu.

Drugi molba se odnosi na dužnost mujezina džamije i napisana je po istom obrascu kao i prva. U njoj se navodi:

U blagajskom kadiluku u kasabi Stolac nalazi se časna džamija koju je izgradio umrli Sultan Selim Han neka je na njega Božija milost i oprost. Mujezinsku dužnost u džamiji je obavljao Ahmed koji je umro i za tu dužnost bio je plaćen šest akči dnevno, a ta se svota izdvajala od filurije koju se prikupljala od Vlaha Nevesinja. Moli se da se na upražnjeno mjesto mujezina džamije postavi drugi Ahmed i da mu se na tu dužnost izda časni berat. Molitelj siromah Hasan, kadija u Blagaju.⁶

Prva molba je napisana 9. redžeba 1076. po hidžri, što odgovara 15. januaru 1666. godine, a druga molba nije datirana. U tekstu koji se nalazi iznad obje upućene molbe napisana je 1077. godina po hidžri, odnosno 1666/67. godina, što znači da je i druga molba najvjerovatnije upućena iste godine kada i prva. Objе molbe je potpisao tadašnji blagajski kadija Hasan.

Iz ovih dokumenata se saznaje da su službenici ove džamije bili finansirani od filurije koja se prikupljala od Vlaha Nevesinja. U slučaju Stoca, filurija je, dakle, bila taj državni prihod kojim su finansirani službenici jedne carske džamije.⁷ Razlog zašto se stolačka Careva džamija finansirala od poreza koje je državi davalo vlaško stanovništvo nevesinjskog kraja je bio taj što je Stolac prvobitno pripadao Nevesinjskom kadiluku. Stolac je sigurno bio dio tog kadiluka oko 1580. godine kada je nevesinjski kadija poslao dopis u vezi nabavke crijepe za pokrivanje Sultan Selimove džamije,⁸ a prema jednom defteru džizje bio je dijelom tog kadiluka i 1633. godine.⁹ Kadiluk Stolac prvi put je spomenuo osmanski putopisac Evlija Čelebi 1664. godine, te se smatra da je Stolački kadiluk osnovan između 1633. i 1664. godine.¹⁰ Međutim, u

6 BOA, IE_EV_00018_02143_001.

7 Filurija je naziv za porez koji su u balkanskim i nekim drugim zemljama pod osmanskom vlašću plaćali porezni obaveznici, obično Vlasi, bez obzira na to jesu li bili polunomadski stočari ili su se počeli baviti poljoprivredom. Filurija je plaćana po kući i iznosila je jedan dukat. Kao drugi primjer finansiranja jedne carske džamije podignute u Hercegovini može se navesti Sultan Sulejmanova džamija u Blagaju, čiji su službenici bili finansirani iz poreza kojeg je država ubirala od Roma/Cigana, odnosno iz takozvane ciganske džizje (Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, IC Mostar, Mostar, 1997, 32.).

8 H. Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, 10.

9 A. Gadžo Kasumović, *Stolac u osmanskom periodu*, 86.

10 A. Gadžo Kasumović, *Stolac u osmanskom periodu*, 86.

ovim dokumentima je navedeno da je Stolac te 1666. godine, kada su ove dvije molbe nastale, bio dio Blagajskog kadiluka. Stolac se ponovo kao kadiluk spominje 1701. godine.¹¹

Također, iz ova dva dokumenta saznaje se za imena još nekih službenika Sultan Selimove džamije. Prema spisku svih poznatih službenika ove džamije najstariji poznati bio je Korkut Halifa, koji se na dužnosti imama i hatiba spominje 1002. hidžretske, odnosno 1593. godine. Godine 1022, odnosno 1613/14. hatibsku dužnost je obavljao Ibrahim-efendija. Svi ostali poznati službenici džamije su iz XIX i XX stoljeća.¹² Sada su poznata imena još četverice službenika iz XVII stoljeća. Dvojice hatiba, Derviš Mustafe i Ebu Bekra, i dvojice Ahmeda mujezina.

Han silahdar Husein-paše

Han silahdar Husein-paše se nalazio u blizini Careve džamije i u njemu je svaki putnik namjernik imao besplatno prenoćište i hranu. Han se izdržavao od dućana koje je silahdar Husein-paša podigao oko hana i od čije se kirije osiguravala hrana za putnike. Dio prihoda je bio namijenjen za plaću učitelja i posluge u mektebu podignutom pored Sultan Selimove džamije. Podaci o vakufu hana mogu se naći u dokumentima i ispravama iz kasnijeg perioda.

U jednoj žalbi koju je uputio Husein, mutevelija silahdar Husein-pašina vakufa, bosanskom valiji i stolačkom kadiji navodi se da je Husein-paša uvakufio jedan han sa gostinjskom sobom i kafanom koji su se uvijek izdavali pod kiriju.¹³ U dokumentu iz 1226. hidžretske, odnosno 1811. godine koji predstavlja carski ukaz, berat, navodi se da je Husein-paša ostavio više dućana u Stocu i da se prihodom od njih izdržava han u kojem je svaki putnik namjernik imao besplatan stan i hranu. Zatim je odredio da se učitelju,

11 Fazileta Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, SKD „Prosvjeta“, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016, 253. Autorica u navedenom djelu na strani 236 u fusnoti 441 navodi jedan dokument iz 1695. godine u kojem se spominje izvjesni Hasan-efendija kao kadija kadiluka Nevesinje i Stolac, ali je umro, pa su kadiluci ostali upražnjeni. Traži se da se na njegovo mjesto postavi muderris Sulejman-efendija

12 H. Hasandedić, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, 12.

13 A. Gadžo Kasumović, *Stolac u osmanskome periodu*, 98. U ovom radu je navedeno da ova žalba potječe iz 1195/1770 godine. Međutim, ako je riječ o 1195. godini po hidžri onda je to period od decembra 1780. do decembra 1781. godine, a ako je riječ o 1770. godini to bi onda bila 1183/84. hidžretska godina.

muallimu, mekteba kod Sultan Selimove džamije isplaćuje iznos od deset groša godišnje. Upravljanje vakufom hana povjereno je Husein-pašinim rođacima iz porodice Šarić i to redom naslijeđivanja po njihovoj smrti: Osman kapetanu, njegovom sinu Ismail-kapetanu i njegovom sinu Husein-kapetanu.¹⁴ Podaci o ovom vakufu nalaze se i u Mostarskom sidžilu iz 1261. hidžretske, odnosno 1845. godine. U taj sidžil je upisano da se za muteveliju silahdar Husein-pašina vakufa nakon smrti Ahmeda sina Ismail-halife postavlja brat mu Ibrahim-halifa. Mada se u sidžilu ne spominje prezime pomenutih mutevelija, sigurno je bilo riječ o Šarićima. Pomenuti vakuf se sastojao od hana i dućana, a muallimu mekteba koji se nalazio pored Sultan Selimove džamije plaćalo se deset groša godišnje.¹⁵

Vakufnama Husein-bega

Novi podaci o ovom najstarijem stolačkom vakufu mogu se naći u vakufnama koja se nalazi u djelu *Bosna Hersek vakfiyeleri* publiciranom u organizaciji Generalne vakufske direkcije u Ankari 2016. godine, a pronađena je u jednom od deftera vakufnama koji se nalazi u Vakufskoj direkciji u Turskoj.¹⁶ Vakufnama je naslovljena kao Husein-begova vakufnama, napisana je 1193. hidžretske, odnosno 1779. godine, a ovjerio ju je stolački kadija Halil.

U vakufnama se navodi da je u kasabi Stolac rahmetli Husein-paša izgradio jedan han i da je sadašnji mutevelija ovoga vakufa Husein-beg sin

14 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 33-34. A. Gadžo Kasumović, Stolac u osmanskome periodu, 83.

15 Šaban Zahirović, Sidžili – pouzdan izvor podataka naše prošlosti, *Hercegovina*, br. 13-14, Mostar, 2001, 75.; Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Sidžil mostarskog kadije V-2-56, fol. 10/b.

16 *Bosna Hersek vakfiyeleri*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2016. Ovo je petotomno djelo u kojem je donesen veliki broj vakufnama koje potječu iz Bosne i Hercegovine. Vakufname su transkribovane na latinično pismo i uz svaku je donesen sažetak s kratkim opisom vakufname na turskom, engleskom i bosanskom jeziku. Ovi prijepisi na osmanskome jeziku ispisani latiničnom pismom nastali su na osnovu originala, zatim prijepisa iz tri sidžila vakufnama i Sidžila sarajevskog suda i *Hronike* Envera Kadića, a koji se nalaze u Gazi Hurev-begovoj biblioteci. Manji broj ovih vakufnama potječe iz prijepisa iz deftera vakufnama koji se čuvaju u Vakufskoj direkciji u Turskoj. U četvrtom tomu nalazi se i nekoliko vakufnama koje potječu iz Stoca. Sve, osim jedne, su već spomenute i ponuđene čitalačkoj javnosti od strane Hivzije Hasandedića u djelu *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*. Jedina vakufnama koja do sada nije bila poznata je vakufnama Husein-bega.

Ismail-kapetana, koji je vakifova rodbina i koji za ovu dužnost posjeduje berat od Sultana, pristupio na časni šerijatski sud i dao izjavu da je han u ruševnom stanju, te pošto u kasabi ne postoji neki drugi han i svratište za putnike namjernike isti je potrebno obnoviti. Husein-pašina vakufnama nije sačuvana, ali kako dužnost upravljanja vakufom pripada njegovoj porodici, on je kao mutevelija hana u svrhu obnove uvakufio 1500 groša. Han je potrebno popraviti i proširiti, te se u vezi s tim spominje šest soba hana, dva ahara, dvije čenife, osam dućana. Nakon okončanja obnove hana i dućana prihode treba namijeniti za:

- učenje mevluda u Sultan Selimovoj džamiji i u tu svrhu treba namijeniti svake godine po 30 groša;
- zatim za paljenje kandilja u pomenutoj džamiji tokom mjeseca ramazana;
- zatim za obnovu tekije koja se nalazi u dvorištu džamije godišnje 10 groša;
- i, osim toga, za mekteb koji je Husein-beg izgradio za siromašnu djecu i za muallime koji će podučavati djecu, kao i za obnovu mekteba 15 groša godišnje.

Mutevelijska dužnost će biti u rukama Husein-bega dok je živ, a nakon njegove smrti tu će dužnost obavljati njegovi potomci, sve dok ne izumru. Nakon toga, dužnost upravljanja vakufom će preuzeti njegova braća i njihovi potomci, sve dok ne izumru. A nakon toga će kadija pronaći ispravnu osobu koja će obavljati pomenutu dužnost. Napisano u mjesecu džumade-l-ula 1193. godine. U prijepisu vakufname koji se nalazi u defteru na dnu dokumenta se nalazi pečat u kojem se može pročitati *hadim šeri' kerim es-sejjid Abdu-l-kerim*, sluga šerijata plemenitog sejjid Abdulkerim. Možda je on bio stolački kadija prilikom čina pisanja vakufname, a kasnije ju je ovjerio kadija Halil.¹⁷

17 *Bosna Hersek vakfiyeleri, 1496-1497.*; Vakıf Kayıtlar Arşivi Defter: 987, Sayfa: 261, Sıra: 91. Poslije ovoga datuma napisan je je i datum 9. redžeb. Čin uvakufljenja su posvjedočili: ponos akrana Arslan sin Sulejman-bega sin Jašar-bega, brat mu Hasan-beg, hadži Mehmed, Jusuf-beg Jašarbegović (Yaşar Beyzâde), Mula Mahmud Hadžimahmutović (el-Hâc Mahmudzâde), Mula Salih Čato (Kato), Mula Ibrahim Hadžimehmedović (el-Hâc Mehmedzâde), Salih Bešo (Beşe) (ili Salih-baša), (قبر قیك), hadži Ahmed-aga i drugi.

Sadržaj vakufname

Kao što se vidi iz sadržaja vakufname, te je 1779. godine došlo do značajne obnove hana, jer je bio u ruševnom stanju. Obnovu je poduzeo tadašnji mutevelija koji je u vakufnami naveden kao Husein-beg, no iz njegova imena i imena i titule njegova oca može se shvatiti da je riječ o Husein-kapetanu Šariću. Njegov otac Ismail-kapetan je, također, bio poznati stolački vakif koji je u mahali Uzinovići podigao jednu džamiju 1741. godine. On je za muteveliju svoga vakufa odredio upravo svoga sina Huseina, koji je tada spomenut kao Husein-aga.¹⁸ U vakufnami Husein-bega navodi se da je mutevelija bio u rodu sa silahdar Husein-pašom, ali i da originalna Husein-pašina vakufnama već tada nije postojala.

Prema Husein-begovoj vakufnami, prihodi hana su bili namijenjeni za uvođenje određenih sadržaja vezanih za Sultan Selimovu džamiju. Prihodi su bili namijenjeni za učenje mevluda jednom godišnje i paljenje kandilja za vrijeme mjeseca ramazana. U dvorištu Sultan Selimove džamije postojala je i tekija za čiju obnovu je trebalo izdvajati deset groša godišnje. Ovo je prvi pomen na jednu stolačku tekiju. Gdje se tačno nalazila u dvorištu džamije, kada je podignuta, ko ju je podigao i kojem derviškom redu je pripadala, nije poznato. Zanimljivo je da se ova tekija ne spominje ni u jednom dokumentu, bilo da potječe prije ili poslije pisanja Husein-begove vakufname, niti o njoj postoji neka usmena tradicija. Zatim se spominje jedan mekteb, koji je, kako je navedeno, izgradio sam Husein-beg i za njegovu obnovu i plaću učiteljima trebalo je izdvajati 15 groša godišnje. Nije navedeno gdje se ovaj mekteb nalazio, no pošto su se ostale odredbe odnosile na Sultan Selimovu džamiju, sigurno je onda riječ o mektebu koji se nalazio pored te džamije. U tom slučaju, onda ovaj mekteb nije podignut nekada nakon izgradnje džamije, kako se to smatra, već ga je izgradio Husein-beg Šarić dok je bio mutevelija silahdar Husein-pašinog vakufa, a iz vakufname se može shvatiti da je on već te 1779. godine bio izgrađen.¹⁹

18 H. Hasandedić, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, 33.

19 U vezi tekije i mekteba potrebno je iznijeti još jedno mišljenje. Naime, u prijepisu vakufname riječ tekija je napisana na kraju reda i slabo je vidljiva zbog uvezivanja deftera. Riječ tekija se piše تكيه, *tekye*, a u vakufnami je ta riječ napisana na način da su tačke iznad harfa ت stavljene iznad harfa ك. Pošto je riječ o rukopisu, prvi dio riječi bi se mogao pročitati čak kao مکت, *mekt*, a pošto je ostali dio riječi slabo vidljiv onda bi to mogla biti riječ مکتب, *mekteb*. Ako se prihvati ovo čitanje prijepisa vakufname, to bi onda značilo da se spominju dva mekteba. Jedan koji se nalazio u dvorištu Sultan Selimove džamije, za koji

Razlog zašto Husein-begov vakuf nije bio poznat i zašto se ne spominje u dokumentima može biti taj što je vakif djelovao u svojstvu mutevelije silahdar Husein-pašina vakufa, te je njegov vakuf postao dijelom Husein-pašina vakufa. Zanimljivo je da u dokumentima o Silahdar-pašinom vakufu koji potječu iz prve polovine XIX stoljeća, dakle koji su nastali nakon pisanja Husein-begove vakufname, spominje se samo plaća muallimu u mektebu kraj Sultan Selimove džamije. Mutevelije vakufa Husein-pašinog hana i vakufa Husein-bega Šarića bili su Husein-begovi potomci te im je sigurno morala biti poznata njegova vakufnama i njene odredbe. Međutim, šta se desilo s ostalim odredbama Husein-begove vakufname, teško je reći. One se ne spominju ni u jednom kasnijem dokumentu. Vjerovatno tekiju više nije bilo moguće obnavljati jer je bila dotrajala. Možda treba imati i na umu da se 1788. godine dogodila ta značajna obnova Careve džamije za koju su bili zaslužni sami Stočani, što vjerovatno ukazuje da je čitav džamijski kompleks bio u lošem stanju. Ipak, zanimljivo je da se nigdje u kasnijim dokumentima ne spominje učenje mevluda u Carevoj džamiji i paljenje kandilja uz ramazan. Jedino se spominje godišnja plaća učiteljima u mektebu od deset groša, a ne svota od 15 groša godišnje u koju je bila uračunata i njegova obnova. Razlog izostanka ostalih odredbi vakufname mogao je biti ekonomske prirode. Možda prihodi hana nisu bili toliki da bi se pokrili svi troškovi predviđeni Husein-begovom vakufnamom.

je trebalo izdvajati deset groša godišnje za obnovu, i još jedan mekteb kojeg je podigao Husein-beg kojem je bilo namijenjeno 15 groša godišnje za muallime i obnovu. U tom slučaju, onda je mekteb u dvorištu džamije zaista davno izgrađen, a suma od deset groša namijenjenih za obnovu se vremenom preinačila u plaću učiteljima. Prijepis vakufname smo poslali osmanistici Azri Gadžo-Kasumović i zatražili njeno mišljenje o spornoj riječi. U njenom odgovoru poslanom 1.2.2020. stoji "Napisano je doista tako da se može pročitati tekija. Međutim, može se pročitati bez problema i kao mekteb." Treba reći da je uvažena osmanistica mišljenja da ovdje nije riječ o tekiji budući da u kazivanju tog kraja nema spomena tekiji, što bi Hasandedić sigurno zabilježio. Ovdje bi, dakle, bilo riječ o dva mekteba. Ovom prilikom bi se htio zahvaliti Azri Gadžo-Kasumović na njenoj pomoći i sugestijama prilikom pisanja ovoga rada. Postavlja se pitanje gdje bi se mogao locirati taj drugi mekteb? Da li bi to možda mogao biti onaj koji se nalazio pored džamije koju je podigao Husein-begov otac Ismail-kapetan? Prema Hasandediću, taj mekteb je podigao Ismail-kapetan, mada se u prijevodu vakufname koji je on donio spominju samo službe vezane za džamiju. Ili je Husein-beg izgradio neki drugi mekteb? Ipak, mi smo se držali transkripcije vakufname u kojem se spominje tekija i mekteb. Osim toga, u dokumentima iz XIX stoljeća koji se odnose na silahdar-pašin vakuf spominje se samo da prihode hana treba izdvajati za mekteb pored Careve džamije, ali ne i za neki drugi koji je tada sigurno postojao i djelovao.

Pošto originalna Silahdar-pašina vakufnama nije sačuvana, pitanje je onda koje su zapravo bile odredbe te vakufname. Vjerovatno je među Šarićima postojalo usmeno saznanje o tome. Međutim, teško je sa sigurnošću reći da li se neka od njih nalazi među onim odredbama koje se nalaze u Husein-begovoj vakufnami. Finansiranje muallima u mektebu kraj Sultan Selimove džamije izgleda da ne pripada originalnoj Silahdar-pašinoj vakufnami, jer je to odredba koju je postavio Husein-beg Šarić za mekteb koji je on sam izgradio.

Zaključak

Pronalaskom dokumenata blagajskog kadije i Husein-begove vakufname saznali su se neki novi detalji značajni za proučavanje historije Sultan Selimove džamije, najstarije i najvažnije džamije u Stocu, i silahdar Husein-pašinog hana, najstarijeg poznatog stolačkog vakufa. Sada je poznato da je filurija koju su prikupljala od Vlaha Nevesinja bila državni prihod od kojeg su se plaćali službenici Careve džamije, saznalo se za imena još nekih službenika ove džamije koji su djelovali u XVII stoljeću, ali i da je Stolac 1666. godine bio dio Blagajskog kadiluka. Prema Husein-begovoj vakufnami, u dvorištu Sultan Selimove džamije nalazila se jedna tekija, a mekteb pored te džamije izgradio je Husein-kapetan Šarić dok je bio mutevelija vakufa Silahdar Husein-pašina hana. Također, 1779. godine dogodila se značajna obnova pomenutog hana.

SOME NEW INFORMATION ABOUT SULTAN SELIM'S MOSQUE AND HUSSEIN PASHA'S INN IN STOLAC

SUMMARY:

This paper presents some new information on the Sultan Selim Mosque in Stolac, Bosnia and Herzegovina, which was built at the beginning of the 16th century, and on the han or inn of Silahdar Hussein Pasha built in the 17th century. The Sultan Selim's or Emperor's Mosque is the oldest mosque in Stolac, whose construction marked the beginning of the urban formation of Stolac, and the inn built by Hussein Pasha is considered one of the most important waqfs that influenced the development of the city of Stolac. The source of new information are two documents from the 17th century and a waqfnama from the second half of the 18th century. These data can contribute to the study of the history of these two important buildings, but also of the city of Stolac itself.

Keywords: Stolac, Mosque of Sultan Selim, Han of Silahdar Husain-pasha, Husain-kapetan Šarić, Stolacs waqfs.

Izvori i literatura:

- Arhiv Hercegovačko-neretvanskog kantona, Sidžil mostarskog kadije V-2-56, fol. 10/b.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, IE_EV_00018_02119_001.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, IE_EV_00018_02143_001.
Vakıf Kayıtlar Arşivi Defter: 987, Sayfa: 261, Sıra: 91.
Bosna Hersek vakfiyeleri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2016.
Džafić Jusuf, Osmanski vakufi Bošnjaka u dijaspori, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u R BiH*, br:7-8, Sarajevo, 2017.
Gadžo Kasumović Azra, Stolac u osmanskom periodu, *Hercegovina*, br. 13-14, Mostar, 2001.
Hafizović Fazileta, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, SKD „Prosvjeta“, Filozofski fakultet Sveučilšta u Zagrebu, Orijentalni institut u Sarajevu, Zagreb – Sarajevo, 2016.
Handžić Adem, Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, knjiga IX-X, Sarajevo, 1983.

- Hasandedić Hivzija, *Spomenici islamske kulture u istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
- Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština Bošnjaka u južnoj (srednjoj) Hercegovini*, IC Mostar, Mostar, 1997.
- Sureyya Mehmed, *Sicill-i Osmani*, Istanbul, 1996.
- Taslidža Faruk, *Između ratova – na granici svjetova: društveno privredni odnosi Hercegovačkog sandžaka u prvoj polovini XVII stoljeća: (1606-1645)*, BZK Preporod, Mostar, 2022.
- Zahirović Šaban, Sidžili – pouzdan izvor podataka naše prošlosti, *Hercegovina*, br. 13-14, Mostar, 2001.

2119

الاصح - ايكال
2119

ذکر اول بدنه قیام کفر و بی امانه در بلاد و فرزند
۱۰۷۲
ع شرف بر فرزند کاه کوه کوه کوه کوه کوه

Handwritten signature and date: ۷۷ ۹۲

سید سعاد نشان و عبیه علیه عدالت عنوان ترابن عوض داعی نانو ان اوله که بلا غای قضای قضیه استوچده و فرعون و
مغول استکمالیم حاله الزمه و الفظ ان بنا ایلدو کی جامع شریفنده فوه سین افلاقان فیلو بر سیندن لونی سکر اوقه و فیه ایلدو
در ویش مظهر و فایات ایروجه ججهتی قولوا اولرقه بریند شهور اف رواق ابو بکر کی و حتی اولماین توجیه و لوب برت شریف
عالیشان صدق و ان بیویو رجاسه پاشه سیر معدلت مصیر عوض اولندی باقی فرمان در کاه رفیع العوا کتد زجیرانی ایوم التاسع
رجب الهولده سنت و سبعین والف
العدالداعی المص
حسن الفاضلی
بیلا غای

OSMANLI ARSIVI
YE. EV
18 2119

2143

دکتر کمال بیاتلی قلمی طرزاً و قلمی لکمه و جمله و قلمی
۱۰۷۷
علافتی بوزن و قلمی لکمه و جمله و قلمی

کتابخانه دکتر کمال بیاتلی
مکتبته
۷۶۹

سنة ۱۲۸۵ قمریة و ۱۸۶۸ میلادیة
سليم خان علي الرحمة والفضل بن ابادروك صاحب تهنيد نويس اولاقان فيروز و اولاقان فيروز و اولاقان فيروز و اولاقان فيروز
اولوقان بن ابادروك و اولاقان بن ابادروك و اولاقان بن ابادروك و اولاقان بن ابادروك
مصير علي اولاقان

المكتبة
العثمانية
الاسطنبولية

OSMANLI ARŞIVI	
15. EV	
18	2143

Hüseyin Bey'in Vakfiyesidir

30 Receb 1193 / 13 Ağustos 1779 Vakıf Kayıtlar Arşivi Defter: 987,
Sayfa: 261, Sıra:91

Hâzihi vakfiyyetun sahîhatun hakemtu bi-luzûmihi ve ene'l-fakîr ileyhi celle şânuhu ve te'âlâ Halil el-Kâdî bi-İstolca Hilâfe ufiye-anh.

Hilâl-i sutûrda olan mezâmin-i hükm-i evkâfın ve emr-i binâ-i istihkâm-ı teksilin takrîr ve tahrîrine bâdî olub İstolça Kasabası miyânında esvâkın ittisâlinde vâkî' olan merhûm ve mağfûrun leh Hüseyin Paşa nevvera'llâhu serâhu ve ce'ale'l-cennete mesvâhu hazretleri bundan mukaddem ihdâs ve binâ eylediği hânın ve pîşinde esâs ördüğü hucurâtın hâlâ bâ-berât-ı pâdişâhî ve emr-i şehinşâhî birle mütevellîsi paşa-yı müşârun ileyhın akrabâsından fahru'l-akrân Hüseyin Bey bin İsmail Kapudan makâm-ı şer'-i Ahmedî ve mahfil-i dîn-i Mustafaviye gelüb takrîr-i kelâm ve ta'bîr-i bast-ı merâm idüb didi ki:

Hân-ı merkûm ve hucurât-ı mersûmenin vakfiyyesi olmayub ancak şart ve tevliyeti tarafımıza meşrûta ve icâresi ta'mîr ve termînine ta'yîn olunub lâkin icâresi ve kıstı kalil olmağla ta'mîr ve termîmine kifâyet ve levâzımına ihâta itmeyüb binâsı atik olduğundan harâb ve mâ'il-i turâb ihtimâl hâk ile yeksân olacağı aynel-yakîn müşâhede kasabada gayrı hân ve menzilgâh-ı ebnâ-i sebîl olmadığından müsâfirân ve karîb ve ba'idden gelen garîbân ve gerek mekârî dahil olıcak mevâzi'i... idicek menzilgâhı olmadığını mu'âyene olundukda vâkıf-ı merkûmun neslinden olduğumuza binâen hayır ve eseri muzmahil olmasun ve zikr-i cemîli tezkîr için ve hayrâtı tecdîdi zımnında ale'l-husûs fakîr el-mer'u yestezıllu fi-zılli sadakâtihi yevme'l-kıyâme fehvâsınca tefekküren ve dahi ed-dunyâ mezra'atu'l-âhire kelime-i tayyibe-i Hazret-i Hallâk ve Rezzâk ve Feyyâz ale'l-ıtlâk virdüğü mâlımdan bin beş yüz guruş ifrâz ve hân-ı merkûmun binâsına ve terfî ve tekmîline vâkıf-ı mûmâ ileyhın hayrâtına zamm ve ilhâk ve rûh-ı pür-futûh nisâr ve ihyâ eylemeğe merâmım oldukda ma'rifet-i şer'le ve mîmâr ve cümle ma'rifeti ile ve hacir ve şecer ve sâir levazımâtı hisâb ve mu'âyene olundukda hucurât-ı merkûmenin cidâratı muhkem binâ-yı kebîrin yemîn ve yesârında tâklar çaker binâ ile ebnâ ve cidârını terfî fevkânî altı oda ve beynlerinde yazlık ve zîrlerinde iki âhûr-ı muhkem binâ ile bünyâd ve karşularında rabt-ı devvâb için başdan başa sundurma ihdâs ve rûkn-i hânda iki kenîf ve bîrûn-ı hânda tâk-ı merkûmun zîrlerinde sekiz dükkân dahi binâ idüb ve ba'de'l-hitâm i'tirâf-ı kelâmım ve mufassala-i merâmım olub şöyle şart eyledim ki:

Hân-ı merkûmun kıstından ve dekâkin-i mezkûrun icârelerinden hâsıl olan fahr-i âlem ve seyyid-i veled-i benî Âdem Resûl-i Ekrem ve nebiyy-i muhterem Muhammedini'l-Mustafa salla'llâhu te'âlâ aleyhi ve sellem cenâbların zînet-i kehvâre-i vucûdı pertev-nümâ-yı şuhûd oldukları ahbâr-ı meserret-âsârı kartaka-i olmağın medh-i Resûli müştemil olan ta'zîmâtı her sâl-ı meymenet-karinde mevlûd-i şerîf âdet-i müstahsene ve uslûb-ı mergûb üzere Sultan Selim Han-ı huld-âşiyân hazretleri binâ eylediği câmi'-i şerîfde akd-i meclis-i mevlûd-i şerîf masârîf-ı idâresine beher sene otuz guruş ve leyâlî-yi Ramazânda makâm-ı merkûmda kanâdîl îkâdına ve havlısında tekye ta'mîrine senevî on guruş ve ondan başka binâ eyledüğümüz mektebde kârî olan fukarâ ve eytâm sıbyânına i'âneten mu'allimlerine ve mektebin ta'mîrine dahi senevî on beş guruş sarf ve idhâl ve sevâbını rûh-ı pür-futûhlarına ve benim rûhuma hibe vü ihdâ oluna ve şöyle şart eyledim ki tevliyet-i merkûm mâdâm ki rûhum kafesden tayerân idince bana ve vefâtımdan sonra evlâdıma ve evlâd-ı evlâdıma batnan ba'de batnin ba'de'l-inkırâz el-iyâzu bi'llâh min-kahri'l-Feyyâz karındaşlarıma ale's-seviyye ve ba'dehu evlâdları ve evlâd-ı evlâdlarına ba'de'l-inkırâz hâkimü'l-vakt efendiye mufavvaz ola her kimi münâsib ve müstahık görürse tevliyet-i merkûm âna virile ve icâre-i merkûmeden ta'mîr ve iktizâ iden termîmine hüccet-i tevliyetden sarf oluna vech-i meşrût üzere ilâ-mâşâ'allâhu te'âlâ amel oluna fe-sâre vakfen sahîhan şer'iyyen ve habsen sarîhan mer'iyyen bi-haysu lâ-yumleku ve lâ-yûresu lâ-yecûzu tebdîlehu ve lâ-tağyîrehu Fe-men beddelehu ba'de mâ-semî'ahu fe-innemâ ismuhu alle'llezîne yubeddilûnehu inne'llâhe semî'un alîm ve ecru'l-vâkıf ale'l-Hayyi'l-Cevvâdi'l-Kerîm zi'l-azameti ve'l-kibriyâi Rabbi'l-arşı'l-azîm cerâ zâlike ve hurrîre fi-selhi Cumâde'l-ûlâ Fi-9 Receb sene 1193.

Şuhûdü'l-hâl: Fahu'l-akrân Arslan bin Süleyman Bey ibn Yaşar Bey, karındaşı Hasan Bey, el-Hâc Mehmed, Yusuf Bey, Yaşar Beyzâde, Molla Mahmud, el-Hâc Mahmudzâde, Molla Salih Kato Molla İbrahim, el-Hâc Mehmedzâde, Salih Beşe, el-Hâc Ahmed Ağa ve gayruhum.

میرز قاسم حاکم لاری
حاکم لاریان بسولم حمد

حاکم سلطوره اولون مضامین حکم اوقافنک و امر بنا است حکم انجلیک نصیر
بادی اولوب سئولده تصدیر میا نیر اسوا قنک انصافنک واقع اولان بریدم و مستغیر
هیچ باشا نیر الله نیر و صلی الله علیه و آله منقوله حضرت یوزن مقدم احداث و بنا
خانک پیشین اسلی اوردونک چنانک حال و حال ابراف با دشاهی و ارض
برله متولفس باشای منشا اولوبک افریکساز اولوق افران جیبس بیک
قدون مقام مزاج اجدی و بخل دی معطله کلوب بفر کلوم و مقید بر
ایوب و دیگره خان مقدم و جرات مسرود نک و قدسی ایوب بیخ
و تلمیح طفره مشرب و اجاریس نهر و زمین تلمیح ایوب کبی اجار بر قسطی قبل
نهر و زمین کفایت اولانند احاطه ایوب ناس عتیق اولوندره حراب و مانی
بغضال خانیکه بیکسان اولوندی یعنی ایضاً مشاهیر قیاسیه حضرت خان و
ایوب و دیگره خان و قرب و سعید کلوب بیکسان و کرم مکاری داخل اولونک مراد
ایوبکل منزله کاهی اولونک کبی معانیبه اولوندره و اقل منزلتک نسخند اولوندره بنا
و انری مشعل ایوبکل و زکری بی بکیر ایوب و جرات بکیری منجمله حضرت
فقط صدقات بیزم انقیرله قواسمه نغز و دو خدا بنا مزاج الاخره کمال طبع
حضرت خلوت بوزنات و جرات ایوب اولونک عیادت غیر و لغات
رخان مرفورنک بنا سنه و ترتیب و تکلیف واقعیه بزم ایوبک عیادت غیر و لغات
و روح بر قنق نارا و احاطه ایوبک سرام اولوندره حضرت شمشله و معارف
چکر بکیر و سایر اولان زانی حساب و معانیبه ایوبکل بر قنق قرانق الله اولوندره
کیرلک یعنی و سایرین طاقده کیر شانه ایوبکل بر قنق قرانق الله اولوندره
طایق و زبیر زوره ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
صدور و احداث و کس خانس کلوم و عقیده ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
دغو بنا ایوبکل و ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
قطنده و دیگره کیرکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
و دیگره کیرکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
شهر و ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
تفصیل هر صلح محبت قرقر مولود و تالیف عا و ق و حسن و ایوبکل ایوبکل ایوبکل
سلطان سید خان خلد آستان حضرت رضا سر مقام و درین خدا و علی ایضا و نه و صلح
اولوندره ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
تعمیر سینی ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
اعانتا سلطان و دیگره کیرکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
روی بر قنق سینی ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
فست سلطان ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
الاجازت افاضله معونی اولوندره ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
حاکم لاری ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
مردم و دیگره ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
حضار و دیگره ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل
تعمیر قنق ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل ایوبکل

تاریخ
۱۷۸۳
۱۷۸۴
۱۷۸۵
۱۷۸۶
۱۷۸۷
۱۷۸۸
۱۷۸۹
۱۷۹۰
۱۷۹۱
۱۷۹۲
۱۷۹۳
۱۷۹۴
۱۷۹۵
۱۷۹۶
۱۷۹۷
۱۷۹۸
۱۷۹۹
۱۸۰۰
۱۸۰۱
۱۸۰۲
۱۸۰۳
۱۸۰۴
۱۸۰۵
۱۸۰۶
۱۸۰۷
۱۸۰۸
۱۸۰۹
۱۸۱۰
۱۸۱۱
۱۸۱۲
۱۸۱۳
۱۸۱۴
۱۸۱۵
۱۸۱۶
۱۸۱۷
۱۸۱۸
۱۸۱۹
۱۸۲۰
۱۸۲۱
۱۸۲۲
۱۸۲۳
۱۸۲۴
۱۸۲۵
۱۸۲۶
۱۸۲۷
۱۸۲۸
۱۸۲۹
۱۸۳۰
۱۸۳۱
۱۸۳۲
۱۸۳۳
۱۸۳۴
۱۸۳۵
۱۸۳۶
۱۸۳۷
۱۸۳۸
۱۸۳۹
۱۸۴۰
۱۸۴۱
۱۸۴۲
۱۸۴۳
۱۸۴۴
۱۸۴۵
۱۸۴۶
۱۸۴۷
۱۸۴۸
۱۸۴۹
۱۸۵۰

۲۷۲

Faruk Taslidža

O VJERSKIM INSTITUCIJAMA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA

Sažetak: U ovom prilogu autor se fokusira na glavne vjerske institucije u Hercegovačkom sandžaku tokom prvih decenija XVII stoljeća. Ukazuje se na ulogu i značaj hercegovačkih duhovnih autoriteta različitih konfesija. Istaknute su određene specifičnosti vjerskog života, poput širenja sufijskog učenja i formiranja novih tekija halvetijskog derviškog reda. Naglašen je tadašnji društveni i politički angažman pravoslavnog sveštenstva koji je zbog antiosmanskog obilježja proizveo brojne posljedice. Također, sagledavaju se vjerske prilike među hercegovačkim katolicima za koje je u izvjesnoj mjeri od važnosti bilo formiranje Makarske biskupije (1615), kao i djelatnost franjevačkih svećenika iz primorskih samostana.

Ključne riječi: muslimani, muftija, muftijstvo, derviši, tekije, pravoslavci, patrijarh, patrijaršija, eparhija, manastiri, katolici, biskup, biskupija, samostani

Uvod

Tokom XVI stoljeća koje se obično označava klasičnim razdobljem Osmanske države bitno se mijenjala ukupna društvena struktura Hercegovačkog sandžaka. Promjene su bile izražene i u konfesionalnom smislu, što najbolje potvrđuju službeni popisni defteri. Ti izvori jasno govore o postepenom prihvatanju islama od strane domaćeg stanovništva koje se odvijalo pod vrlo

specifičnim okolnostima.¹ I tu je proces islamske akulturacije bio usko povezan s procesom urbanizacije, tj. nastankom novih gradova orijentalno-islamskog tipa. Upravo su osmanski gradovi bili privredna žarišta, ali ujedno i centri vjerskog života gdje se islam najbrže širio.² Spomenuti proces dugoročno se odrazio na položaj osmanske Hercegovine i umnogome je odredio sudbinu njenog ukupnog, pogotovo muslimanskog stanovništva.

Istovremeno, centralna institucija vjerskog života pravoslavnog stanovništva na cijelom Balkanu bila je Pečka patrijaršija. Nakon obnove njenog djelovanja 1557. godine prvi patrijarsi pripadali su rodu Sokolovića, a dolazili su sa položaja hercegovačkog mitropolita.³ Zastupajući opće interese pravoslavnog stanovništva, patrijarsi su bili duboko involvirani i u ondašnja politička strujanja. Do konca XVI stoljeća imali su korektan odnos prema osmanskim vlastima. Patrijaršija je stoga uživala brojne povlastice koje su omogućavale izgradnju posve novih crkava i manastira.⁴ Međutim, po tom pitanju prilike se bitno mijenjaju od početka narednog stoljeća. Zbog toga će se i hercegovački pravoslavci naći pred brojnim izazovima i iskušenjima.

Prisustvo i djelovanje bosanskih franjevaca u Osmanskoj državi legitimizirano je poznatom Ahdnamom sultana Mehmeda II iz 1463. godine. Tim aktom širok spektar ljudskih prava garantiran je i svim bosanskim katolicima.⁵ Stoga ne treba da čudi zaključak da je Katolička crkva i na Biokovsko-

-
- 1 Godine 1585. većina muslimanske populacije u Hercegovačkom sandžaku bili su autohtoni ratari, mada je među njima zabilježen i određeni broj gotovo potpuno slaveniziranih Vlaha. O tome: Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991, 136-137.
 - 2 O širenju islama u osmanskoj Bosni vidjeti: *Naučni skup Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VOL. 41, Sarajevo, 1991.
 - 3 Pečka patrijaršija je nakon osmanskog osvajanja Smedereva i eliminacije Srpske despotovine 1459. godine bila ukinuta. Nakon ponovnog ustroja (1557) za prvog patrijarha imenovan je Makarije Sokolović. Vidi: *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959, 106, (dalje: *Historija naroda Jugoslavije II*).
 - 4 Радован Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683.*, Историја српског народа, Трећа књига, Том први, Срби под туђинском влашћу 1537-1699; написали: Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић, Београд, 1993, 229, (dalje: P. Самарџић, *Срби у ратовима*).
 - 5 Riječ je o Povelji (Ahdnami) koju je sultan Mehmed II u maju mjesecu 1463. godine dodijelio bosanskim franjevcima iz fojničkog samostana. Ovim dokumentom katolicima u Bosni pod sultanovom vlašću garantirana je lična sloboda, vjerska sloboda i sloboda vjerskog organiziranja, sloboda boravka i kretanja, sigurnost života i imetka, sloboda dolaska misionara sa strane, sloboda propovijedanja i širenja svoje vjere i uvjerenja. O Fojničkoj ahdnami iz 1463. godine vidi: Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti Fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine,

neretvanskom području u naredna dva stoljeća pod osmanskom vlašću *ne samo radila i živjela, već makar sporo i teško, ali ipak napredovala*. Takvi rezultati, koji su podrazumijevali opstanak, napredak i nove vrijednosti kod franjevaca, bili su plod ambijenta nastalog pod uticajem posebne osmanske političke doktrine koja se naziva *istimalet* politika.⁶ Ipak, bosanski franjevci i katolički svećenici u to vrijeme našli su se pod pritiskom Pravoslavne crkve. U biti, cilj Pečke patrijaršije bio je pravno potčiniti sultanove podanike katoličke vjere, te im nametnuti plaćanje nameta koji su bili obavezni za pravoslavno stanovništvo i sveštenstvo.⁷ Kada je riječ o Hercegovini, jasno je da se u pogledu vjerskog života i egzistencije bitno razlikovao položaj katolika iz zapadnih predjela Sandžaka od onih koji su bili naseljeni u mjestima istočno od rijeke Neretve. Te razlike dodatno će bit pojačane u prvim decenijama novog XVII stoljeća.

*

Pored imama, hatiba i šejhova, naročit vjerski autoritet među hercegovačkim muslimanima u osmansko doba uživao je i mostarski muftija. Uvažavan je kao najbolji poznavalac Kur'ana i šerijatskog prava. On se nalazio na čelu institucije Muftijstva koja je u gradu Mostaru počela djelovati u drugoj polovini XVI stoljeća. Sve muftije u Osmanskoj državi, pa i mostarske, imenovane su sultanovim beratom, a na prijedlog *šejhul-islama* (vrhovnog muftije) iz Istanbula. Njihova funkcija nije se svodila samo na izdavanje pravnih rješenja (fetvi). Mostarske su muftije nerijetko nosile i šejhovsku titulu, a redovno su obavljale i dužnost muderisa (predavača) na nekoj od mostarskih medresa. Naravno, bili su živo uključeni u naučne tokove, ali i hercegovačku društvenu zbilju. Riječ je o domaćim ljudima koji su tradicionalno potjecali iz uglednijih mostarskih porodica. U prvoj polovini XVII stoljeća bili su to:

28-30/1977-1979, Sarajevo, 1979, 87-105; *Poruke Ahdname, Sloboda vjere u multireligijskoj Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2018; Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972, 196, (dalje: K. Jurišić, *Katolička crkva*).

6 O *istimalet* politici i njenom djelovanju na vjerske odnose u Bosni u XV i XVI stoljeću detaljno: Sedad Bešlija, *Istimalet Bosna u osmankoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017, 172-185.

7 Prema istraživanja crkvenog historičara Krunoslava Draganovića katolici osmanske Bosne u period između 1488. i 1779. godine bili su izloženi čestim zlostavljanjima i progonima od strane pravoslavne hijerarhije. Cilj pravoslavnih dostojanstvenika, prema Draganovićevom mišljenju, nije bilo samo oporezivanje katolika nego i njihovo konfesionalno podvrgavanje. Vidi: Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar, 1999, 204, (dalje: S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*).

mevlana Ahmed-efendija sin sufi Velije (1599-1612), Abdurahman-efendija (1612-1633), šejh Ali-efendija sin Huremov (1633, 1636), šejh Ali Kafi-efendija sin hadži Muhameda Ferhada (umro 1653.).⁸

U isto vrijeme, specifičnost muslimanskog vjerskog života u Hercegovačkom sandžaku bilo je širenje halvetijskog derviškog učenja.⁹ Ta je pojava interesantna, jer se odvijala u uvjetima žestoke propagande fanatičnog kadizadelijskog pokreta, koji uopće nije bio naklonjen sufizmu (*tesavvuf*). Zapravo, kadizadelijske su pod krinkom vjerske reforme zagovarale "pravi rat" protiv halvetijskih i drugih derviša.¹⁰ Ipak, širom Balkana formirani su novi ogranci halvetijskog reda, čiji nauk plodno tlo dobiva i u Hercegovini. U prilog tome ide činjenica da je poznati mostarski vakif Koski Mehmed-paša, uz svoju zadužbinu (džamiju) iz 1617. godine, odmah dao izgraditi i hanikah (halvetijski) *kome nadaleko nije bilo ravnog*.¹¹

Zasluge za širenje halvetijskog derviškog učenja u Hercegovačkom sandžaku u prvoj polovini XVII stoljeća umnogome pripadaju užičkom šejhu Muslihudinu (umro 1642) i njegovim sinovima, nasljednicima-šejhu Hasanu, šejhu Isi i šejhu Ibrahimu.¹² Pridržavajući se njihovog metoda odgoja

8 O Mostarskom muftijstvu i muftijama vidi: Jusuf Mulić, *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Mostar, 2008, 98-99; Hivzija Hasandedić, *Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara*, Glasnik VIS, Godina XXXVIII, Sarajevo, 1975, 432-451, (dalje: H. Hasandedić, *Mostarske muftije*); Ahmed Mehmedović, *Mostarske muftije*, rukopis.

9 Red halvetija ubraja se među najraširenije derviške redove na prostorima Osmanske države. Ime je dobio po svom osnivaču-šejhu Abu Abdulahu Saradžudinu Omeru "Halvetu" (umro 1397). Zahvaljujući podršci osmanskih sultana i organa vlasti halvetijski red je stekao značajnu popularnost u Anadoliji i Rumeliji. Na tlu osmanske Bosne prisutan je već u prvoj polovini XVI stoljeća. Prvim većim centrom smatra se grad Sarajevo, gdje je nešto prije 1531. godine Gazi Husrev-beg podigao hanikah za dervişe halvetijskog reda. Istom redu je pripadao i spomenuti bosanski sandžakbeg. O halvetijama vidi: Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986, 79-122, (dalje: Dž. Čehajić, *Derviški redovi*).

10 Kadizadelijski pokret (*Kadızadeler Hareketi*) je formalno utemeljen na idejama Birgivi Mehmed-efendije (umro 1573), a nazvan je po imenu lidera - Kadizade Mehmed-efendije (1582-1635). Učeni savremenici kadizadelijske škole, poput Katib Čelebije i Evlije Čelebije, kao i nešto kasniji hroničari, kritički su se odnosili prema njihovim idejama i djelima. Vidi: Ahmet Yaşar Ocak, *Religija, Historija Osmanske države i civilizacije*, Sarajevo, 2004, 731, 766.

11 Zbog iznenadne smrti Koski Mehmed-paše, izgradnju spomenutih zadužbina završio je njegov brat šejh Mahmud. Vidi: Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000, 27. Graditeljska cjelina - Koski Mehmed-pašina džamija u Mostaru, proglašena je u januaru 2004. godine nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

12 Šejh Muslihudin je sin šejha Bajezida al - Herseklja. Idžazet za tarikat dobio je od halvetijskog šejha Bali efendije iz Sofije. Pedeset godina je u Užicu obavljao službu šejha, vaiza i predavača hadisa i tefsira. Osnivač je užičke tekije. Učenici šejha Muslihudina i njegovih sinova su također ugledni šejhovi XVII stoljeća poput Ahmeda sina Mustafinog iz Mostara, Ibrahima

i obrazovanja, titulu šejha stekao je i Ahmed sin Mustafe (Mujezinović) za kojeg se pretpostavlja da je obavljao i dužnost mostarskog muftije i muderisa.¹³ Njegovom zaslugom je u Blagaju, pored vrela rijeke Bune, obnovljena zapuštena Sari Saltukova tekija koja je postala centar vjerskog, naučnog, ali i općeg društvenog života.¹⁴ Zapravo, ta je tekija bila mjesto rasprave o duhovnim spoznajama, ali i savjetovalište gdje su ljudi mogli razmjenjivati iskustva iz pčelarstva, voćarstva, stočarstva, liječenja, i slično.¹⁵

Posredstvom užičkog šejha Hasana sina Muslihudinovog halvetijsko derviško učenje udomaćilo se i u kasabi Konjic. Tu je 1622. godine utemeljena hanikah-tekija koja je postala stanište i učilište konjičkih derviša. Prvi šejh te ustanove bio je Muhamed Džumhur, doseljenik iz Užica. Šejhovska titula je i nakon šejh Muhamedove smrti dugo ostala u krugu njegove ugledne ulemanske porodice.¹⁶ Nema sumnje da je tokom cijelog XVII stoljeća, a i kasnije, sufijsko halvetijsko učenje bilo popularno, naročito u hercegovačkim urbanim sredinama. Ono je bilo prihvatljivo u tadašnjim intelektualnim krugovima, ali i među trgovcima, zanatlijama, pa i seoskom populacijom. Tom su derviškom redu pripadale značajne ličnosti društveno-političkog života cijelog Bosanskog ejaleta, osmanske administracije i vlasti. Ipak, posljedice krutog vjerskog fanatizma kojeg su zagovarale spomenute kadizadelije i u

Bistrigije i Hasana Kaimije iz Sarajeva i dr. Šejh Muslihudin je umro 1642. godine u Užicu gdje je i sahranjen. U narodu je smatran evlijom. O šejhu Muslihudinu Užičaninu vidi: Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973, 247-248; Osman Lavić, *Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka*, Anali GHb, broj 25-26, Sarajevo, 2006, 111-128.

13 Riječ je o Zijauddinu Ahmedu sinu Mustafinom Mujezinoviću (umro 1679), sufijski pripadniku halvetijskog reda, autoru nekoliko djela iz propovjedništva. On je dugo vremena poistovjećivan sa mostarskim muftijom Ahmedom sinom Muhamedovim (umro 1776.) iz XVIII stoljeća. Historičari starije generacije smatrali su da se radi o istom čovjeku. Kasnije je na osnovu pronađenih djela otklonjena ova greška. Više naučnih istraživača poput Kasima Dobrače, Fehima Nametka, Saliha Trake, smatrali su da je i Ahmed sin Mustafe bio mostarski muftija. O tome: Mustafa Hasani, *Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca*, Anali GHb, broj 20-21, Sarajevo, 2003, 246-248.

14 Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1973, 460; H. Hasandedić, *Mostarske muftije*, 434. O Sari Saltukovoj tekiji u Blagaju: Muhamed Hadžijahić, *Tri etape u historijatu tekije na vrelu Bune u Blagaju (bogumilska, bektashijska i halvetijska)*, Zbornik radova, Dani mevluda i zikra, Mostar, 2010, 147-187.

15 O tome: Senad Mičijević, *Blagaj*, Mostar, 2004, 84-85. Prirodno-graditeljska cjelina Tekija u Blagaju kod Mostara u decembru 2003. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

16 Dž. Čehajić, *Derviški redovi*, 98, 99. Iz spomenute porodice potekao je i ugledni putopisac, slikar i karikaturist XX stoljeća Zulfikar Zuko Džumhur (1920-1989).

Hercegovini će ostaviti dalekosežne posljedice.¹⁷ Osim toga, između pobornika ortodoksnog i tradicionalnog islama posijano je bilo sjeme razdora koje će se javljati i u narednim razdobljima.¹⁸

*

Kao što je već naglašeno, nakon obnove Pečke patrijaršije (1557) novi patrijasi prethodno su obavljali službu hercegovačkog mitropolita. U vezi s tim interesantno je da krajem XVI stoljeća u Hercegovini istovremeno službuju dva mitropolita. Isto je stanje i početkom XVII stoljeća kada se u historijskim izvorima spominju mitropoliti Silvester (1602) i Leontije (1605-1611). Godine 1622. Hercegovačka mitropolija je podijeljena na dvije eparhije: Zahumsku sa sjedištem u manastiru Tvrdoš i Limsku (ili *metropolija Prijepolja i Tašlidža*) sa sjedištem u manastiru Sv. Petra na Limu. Od hercegovačkih episkopa u prvoj polovini XVII stoljeća poznati su i Simeon (1615-1630) i Vasilije Ostroški (1639-1649).¹⁹ Osim spomenutih, značajniji hercegovački manastiri u prvoj polovini XVII stoljeća bili su Mileševski (kod Prijepolja), Manastir sv. trojice (kod Pljevalja), te manastiri u Zavali (u Popovu polju) i Žitomisliću.²⁰

17 Ovaj kruti vjerski fanatizam proširio se i na obrazovne institucije u Hercegovačkom sandžaku. Kao posljedica toga i u Mostaru se počeo sužavati krug izučavanih nauka. Takav odnos, koji je islam svodio u okvire religije, proizveo je kasniju neukost, opću dezorijentiranost i zastoj u društveno-ekonomskom razvoju cijele osmanske Bosne. O tome: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo, Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999, 212.

18 Sukoba između derviša i kadizadelija bilo je u osmanskoj Bosni čak i u poznom XVIII stoljeću. Evidentirao ih je poznati ljetopisac Mula Mustafa Bašeskija (umro 1809. godine), koji je pedesetak godina bilježio bitnije događaje iz svakodnevnog života grada Sarajeva. Ni Bašeskija, kao pobornik derviša, nije krio netrpeljivost prema kadizadelijama. Nazivao ih je vjerskim zanesenjacima i fanaticima (*müteassiblar*). O tome: Kerima Filan, *Sufije i kadizadelije u osmanskom Sarajevu*, Anali GHb, 29-30, Sarajevo, 2009, 163-186.

19 Limska eparhija je 1649. godine podređena Raškoj mitropoliji. Manastir Tvrdoš podigut koncem XV stoljeća, prvi put u izvorima izravno se spominje 1509. godine. Za vrijeme Bečkog rata (1683-1699) miniran je od strane Mlečana. Nakon toga hercegovački mitropoliti pramještaju rezidenciju u manastir Duži, podignut početkom XVIII stoljeća. Od 1777. godine sjedište mitropolije je u gradu Mostaru. Vidi: S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*, 124, 126; Борис Нилевић, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево, 1990, 128, 129, 130, (dalje: Б. Нилевић, *Српска православна црква у БиХ*).

20 O historiji tih manastira detaljnije: Б. Нилевић, *Српска православна црква у БиХ*, 155-161. Manastir Mileševa (Prijepolje, Republika Srbija) podignut još u srednjem vijeku, danas ima status nepokretnog kulturnog dobra od izuzetnog značaja. Manastir svete trojice (Pljevlja, Crna Gora) ima status nepokretnog kulturnog dobra Crne Gore. Manastir Žitomislić južno od Mostara (iz XVI stoljeća) devastiran je za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-

Od početka XVII stoljeća Pečka patrijaršija mijenja svoj uglavnom lojalan odnos prema Visokoj Porti, te postaje bitan akter velikih antiosmanskih zavjera koje se tada "kuju" na evropskim dvorovima. U tim aktivnostima posebno su se isticali patrijarh Jovan (1592-1614) i hercegovački mitropolit Visarion (1590-1602).²¹ Oni su, tražeći vojnu potporu za *borbu protiv Turaka*, stupali u bliske veze i s Papskom državom. Pritom su čak bili spremni priznati Rimsku crkvu i njenog vikara kao svoga poglavara.²² Prozapadni kurs patrijarha Jovana napušta njegov nasljednik patrijarh Pajsije (1614-1648) koji svoju djelatnost usklađuje s osmanskim zakonima. U njegovo doba stabilizira se društveni položaj Pečke patrijaršije, a uspostavljaju se odnosi i s carskom Rusijom. Takav koncept uprave rezultira obnovom vjerskih objekata, oživljavanjem crkvene umjetnosti, te književne i prepisivačke djelatnosti.²³

Da je nakon *perioda zavjera* započelo jedno novo doba u odnosima između hercegovačkog sveštenstva i Istanbula ukazuje i pozitivni odgovor Visoke Porte na žalbu koju su joj uputili kaluđeri Manastira Mileševo. Naime, oni su tražili ukidanje tradicionalnog vašara koji je svake godine dva puta organiziran u neposrednoj blizini Manastira. Žalba je obrazložena činjenicom da posjetioци vašara konzumiraju vino, a nakon toga, kako se navodi, *dolazi do nereda od kojih strada manastirska imovina*. Na koncu je marta 1614. godine, na osnovu carskog naloga i angažmana prijepoljskog kadije, uz određene kompenzacije zabranjeno održavanje spomenutog vašara.²⁴

Općenito, pitanje izgradnje novih i sanacije postojećih crkava u Osmanskoj državi rješavano je na osnovu šerijatskih propisa. Zvanično, gradnja novih crkava zakonom je bila zabranjena, ali su u vezi s tim postojali i izuzeci. Popravka crkava bila je dozvoljena, ali su pritom morala biti poštovana određena pravila koja se odnose na dimenzije objekta i korišteni građevinski

1995). Mjesto i ostaci graditeljske cjeline Manastira Žitomislić 2002. godine proglašeni su nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. Manastir je obnovljen u periodu od 2003. do 2005. godine. Manastir u Zavali oštećen je za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995). Graditeljska cjelina manastirske Crkve Vavedenja Bogorodice 2003. godine proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine. U manastiru Zavala 2002. godine obavljani su značajni konzervatorsko-restauratorski radovi.

21 O životu patrijarha Jovana ne zna se mnogo. Po njegovom prezimenu Kantul, pretpostavlja se da je bio vlašlog porijekla. Vidi: P. Самарџић, *Срби у ратовима*, 322.

22 Глигор Станојевић, Југословенске замље у млетачко-турским ратовима XV-XVIII вијека, *Београд*, 1970, 120-121.

23 *Historija naroda Jugoslavije II*, 567-569.

24 Fehim Dž. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980, 371-373.

materijal. Naravno, prethodno je bilo nužno podnijeti službeni zahtjev, te proći pravnu proceduru koja često nije bila jednostavna.²⁵ Ipak, s početka XVII stoljeća imamo podatke koji ukazuju na obnavljanje pojedinih crkava u Hercegovačkom sandžaku. Naime, pljevaljski kadija Sejjid Jusuf u maju 1618. godine uvažio je molbu kaluđera Lukijana iz sela Premćana (“Premete”), te i izdao pravno rješenje kojim se odobrava obnova krova na crkvi zvanoj “Perčina” (Prečista). Temeljita sanacija iste crkve dozvoljena je na osnovu fermana sultana Murat IV iz aprila 1632. godine.²⁶ Također, poznato je npr. da je opravak pravoslavne crkve u selu Žitomislići južno od Mostara odobren 1631. godine sultanovim fermanom upućenim nevesinjskom i blagajskom kadiji. Pritom je naglašeno da se tokom izvođenja građevinskih radova mora voditi računa da spomenuta crkva zadrži svoje prvobitne dimenzije.²⁷

Skladan odnos pravoslavnog sveštenstva i osmanske vlasti ipak nije bio duga vijeka. Već u drugoj polovini XVII stoljeća ponovo oživljavaju stari nesporazumi koji će se negativno odraziti na prilično konsolidirani položaj Pravoslavne crkve. Naročito je to bilo izraženo za vrijeme patrijarha Arsenija III (1674-1690), čije je proaustrijsko djelovanje za vrijeme Bečkog rata (1683-1699) ostavilo dalekosežne posljedice za cijelu Pečku patrijaršiju.²⁸ Time su, uz sve balkanske, bili pogođeni i hercegovački pravoslavci.

*

Tokom prve polovine XVII stoljeća nastavlja se smanjivanje broja katolika u Hercegovačkom sandžaku. Potvrđuju to dopisi crkvenih velikodostojnika kojima se *Kongregacija za širenje vjere* sa zabrinutošću

25 Kršćani (pravoslavni, katolici) su ipak iznalazili različite metode i strategije kojim su uspijevali neutralisati svoj ograničeni status *zimmija*. Koristili su se i raznim trikovima da bi realizirali projekte gradnje ili sanacije crkava, a da pritom ne dođu u sukob sa zakonom ili lokalnim muslimanskim stanovništvom. O tome detaljno: Rossitsa Gredeva, *From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)*, Political Initiatives “From the Bottom Up” In the Ottoman Empire, uredio A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2012, 135-163.

26 Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, СКА Споменик, LXXIX, Сарајево, 1935, 12.

27 Архив ННК, Mostar, OZ-DK, 2/77, 1041 (1631. god), safer 15.

28 Zbog svoje političke orijentacije patrijarh Arsenije III se početkom ratne 1690. godine morao priključiti habsburškoj vojsci u povlačenju. Za njim je krenulo i brojno srpsko hrišćansko stanovništvo (oko 60.000) od Kosova do Beograda. Svi su bježeći pred osmanskom vojskom prešli na austrijsku teritoriju. O tome: Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd, 2009, 171.

obavještava da pojedine katoličke porodice i dalje prelaze u pravoslavnu vjeru ili prihvataju islam.²⁹ Ta je pojava uglavnom bila izražena u selima istočno od rijeke Neretve, a objašnjava se nebrigom trebinjskih biskupa nastanjenih u Dubrovniku *koji nikako nisu zalazili na hercegovačko područje*.³⁰ Kao što je poznato, u to je vrijeme crkvenu jurisdikciju nad katolicima Trebinjske biskupije imala Dubrovačka nadbiskupija. Trebinjski biskup je još od 1456. godine trajno rezidirao u Dubrovniku, odakle je kao sufragana dubrovačkog nadbiskupa upravljao svojom dijecezom *in partibus infidelium*.³¹

Tada započinje i poznata crkvena afera u dolini rijeke Neretve uzrokovana inicijativom skadarskog biskupa fra Dominika Andrijaševića, već poznatog po širokoj antiosmanskoj agitaciji.³² On se 1622. godine obratio Rimskoj kuriji (Kongregacija za širenje vjere) s molbom da se osnuje Stjepanska biskupija u Naroni, odnosno Gabeli. Poznato je da je pritom iskrivio historijske činjenice o postojanju Stjepanske biskupije, njezinom teritoriju, te broju katolika u tom južnom dijelu Hercegovačkog sandžaka.³³ Ipak, agilni Andrijašević je uspio u

29 Kongregacija za širenje vjere (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) je institucija Rimske kurije osnovana 22. juna 1622. godine. Naime, tada je bulom pape Grgura XV određeno da ubuduće nekoliko kardinala na posebnim sastancima raspravlja o širenju katoličkog nauka, te rješavanju crkvenih pitanja u nekatoličkim zemljama. Ubrzo je u blizini sjedišta Kongregacije otvoreno sjemenište za misionare, pokrenuta je štamparija, formiran arhiv. O tome: Josip Buturac, *Arhiv Propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena*, Croatica Christiana periodica, Vol. II, No 2, Zagreb, 1978,174-184.

30 Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim-Chicago, 1982, 312, 541.

31 Dubrovnik je u to doba nastupao ne samo kao zaštitnik crkava i katolika na teritoriju Trebinjske biskupije, već i kao *središte Kongregacije za Balkan i Ugarsku*. Dubrovnik faktički postaje glavni lokalni misionarski centar. O tome: Vjeran Kursar, *Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 60, Sarajevo, 2011, 374-375.

32 Dominik Andrijašević potječe iz hercegovačkog sela Ravno u Popovom polju. Školovao se u Dubrovniku gdje postaje franjevac i svećenik. U dogovoru sa hercegovačkim pravoslavnim mitropolitom 1595. godine išao je u diplomatsku misiju kojom je od kršćanskih vladara tražio podršku za podizanje ustanka u Hercegovini. Godine 1604. hercegovački glavari povjerali su mu sličnu misiju kod habsburškog cara Rudolfa II. U narednim godinama Andrijašević nastavlja svoje pohode na Zapad zagovarajući *oslobađanje Bosne i Hercegovine*. Dokazane su i njegove veze sa senjskim uskocima. Hapšen je i suđen od strane Mletačke republike. Godine 1622. imenovan je biskupom u Skadru, gdje ubrzo bezuspješno pokušava organizirati zavjeru protiv osmanske vlasti. Koncem 1624. godine isposlovao je od Propagande imenovanje za tzv. "stjepanskog biskupa" u Hercegovini. O njemu: Vuk Vinaver, *Dominik Andrijašević*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo, 1962, 365-383.

33 Andrijašević je nastojao uvjeriti Rimsku kuriju da je Stjepanska biskupija - *Ecclesia stpehanensis*, identična sa starom biskupijom iz Narone. U biti, Stjepanska biskupija u Hercegovini nikad nije ni postojala. Zapravo, do XVI stoljeća nalazila se u Albaniji, 80 km južno od Kruje. Što se tiče Norinske biskupije, ona se nakon rušenja Narone u VII stoljeću

svom naumu, tako da je *Kongregacija* u decembru 1624. godine prihvatila njegov lažirani izvještaj. Pored toga, odobren mu je i premještaj iz Skadarske u tzv. "Stjepansku biskupiju". Vijesti o tome proizvele su negodovanje drugih biskupa i bosanskih franjevaca u okruženju čija su područja (tj. župe) bila uzurpirana uspostavom nove biskupije. Njihove su optužbe na račun očito kontroverznog "stjepanskog biskupa" sve češće pristizale u Vatikan. Na koncu, *Kongregacija* se nakon 6 godina spora i 30 sjednica uvjerila u *historijsku zabludu*. Godine 1631. godine naredila je *da se fra Dominik Andrijašević ukloni i u Vječnom gradu nastani*, a da se u Hercegovini u pogledu organizacije Katoličke crkve sve vrati na prvobitno stanje.³⁴

Bitna novina u vjerskom životu hercegovačkih katolika u prvoj polovini XVII stoljeća bila je uspostava, zapravo obnova, Makarske biskupije. Prvi makarski biskup postao je fra Bartul Kačić (1615-1645) čije je imenovanje od strane habsburškog cara Matije (1612-1619) potvrdio papa Pavle V u junu 1615. godine. Teritorija koju je zahvatala novouspostavljena biskupija razaznaje se i iz jednog fra Bartulovog izvještaja iz 1630. godine u kojem se, pored ostalog, kaže: *Makarska biskupija je pod vlašću Turaka u pokrajini Dalmaciji i nadvojvodini Sv. Save položena uz obalu Jadranskog mora*. Jurisdikcija biskupa se u svakom slučaju protezala i na jugozapadne dijelove Hercegovačkog sandžaka. Spomenuti biskup Bartul Kačić prvi je biskup koji je nakon dužeg perioda pohodio te krajeve i o tome sačinio izvještaje koji su upućeni u Rim.³⁵

Nosioci vjerskog života u Makarskoj biskupiji bili su franjevci. Ti vrijedni svećenici su na samoj periferiji Osmanske države inicirali aktivnosti na obnovi i dogradnji samostana u Zaostrogu i Makarskoj,³⁶ a do kraja druge decenije XVII stoljeća oživio je i novosagrađeni samostan u Živogošću. Uz svoj samostan i crkvu, makarski su fratri izgradili i druge privredne zgrade, musafirhane, mlin na potoku Vrutku, i dr.³⁷

više i ne spominje. Vidi: Krunoslav Draganović, *Tobožnja "Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini.*, Croatia Sacra, Godina 4, Zagreb, 1934, 31.

34 Razočarani Andrijašević je i nakon toga bezuspješno nastojao da uz preporuku Dubrovačke republike preuzme Stonsku ili neku drugu biskupiju u Mađarskoj. Vidi: Dijana Pinjuh, *Vjerske prilike kod katolika u Hercegovini (od turskog osvajanja do konca 17. stoljeća)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013, 67-68, (dalje: D. Pinjuh, *Vjerske prilike*); K. Jurišić, *Katolička crkva*, 46.

35 K. Jurišić, *Katolička crkva*, 42, 45; D. Pinjuh, *Vjerske prilike*, 74.

36 Ova dva samostana opustošili su senjski uskoci za vrijeme osmansko-mletačkog Kiparskog rata (1570-1573). Vidi: Karlo Jurišić, *Lepantska pobjeda i makarska Krajina*, Lepantska bitka – udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine, Zadar, 1974, 216.

37 K. Jurišić, *Katolička crkva*, 90-105. Franjevački samostani u Makarskoj, Zaostrogu i Živogošću danas imaju status zaštićenog kulturnog dobra u Republici Hrvatskoj.

Samostanu Sv. Marije u Makarskoj pripadale su tri župe, a samostanu Sv. Križ u Živogošću također tri župe. Samostanu u Zaostrogu u kojem je uglavnom i boravio makarski biskup Kačić pripadale su četiri župe od kojih je jedna zahvatala područje oko Vrgorca s oko 100 kuća. Imotski se samostan tada nalazio na otočiću usred Prološkog blata, a pripadale su mu četiri župe. Istovremeno, na prostoru koji je zahvatala Makarska biskupija bile su još tri župe pod utjecajem *svećenika koji su bogoslužje držali na slavenskom jeziku*.³⁸

Svećenici spomenutih primorskih samostana imali su bitan utjecaj na lokalno stanovništvo koje se nalazilo u statusu raje. Potvrđuje to i događaj iz 1621. godine kada je gvardijan makarskog samostana fra Vicence Stipančić stanovnike nekoliko sela iz makarske okolice potaknuo na pobunu. Interesantno je da nakon toga istog gvardijana osmanske vlasti nisu uopće sankcionisale.³⁹

Izvještaj biskupa Bartula Kačića upućen u Vatikan 1636. godine prilog je proučavanju konfesionalne strukture stanovništva u dijelu Hercegovačkog sandžaka koji je zahvatala Makarska biskupija. Naime, navodeći mjesta u kojima žive katolici i njihov broj, biskup na kraju izvještaja naglašava: *U svim naprijed pomenutim parohijama, izuzimajući parohiju Ramu, najvećim dijelom su "šizmatiki"*.⁴⁰ Interesantan je i Kačićev izvještaj iz jula 1644. godine u kojem biskup ističe da mu je u tridesetogodišnjoj borbi protiv *muslimana* i *šizmatika* ponestalo snage, te zato moli *Kongregaciju* da mu za pomoćnika odredi njegovog sinovca Petra.⁴¹ Fra Bartul je ubrzo preminuo, a palicu makarskog biskupa je i zvanično u septembru 1645. godine preuzeo spomenuti fra Petar Kačić.

Kao što je već naglašeno, broj katolika u istočnom dijelu Hercegovačkog sandžaka rapidno se smanjivao. Zapravo, trebinjski biskup Ambrozije Gučetić (1609-1615) izvijestio je Rim o potpunoj propasti svoje biskupije, *koja je bez svećenstva i bez crkve*. Isti biskup u ranijem izvještaju iz 1610. godine zna samo za nešto katolika u Novom (u Boki) i nekim selima Popova polja.⁴² Očitom

38 Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Split, 2002, 35.

39 Sulejman Bajraktarević, *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol.2, Zagreb, 1959, 72-73.

40 Марко Јачов, *Списи Тајног Ватиканског архива XVI-XVIII века*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, књига XXII, Београд, 1983., 27, 45-46.

41 Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986, 390, 638 (dalje: M. Јачов, *Списи Конгрегације*).

42 Postoji mišljenje da se tokom XVI stoljeća značajan broj hercegovačkog stanovništva s prostora Trebinjske biskupije odrekao katoličanstva i prihvatio pravoslavnu vjeru. O tome: Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991, 40, 42.

nestanku katolika s prostora Trebinjske biskupije izgleda da je doprinosila i pastoralna nespremnost klera, kao i međusobna trvenja i borba za prestiž između pojedinih biskupa ili upravitelja biskupije. Da bi donekle popravila položaj Katoličke crkve na tom području, Rimska kurija je u aprilu 1631. godine omogućila proširenje ovlasti tadašnjeg trebinjsko-mrkanskog biskupa Krizostoma Antića (1615-1639). Naime, službenim aktom izdatim od *Rimske generalne inkvizicije* biskupu su odobrene nove metode u borbi za *suzbijanje hereze, šizme, apostazije i drugih zabluda*.⁴³ Po svemu sudeći, ni time nisu ostvareni željeni efekti jer jedan dominikanski misionar 1644. godine u dubrovačkom zaleđu ponovo bilježi prelasku katolika u pravoslavnu i islamsku vjeru. Navedenu pojavu isti misionar dovodi u vezu sa nedostatkom katoličkog svećenstva.⁴⁴

Već spomeniti pritisak Pravoslavne crkve se nastavljao, pa su bosanski franjevci bili primorani ulagati veliku energiju i novac kako bi dokazali svoju posebnost i nezavisnost.⁴⁵ Prema defteru *Crkvene kancelarije za Rumeliju i Anadoliju* iz 1640-1655. godine, Bosanska franjevačka provincija zavedena je kao jedna od arhiepiskopija pod jurisdikcijom pravoslavnih patrijarha pod imenom *Piskopija duhovnika Crkve latinske u sandžacima Bosanskom, Kliškom i Hercegovačkom*. Dabrobosanski mitropolit je bio sufurgen pečkog patrijarha nad franjevačkim samostanima u Bosni, uključujući, naravno, i samostane u Hercegovačkom sandžaku. Pravni položaj franjevaca je tako izjednačen sa položajem pravoslavnih sveštenika i monaha u manastirima, uz osiguravanje određene autonomije. Njihov odnos prema patrijaršiji u osnovi se svodio na plaćanje crkvenih dadžbina.⁴⁶ Takva praksa nastavljena je i u drugoj polovini XVII stoljeća.

43 Marijan Sivrić, *Pismo Rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631*, Tribunia, broj 3, Trebinje, 1977, 153-163.

44 М. Јачов, *Списи Конгрегације*, 639.

45 Uzajamnu mržnju i silovitu borbu između "Grka" i "Latina" Osmanlije su zatele u Bosni. Tu borbu Osmanlije su naslijedile i u okvirima svog zakona prilagodile svojim političkim potrebama. S. M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost*, 206-207.

46 Борис Нилевић, *Однос између православног свештенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа*, Прилози, Институт за историју, 19/20, Сарајево, 1984, 136-140.

Zaključak

U prvim decenijama XVII stoljeća u Hercegovačkom sandžaku sa funkcioniranjem nastavljaju prethodno ustrojene islamske vjerske institucije koje su bile dio osmanskog državnog sistema. Nosioi glavnih službi u tim institucijama bili su domaći ljudi. Tada je među hercegovačkim muslimanima sve prihvatljivije bilo halvetijsko derviško učenje. Ta je pojava praćena i osnivanjem novih tekija (hanikaha) spomenutog reda. Zaslužan za širenje halvetizma u Hercegovini, ali i drugim dijelovima osmanske Bosne, bio je šejh Muslihudin iz Užica i njegovi sinovi. Naročito je to bilo primjetno na području Mostara, Blagaja, Konjica i u drugim manjim mjestima gdje se dugo zadržala tesavufska tradicija.

Početak XVII stoljeća, kada u Hercegovini postoje dvije pravoslavne eparhije, žarišta vjerskog života bili su manastiri (Mileševa, Tvrdoš, Zavala, Žitomsilić). Čelni ljudi Pečke patrijaršije i Hercegovačke mitropolije u to se vrijeme brzopleto upuštaju u velike političke igre koje se osmišljavaju u evropskim političkim centrima. Zapravo, njihova je djelatnost sve do 1614. godine imala antiosmanska obilježja. Nakon toga, sve do početka Kandijskog rata (1645), vraćena je u uobičajene vjerske okvire. Time su stvorene prilike za opću konsolidaciju Pravoslavne crkve. Potvrdu tome nalazimo i u obnovi više hercegovačkih crkava i manastira.

Početak XVII stoljeća dolazi do osnivanja, odnosno obnavljanja Makarske biskupije čija je jurisdikcija djelomično zahvatala i (jugozapadna) područja Hercegovačkog sandžaka. Nakon toga oživljavaju primorski samostani u Makarskoj, Zaostrogu i Živogošću čiji su marljivi gvardijani bili nosioci vjerskog i društvenog života među tamošnjim katolicima. Tokom treće decenije istog stoljeća nije realiziran neosnovani pokušaj uspostave nove, tzv. Stjepanske biskupije sa sjedištem u Gabeli. U isto doba dolazi do propasti Trebinjske biskupije i gotovo potpunog nestanka katolika sa njenog područja.

ON RELIGIOUS INSTITUTIONS IN HERZEGOVINA SANDJAK IN THE FIRST DECADES OF THE 17TH CENTURY

SUMMARY

In this work, the author focuses on the main religious institutions in the Herzegovinian Sandjak during the first decades of the 17th century. The role and importance of Herzegovinian spiritual authorities of different denominations is pointed out. Certain specificities of religious life are highlighted, such as the spread of Sufi teachings and the formation of new tekke of the Halvetian dervish order. The social and political engagement of the Orthodox clergy was emphasized, which produced numerous consequences due to its anti-Ottoman character. Also, religious circumstances among Herzegovina's Catholics, for which the formation of the Makarska Diocese (1615), as well as the activities of Franciscan priests from coastal monasteries, were of some importance.

Keywords: Muslims, mufti, muftiship, dervishes, tekke, Orthodox, patriarch, patriarchy, diocese, monasteries, Catholics, bishop, diocese, monasteries

Izvori i literatura

- Ahmed S. Aličić, *Privredna i konfesionalna struktura stanovništva u Hercegovini krajem XVI stoljeća*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 40/1990, Sarajevo, 1991.
- Фехим Бајрактаревић, *Турски документи манастира Св. Тројице код Плевља*, СКА Споменик, LXXIX, Сарајево, 1935.
- Sulejman Bajraktarević, *Jedan značajan turski dokument o pobuni u Makarskoj g. 1621*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije, vol.2, Zagreb, 1959.
- Sedad Bešlija, *Istimalet Bosna u osmankoj političkoj strategiji (15. i 16. stoljeće)*, Sarajevo, 2017.
- Vančo Boškov, *Pitanje autentičnosti Fojničke ahdname Mehmeda II iz 1463. godine*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, 28-30/1977-1979, Sarajevo, 1979.
- Josip Buturac, *Arhiv Propagande u Rimu i povijest Južnih Slavena*, Croatica Christiana periodica, Vol. II, No 2, Zagreb, 1978.
- Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, 1986.

- Krunoslav Draganović, *Tobožnja "Stjepanska biskupija - Ecclesia Stephanensis" u Hercegovini.*, Croatia Sacra, Godina 4, Zagreb, 1934.
- Krunoslav Stjepan Draganović, *Masovni prijelazi katolika na pravoslavlje hrvatskog govornog područja u vrijeme vladavine Turaka*, Mostar, 1991.
- Srećko M. Džaja, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine, Predemancipacijsko razdoblje 1463.-1804.*, Mostar, 1999.
- Kerima Filan, *Sufije i kadizadelije u osmanskom Sarajevu*, Anali GHb, 29-30, Sarajevo, 2009.
- Rossitsa Gredeva, *From the Bottom Up and Back Again until Who Knows When: Church Restoration Procedures in the Ottoman Empire, Seventeenth-Eighteenth Centuries (Preliminary Notes)*, Political Initiatives "From the Bottom Up" In the Ottoman Empire, uredio A. Anastasopoulos, Rethymno, Crete University Press, 2012.
- Hivzija Hasandedić, *Mostarske muftije - prilog kulturnoj povijesti Mostara*, Glasnik VIS, Godina XXXVIII, Sarajevo, 1975.
- Hivzija Hasandedić, *Mostarski vakifi i njihovi vakufi*, Mostar, 2000.
- Mustafa Hasani, *Zbornik fetvi muftije Ahmeda ef. Mostarca*, Anali GHb, broj 20-21, Sarajevo, 2003.
- Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb, 1959.
- Марко Јачов, *Списи Тајног Ватиканског архива XVI-XVIII века*, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, књига XXII, Београд, 1983.
- Марко Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима, 1622-1644*, I, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење, Књига XXVI, Београд, 1986.
- Karlo Jurišić, *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, 1972.
- Karlo Jurišić, *Lepantska pobjeda i makarska Krajina*, Lepantska bitka – udio hrvatskih pomoraca u Lepantskoj bitki 1571. godine, Zadar, 1974.
- Vjeran Kursar, *Bosanski franjevci i njihovi predstavnici na osmanskoj Porti*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 60, Sarajevo, 2011.
- Osman Lavić, *Ulemanska i šejhovska porodica Muslihudina Užičanina iz XVII vijeka*, Anali GHb, broj 25-26, Sarajevo, 2006.
- Dominik Mandić, *Etnička povijest Bosne i Hercegovine*, Rim-Chicago, 1982.
- Ahmed Mehmedović, *Mostarske muftije*, rukopis.
- Senad Mičijević, *Blagaj*, Mostar, 2004.
- Jusuf Mulić, *Četiri stoljeća Mostarskog muftijstva (1592-1992)*, Mostar, 2008.
- Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV-XVII vijeka (Sarajevo. Mostar, Prusac)*, Sarajevo, 1999.
- Naučni skup Širenje islama i islamska kultura u bosanskom ejaletu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, VOL. 41, Sarajevo, 1991.

- Борис Нилевић, *Однос између православног свеиштенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа*, Прилози, Институт за историју, 19/20, Сарајево, 1984.
- Борис Нилевић, *Српска православна црква у БиХ до обнове Пећке патријаршије 1557. године*, Сарајево, 1990.
- Dijana Pinjuh, *Vjerske prilike kod katolika u Hercegovini (od turskog osvajanja do konca 17. stoljeća)*, Doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Hrvatski studiji, Zagreb, 2013.
- Радован Самарџић, *Срби у ратовима Турске до 1683.*, Историја српског народа, Трећа књига, Том први, Срби под туђинском влашћу 1537-1699; написали: Радован Самарџић, Рајко Л. Веселиновић, Тома Поповић, Београд, 1993.
- Маријан Сиврић, *Pismo Rimske kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krizostomu Antiću godine 1631.*, Tribunia, broj 3, Trebinje, 1977.
- Fehim Dž. Spaho, *Nekoliko turskih dokumenata o manastiru Mileševo*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 28-29/1978-79, Sarajevo, 1980.
- Глигор Станојевић, *Југословенске замље у млетачко-турским ратовима XV-XVIII вијека*, Београд, 1970.
- Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973.
- Miroslav Ujdurović, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Split, 2002.
- Vuk Vinaver, *Dominik Andrijašević*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, XIII, Sarajevo, 1962.
- Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, Beograd, 2009.
- Ahmet Yaşar Ocak, *Religija*, Historija Osmanske države i civilizacije, Sarajevo, 2004.

Đenan Galešić

AUSTRIJSKA OBAVJEŠTAJNA DJELATNOST NA BOSANSKOJ GRANICI 1832. GODINE

Sažetak: Poslije Bečkog kongresa 1815. godine, načelo djelovanja austrijske vanjske politike prema Osmanskom carstvu najeklatantnije se iščitava iz izjave kneza Metternicha: opstanak i održanje osmanskog prijestolja, ma koliko to bila anomalija u mnogim odnosima prema hrišćanskoj kulturi, jeste zajedničko dobro za Evropu, a posebno politička nužda za Austriju. Austrijska politika je, naime, u predmetnom vremenu obavještajni fokus držala na praćenju događanja, stanja i prilika u Bosni. Instrukcije koje je knez Metternich davao svojim izaslanicima koje je po različitim misijama slao u Bosnu, uglavnom su i prije i za vrijeme pokreta za autonomiju Bosne, a i kasnije bile sljedeće: potajno i neupadljivo posmatrati postojeće stanje i prilike u provinciji Bosni. Razvijanje i intenziviranje obavještajnog rada prema Bosni u skladu je i funkciji ciljeva austrijske vanjske politike, a Gradašćević i pokret koji je vodio 1831. i 1832. godine, snažno austrijski fokus obavještajnog interesovanja usmjeravaju prema ovoj najisturenijoj provinciji Osmanskog carstva u Evropi.

Ključne riječi: Obavještajna djelatnost, Bosna, Austrija, Osmansko carstvo, Husein-beg kapetan Gradašćević, knez Klemens von Metternich.

Nakon Karlovačkog mira iz 1699. godine, bilo je jasno da opasnost po Bosnu nije prestala i da će ataci na njenu teritoriju biti nastavljeni, samo je bilo pitanje vremena i povoljnih okolnosti. S tim u vezi, pokrenuti su građevinski

radovi u mnogim bosanskim gradovima u cilju njihovog utvrđivanja. Sistem kapetanija je bio od ključne važnosti za odbranu Bosne. Kapetanije u sklopu osmanskog vojnog uređenja bile su precizno određene teritorijalne jedinice. Na čelu kapetanija nalazili su se kapetani, koje je imenovao sam osmanski sultan. Kapetani su bili u višem rangu vojnih komandanata, a imali su snažan uticaj u političkim pitanjima koja su se ticala dotične kapetanije. Kada je Bosanski ejalet u pitanju, kapetanije su imale posebno mjesto u vojnoj organizaciji ove granične pokrajine Osmanskog carstva.¹

U periodu od deset godina, od 1727. do 1737. godine, u ratnim operacijama koje je Osmansko carstvo vodilo u Rusiji i Perziji poginulo je oko 20.000 vojnika porijeklom iz Bosne. Da bi se razmjera ove katastrofe razumjela, valja napomenuti da je tada Bosna imala kapacitet da vojno angažuje 60.000 ljudi, što znači da je poginula 1/3 ljudstva. Time je odbrambena moć same Bosne znatno smanjena.² Godine 1737. desio se i austrijski napad na Bosnu iz više pravaca, opsada Banja Luke, te bitka pod Banja Lukom, ali i brojni vojni angažmani bosanskih ljudi u sklopu vojske Osmanskog carstva. Navedeni, ali i svi ostali krupni događaji koji se dešavaju jednom narodu, po svojoj neumitnoj logici, postepeno se talože jedan za drugim, te oblikuju, stvaraju i razvijaju svijest jednog naroda, svijest o svojoj zemlji, o odbrani svoje zemlje, pa u našem slučaju neminovno i svijest o samostalnosti Bosne, jer je ona već dugo vremena unazad, permanentno bila granica Osmanskog carstva koja se prilično samostalno branila, a Bosna je čak u mjerilima Osmanskog dvora cijela smatrana granicom (serhatom). U Bosni je upravo od ovih događaja, dakle još od 18. vijeka, tinjao pobunjenički mentalitet prema svim novinama i reformama koje su dolazile iz Istanbula. Naime, Bosna je bila prilično zatvorena i konzervativna pokrajina, u konstantnom ratnom ili poluratnom stanju, u kojoj su društveni odnosi bili jasno definisani, a vladajući stratum precizno određen tzv. odžakluk-sistemom još od 1593. godine.³

Godine 1815. Kneževina Srbija dobila je ograničenu autonomiju, koja je stalno proširivana do 1830. godine, dok je u Bosni, paralelno, jačao otpor,

1 O kapetanima i kapetanijama opširnije vidjeti: Hamdija Kreševljaković, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1991., str. 23 – 33; Hamdija Kreševljaković, *Husein kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne*, Sarajevo, 1931.

2 Vidjeti: Enes Pelidija, *Banjačučki boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo, 2003, str. 293, 294.

3 Opširnije vidjeti: Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini* (u: Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom), Sarajevo, 1955.

revolt i animozitet prema centralnoj vlasti u Istanbulu. Nosioci ovog revolta i bunta bili su kapetani i ajani, kao najizrazitije bosanske institucije formirane u proteklih stotinu i više godina.⁴

Sultan Mahmud II nastojao je da mirnim putem uvede reforme u Bosnu. Bosanci su na svaki njegov taktički potez odgovarali sa odbijanjem provođenja bilo kakve novine, a Mahmuda su podrugljivo prozvali „đaur sultan“ (sultan nevjernik). Međutim, provođenje reformi u drugim dijelovima Carstva, jasno je ukazivalo bosanskim kapetanima i ajanima da će se reforme morati sprovesti i u Bosni.⁵

Figura Husein-bega kapetana Gradaševića predstavlja centralnu i nezaobilaznu tačku bosanskog otpora reformama. Sve što se dešavalo oko Gradaševića i Pokreta za autonomiju Bosne (a ono što se dešavalo ticalo se sudbine Bosne) sa prioritetoj je pratila austrijska obavještajna kancelarija kojom je upravljalo „Dvorsko ratno vijeće“ (Hofkriegsrat) u Beču. Ovo interesovanje Austrije je logična posljedica geografskog položaja Bosne prema Austriji, te dotadašnjih ispoljenih namjera Austrije da osvoji Bosnu ili njene dijelove, čime bi uvezala svoje teritorije sjeverno od Save sa onima u Dalmaciji u jednu kompaktnu cjelinu. U vanjskoj politici Austrije je tada već bilo izgrađeno načelo djelovanja prema Osmanskom carstvu i cilj koji se želi postići: komadanje istog i to počevši prvo od Bosne koja je sa svoje tri strane graničila sa Austrijom.⁶

Kompleksne su historijske okolnosti pod kojima se rađa Pokret za autonomiju Bosne. Naime, Osmansko carstvo bilo je početkom 18. vijeka u svojevrsnoj krizi koja se reflektovala i na vanjskom i na unutrašnjem planu. U vrijeme rađanja pokreta sve je jači pritisak na vanjske granice Osmanskog carstva, a unutar njega dolazi do urušavanja timarskog sistema što je bilo generator ekonomske krize, tj. opadanja ekonomske moći Carstva. Austrija je jedan od brojnih planova napada na Bosnu donijela u godinama neposredno pred izbijanje pokreta (1829. godine), ali je od njega odustala kada je primila obavještajne podatke da se bosanski narod priprema na sukob sa Austrijom, da su ojačali svoje tvrđave, da pripremaju ratni materijal, da po cijeloj zemlji

4 Vidjeti: Ibrahim Tepić, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, (u: grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*), Sarajevo, 1995, str. 140.

5 Isto, str. 141.

6 Vidjeti: Ahmed S. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996, str. 325.

postavljaju barikade, itd.⁷ Zanimljivo je u ovom kontekstu navesti i izjavu koju je Gradašćević dao jednom povjerljivom austrijskom čovjeku u maju 1830. godine, gdje Gradašćević kaže da su bosanski kapetani takvog raspoloženja da će krenuti u rat na prvog koji stupi na njihovu zemlju, bez obzira sa koje strane dolazio.⁸

Nakon prvih aktivnosti Pokreta za autonomiju Bosne 1831. godine, Austrija se držala prilično neutralno: zvanično je bila u dobrima odnosima sa sultanom i željela je da sultan taj pokret uguši kako eventualan uspjeh pokreta ne bi uticao na pojavu ustanaka i pobuna unutar Austrije i kako se ideje Francuske revolucije (čije su ideje i ostavštinu prezirali svi tadašnji monarsi i monarhistički režimi Evrope) ne bi širile na njenom tlu. Ali, nije direktno pomagala sultana, pa je Bosna bila mirna kada je u pitanju vojno ofanzivno djelovanje sa austrijske strane. Austrija je pod Metternichovim upravljanjem imala negativan stav prema svim ustancima i oslobodilačkim pokretima koji su se u to vrijeme i ranije, ali i kasnije, događali u Evropi. Svi tadašnji evropski dvorovi smatrali su da se pokreti, ustanci ili pobune dešavaju pod uticajem Francuske revolucije i da znače borbu za stvaranje republika, tj. ukidanje monarhističkih režima. Takav stav je Austrija imala i prema Pokretu za autonomiju Bosne. Odnosi dva vladara (osmanskog sultana i austrijskog cara) bili su u to vrijeme na visokom nivou i nigdje nije bilo direktnih sukoba.⁹

Austrija je u tom vremenu još jače razvila obavještajni rad prema prostoru Bosne. Austrijski car je tada obavješten kako Bosanci žele da stvore plemićku republiku. Gradašćević je poslao i jedno pismo direktno austrijskom caru Franji II u kojem na taktičan način nagovara cara da se zauzme za pokret i zaštiti ga, te piše da oni u Bosni ne prave nikakvu revoluciju, nego samo žele svoju vlast u svojoj zemlji, žele da uspostave red i poredak koji će biti od koristi svim bosanskim susjedima, ali treba da ih se pusti barem dvije godine da srede svoju zemlju kako su zamislili. Pokret nije dobio nikakvu zaštitu, ali ni preporuke kod sultana od strane austrijskog cara. Austrija je iščekivala rezultat sukoba bez direktnog miješanja, te podržavajući legitimnost sultana.¹⁰ Na kraju krajeva, vladar i vladar se mnogo bolje razumiju nego vladar i provincijski „neobuzdani“ kapetani čiji su pohodi na austrijsko tlo često imali pljačkaški karakter.¹¹ Vrijedi u ovom kontekstu istaći i tradiciju komunikacije

7 Isto, str. 326.

8 Vidjeti: Ibrahim Tepić, n. dj., str. 142.

9 Ahmed S. Aličić, n. dj., str. 325 - 327.

10 Isto, str. 327.

11 Vidjeti: Noel Malcolm, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo, 1995, str. 165.

austrijskog i osmanskog dvora, tj. radi se o najvišem noblesu tada u Evropi, a bez konsekvencija po ovaj i ovakav odnos dva dvora i dva vladara je činjenica da se ponekad međusobno ratuje.

Gradašćević se obraćao pismima i ministru vanjskih poslova knezu Klemensu von Metternichu, tada još vjerujući da će mu Austrija pomoći da ishodi autonomiju kod sultana Mahmuda II, kao što je to svojevremeno učinila Rusija za Srbiju. Međutim, Klemens von Metternich, vrhunski diplomata, političar i državnik, čiji su stil odlikovali trezvenost duha i umjerenost ciljeva, te usmjerenje na strategiju stvaranja ravnoteže snaga i jedinstvenosti konzervativnih dvorova tadašnje Evrope, kao i vješta i iznad svega diskretna diplomatija, što je na terenu politike Austriji (koja je nakon Napoleonovih ratova bila pred raspadanjem i gašenjem), udahnuo novi život i omogućilo joj da opstane još čitav jedan vijek, nije sa simpatijama doživljavao nikakve pokrete, pobune za slobodu i autonomiju, i sl.¹² Teško da je ovakvo Metternichovo načelo djelovanja i sistem koji je u Evropi inaugurisan Bečkim kongresom (čiji je i on bio stvaralac), moglo imati pozitivne konsekvence za Bosnu i pokret koji je vodio Gradašćević.

*

Oduvijek je obavještajni rad bio ključan za donošenje strateških i taktičkih odluka, a austrijska obavještajna služba je pod Metternichom odlično obavljala svoj posao, vojno i civilno rukovodstvo je blagovremeno obavještavano o ratnim i drugim važnim dešavanjima u Bosni, te ratnim potencijalima Bosne. Putem široke mreže svojih saradnika, austrijska vojna obavještajna kancelarija na bosanskoj granici došla je u posjed određenog broja pisama koje je Gradašćević lično slao kapetanima drugih kapetanija po Bosni, ali i do različite korespondencije sa interesantnim pošiljaocima i adresatima.

Tako npr. dana 27.12.1831. godine kordonska komanda u Otočcu u posjedu je pisma Gradašćevića Hasan-agi Pečkom u kojem Gradašćević odgovara Hasan-agi da mu ne može poslati nikakvu pomoć za izvjesnog Ibrahim-bega. Obavještajna komanda odlučuje da pismo nema važnosti i da ga treba proslijediti Hasan-agi Pečkom. Na taj način je austrijska komanda, 14 dana prije Hasan-age Pečkog, saznala šta mu odgovara Gradašćević.¹³

12 U: Henry Kissinger, *Diplomatija I*, Beograd, 1999., str. 65 - 67.

13 Alfred Makanec, *Interesantnosti o „Zmaju od Bosne“*, (u: „Jugoslavenski list“ od 13.07.1930, str. 9.).

Dalje, dana 03.02.1832. godine austrijski obavještajci u posjedu su izvještaja u kojem se kaže da je Gradašćević odaslao pismo svim bosanskim kapetanima da mu šalju vojsku što prije, jer se treba kretati u susret „Đaur sultanu“. Gradašćević u pismima kritikuje tromost i mlitavost bosanskih kapetana, te slab odziv (naročito Hasan-age Pečkog). O ovim dešavanjima austrijski obavještajci su promptno obavijestili velikog vezira u Istanbulu, pa je Rešid Mehmed paša krenuo sa vojskom iz Carigrada prije nego se sva bosanska vojska i iskupila.¹⁴ Naime, u proljeće 1832. godine krenula je kaznena ekspedicija na Bosnu, na čijem je čelu stajao veliki vezir sa oko 30.000 vojnika.

Dana 01.03.1832. godine austrijski obavještajci na bosanskoj granici u posjedu su fermana sultana Mehmeda II adresiranog na sve kapetane turske Hrvatske (Bihaćka krajina) da se ne odmeću i ostanu vjerni Carigradu. Uz taj ferman austrijski obavještajci došli su u posjed i pisma Ahmet-bega Vilića (defterdara, upravnika blagajne ili finansija Gradašćevića), koje je ovaj poslao terdžumanu (tumaču i posredniku) Atanackoviću. Ferman i pismo dostavljeni su odmah u Beč „Dvorskom ratnom vijeću“ (Hofkriegsrat).¹⁵

Dana 30.03.1832. godine saradnik austrijskih obavještajaca u Bosanskom Brodu, izvjesni direktor Pleyel, izvještava da je Gradašćević poslao jednog franjevca na austrijsko tlo da motri prilike i da za njega radi. U istom kontekstu, četiri dana kasnije, 04.04.1832. godine austrijski obavještajci saznaju identitet te osobe, tj. da se radi o franjevcu Iliji Starčeviću i da najverovatnije on putuje u Beč.¹⁶

Dalje, 10.04.1832. godine austrijski obavještajci na bosanskoj granici po povjerljivim osobama dolaze do saznanja da je carska vojska stigla do Novog Pazara, te da je Ali-aga Rizvanbegović Stočević potukao Gradašćevićeve čete.¹⁷

Dana 21.04.1832. godine izvještava se glavna komanda u Beču da je tatarin (kurir) iz Travnika donio pismo Gradašćevića lično za komandujućeg generala na granici. Ovo pismo je promptno upućeno u Beč.¹⁸

Dana 15.06.1832. godine javlja Hofkriegsrat („Dvorsko ratno vijeće“) iz Beča svojoj komandi na bosanskoj granici da će car Franjo II u sultana zamoliti milost za Gradašćevića, a povodom intervencije franjevca Ilije Starčevića. Istog dana, 15.06.1832. godine Karlovačka brigada javlja generalnoj komandi da je

14 Isto.

15 Isto.

16 Isto.

17 Isto.

18 Isto.

u posjedu saznanja da je veliki vezir nedaleko od Sarajeva (kod Pala) potukao bosanske čete.¹⁹

Dana 21.06.1832. godine beogradski valija Husein-paša traži od austrijske generalne komande da mu se izruči Gradašćević, jer je, navodno, prešao na austrijsko tlo. Beogradski valija u ovom slučaju nastupa kao zastupnik i po naređenju velikog vezira. Generalna komanda šalje upit Hofkriegsratu („Dvorskom ratnom vijeću“) šta da radi i kako da se drži ako Gradašćević pređe na austrijsko tlo. Dana 03.07.1832. slavonska generalna komanda javlja u glavnu komandu u Beču da je Gradašćević sa svojom pratnjom kod Županje prešao na austrijsko tlo.²⁰

Dana 20.08.1832. stiže odgovor iz Beča, a na upit Generalne komande u Zagrebu o držanju i tretmanu prema ex veziru Gradašćeviću. Ovaj odgovor upućen je na ruke hrvatskog bana podmaršala barona Vlašića, tajnog savjetnika i komandujućeg generala u Zagrebu i vojnoj Krajini. U dopisu piše kako se Visoka porta obratila knezu Metternichu i zatražila da joj se izruče vođe ustanka. Njegovo veličanstvo car Franjo II otklonio je ovaj zahtjev i najavio da će za Gradašćevića i njegove ljude koji su prešli na austrijsko tlo intervenisati ukoliko se budu poklonili turskoj vlasti i da će se samo u tom slučaju vratiti u Bosnu. Komandujućem generalu Vlašiću naloženo ja da upotrebi sav svoj uticaj da Gradašćevića i njegove ljude nagovori na taj korak, a potom bi ih car Franjo preporučio sultanovoj milosti. Kaže se i to da je sultan poznat po svojoj velikodušnosti i da je prije nekog vremena pomilovao skadarskog i beogradskog valiju, koji su se prvo od njega bili odmetnuli, a potom pokorili. Nalaže se u dopisu da Gradašćević mora podnijeti molbu za pomilovanje, nakon čega bi car Franjo za njega intervenisao i molbu sa najtoplijom preporukom predložio Divanu u Stambolu. Navodi se u dopisu i to da je car Franjo II stari i oprobani prijatelj osmanske Porte i sultana Mahmuda II, te se ističe da je ova situacija neprijatna stvar za austrijski Dvor, naročito ukoliko se Gradašćević ne bi pokorio i pokajao.²¹

Dana 11.09.1832. „Dvorsko ratno vijeće“ iz Beča naređuje da Gradašćević radi njegovog boravka blizu granice mora da se premjesti u Komoran (Komoran ili Kuomaran, pogranični podunavski grad na sjeverozapadu Mađarske). Na ovo Gradašćević podnosi pismenu molbu (pismo) da ga ostave u Osijeku, jer je, kako piše, sa postupkom vojne komande prema njemu potpuno zadovoljan.²²

19 Isto.

20 Isto.

21 Isto.

22 Isto.

Naime, Gradašćević je bio smješten u Osijeku, odakle se trudio da održava vezu sa knezom Metternichom, pa posredno i carem Franjom II, ali i sa svojim pristašama koji su ostali u Bosni. Pismo je pisao lično Gradašćević u Osijeku pred svoj odlazak u Zemun, gdje mu je pročitana ferman da mu se poklanja život, ali da mora ići u progonstvo. Pismo je pisano ćirilicom i vrlo lijepim čitkim rukopisom, a na kraju pisma pritisnuo je Gradašćević svoj u zlatu izvezeni muhur.

Pismo se u suštini sastoji od pet molbi. Prva molba Gradašćevića je da mu se dozvoli da svoju porodicu vrati u Bosnu i da mu se vrati spahiluk. Druga Gradašćevićeva molba odnosi se na to da mu se dozvoli ostanak u Osijeku dok se situacija u Bosni ne smiri, a kada se smiri da mu se dozvoli povratak u Bosnu. Ukoliko se nestabilna situacija u Bosni ne bi ubrzo smirila, da mu se dozvoli, ukoliko ne može u Bosnu, da se prebaci u Beograd i tamo sa porodicom da čeka da mu austrijsko carstvo ishodi titulu i položaj bosanskog vezira. Treća Gradašćevićeva molba odnosi se na pokretne stvari koje se kod njega nalaze, gdje on moli da mu se ostave (poklone), tj. da mu se ne oduzimaju. Četvrta molba Gradašćevića odnosi se na to da se njegovim vjernim pristašama koji su sa njim u Osijeku zagarantuje sloboda i da se ostave kod njega na njegov trošak. Na kraju pisma Gradašćević moli da mu se dozvoli posjeta Beču i caru austrijskom da mu blagodari i zahvali za sve učinjeno.

U nastavku navodimo original pisma bez ikakvih intervencija:

Visokoslavna General Komando!

Majora tvoga Ađutanta kogasi od Milosti ovamo meni u Osek s pismom poslo da mi pročita, daje ovo carstvo meni od našega cara Sultan Mahmuta Milost izradilo i izhodatajstvovalo da sam svome Životu slobodan damije oprostio i da mogu na našu tursku Stranu k Biogradu iliti kuda hoću preći osim za neko vreme Bosne? Na ovu Milost koju je činio njiovo Veličestvo najstariji i naj Mogućniji od svijju careva, car učinio blagodarim i zahvaljujem oboici Dvorova koju tako lasno zaboraviti neću, celim Sercem nezaboravljeno u Sercu svome ostavivši, Sotim ja se umoljavam i prosim kako onoje slobodno svakome u nuždi čoveku prostiti od višega najmogućnijega i naj Milostivijega Dvora Austrijanskoga cara Franca l-ga dabi meni kao štoje učinio i opet Milost ponovio,

ponizno moje prvo prošnje moju familiju da bi mogu u Bosnu u moje Otečestvo premetnuti, mojoj familiji za uživanje dabi moj Spahiluk iliti Izad meni mogose pokloniti. 2-ga moja prošnja dok se u Bosni buna umiri dabi mogo mirno pod krilom Franca l-voga cara Au: ovde u Oseku prebivati, i ako Bog da kadase umiri obadva cara Milosti dopuštenja u Bosnu otići i onu svoju Dužnost obadvoica cara iskazati koju želim vazda u mome Sercu u kojusam Tolmaču Vasiljeviću celu pokazo i odgovor dao; zato uzrok moje efiskivanje ovde prebivanje, budući da nebi tko na mene štogod nabacio, budući ja se toga verlo boim jersam na sebi svaku nesreću šćeko, i svakom nesrećnom čoveku bojanje nije zamjeriti, drugo moje prošnje akobise vreme produljilo tese nebi u kratko vreme u Bosni buna umirila sa onim prvim mojim prošnjem za familiju akobi bilo baš potremno osim Bosne na drugo Mjesto preći, dabi mogo onda u Biograd preći i tuda se u miru brez svake nužde nalaziti dokbi ovo carstvo Austrijsko Milost učinilo i meni od moga carstva u Bosnu za vezira izradilo; treća prošnja ovo kod mene kojese dobro nahodi dabise meni poklonilo, a u druge se Ruke nepredalo. 4-ta ovi koji se nahode u ovoi Strani moji ljudi đegod bi ja bio dabise i oni na mome trošku kod mene nahodili, nezadrugo samo za taj uzrok dabi mogo svoga cara vjerno i dobro poslužiti, i ovoje moja prošnja kojusam prinužden, dami nebi visokoslavna Gen. Komanda zamjerila, budući daje istina da ovo golema, i ja prosim od najvišega najmilostivijeg i najmoćnijeg cara ovdašnjeg ovu stvar sveršiti kojije mogućan ovu stvar sveršiti, ufajući se daće milost učiniti i menesrestno u Sreću dovesti kao štojije i više doveo i svoju carsku Milost pokazao, Sotim ostajem Sultanu velikom caru turskomu l-om caru Austrijskom Serčano neizbroieno Milost blagodarivši zafaljivši i proseći dabi Milost učinila sa onim pismom koje će doći do 12 sati na Sultana cara velikog turskog i na njegovo Prevazhoditeljstvo Firšta Meternića dabi General Komanda svoju ljubavu pokazala i ovu moju prošnju rečenu i od svoje strane zaprosila, ja se ufam od General Komande tu milost dobiti kojksamse i više puta naučio dobivati, i ovo najviše želim dobiti dopuštenje bilo dabi mogo ovdašnjem caru Austrijskomu Francu l-vom u Beč otići moju dužnost da učinim

*njemu da blagodarim za njegovu meni učinjenu Dobrotu. Stim
ostajem i Jesam
Vaš Prijatelj*

U Oseku 25-ga 7-bra 83.

Husein kapetan beg Gradašević.²³

*

Austrijske teritorijalne pretenzije na bosanski teritorij bile su konstanta u njenoj vanjskoj politici. S tim u vezi, ciljano je gradila i održavala prisne dobrosusjedske odnose i povjerenje kod stanovnika Bosne, u početku samo katolika, a kasnije i pravoslavnih i muslimana. Jezička bliskost stanovnika Slavonije, Dalmacije, Like, Korduna sa stanovnicima Bosne umnogome je pogodovala ovakvom njenom nastupu. Uz to je i katolička vjera bila snažna poveznica katolika Bosne i austrijskih zemalja. Cjelokupni odnosi carske Austrije i Osmanske države uglavnom su se svodili na odnose na austrijsko - bosanskoj granici, gdje je Austrija žustrije i ofanzivnije zastupala svoje interese, dok su se interesi osmanskog dvora provodili preko Bošnjaka i već dugo vremena nisu išli dalje od defanzivog karaktera. Austrija je bila snažno zainteresovana za Pokret za autonomiju Bosne i do u detalje je pratila sve što se ticalo pokreta i ljudi koji ga vode. Obavještajni aparat na austrijskoj strani uglavnom su činili pripadnici vojnih komandi na austrijsko - bosanskoj granici, pretežno domaći ljudi koji su jezički bili bliski bosanskim ljudima. Tom cilju pogodovala je i korespondencija bosanske strane i austrijske (Hrvatske) strane po svim segmentima života i rada, koja je bila vrlo razvijena, fluktuacija ljudi i roba vrlo bogata, neprijatelja Bosne, Bošnjaka i osmanskog carstva nije nedostajalo, novca za obavještajne aktivnosti, plaćanje informacija, podmićivanje i sl., nije nedostajalo, kao i avanturizma, odmetništva, mržnje i osvete, siromaštva, itd., kao motiva da se bosanski ljudi vrbuju da rade za austrijsku obavještajnu vojnu službu i dostavljaju joj podatke o svim dešavanjima u Bosni u ovom rovitom i burnom periodu. Na kraju krajeva, logična konsekvencija austrijskih ciljeva i nakana prema Bosni je razvijanje obavještajnog rada čija je meta sve što se tiče Bosne. Ovakva formula djelovanja pratilac je čovječanstva od najstarijih vremena, tačnije od prve podjele društva na zasebne društvene grupe, kada su se pojavile i prve tajne. Kako se čovječanstvo razvijalo, tako se razvijala i obavještajna djelatnost. Obavještajni rad je važna karika u kreiranju strategije

23 Isto.

i taktike jedne države, a najviša tijela države donose smjernice za obavještajni rad imajući u vidu, prije svega, nacionalne interese i prioritete dotične države. Ilustracije radi, prvi oblici obavještajnog djelovanja bili su razvijani za potreba rata. Mojsije, koji je živio 1200. godine prije naše ere, polazio je od stanovišta da je špijunaža božanskog porijekla, tj. da je naređena od Boga. On je slao špijune u zemlju Hanansku da ustanove kakva je to zemlja, je li rodna ili nerodna, je li narod u njoj jak ili slab, žive li pod šatorima ili u utvrđenim gradovima, itd. U knjizi „Umijeće ratovanja“, koju je oko 400. godine prije naše ere napisao Sun Tzu, kaže se da pametan vladar i mudar general pobjeđuje uz pomoć valjane obavještenosti i dobrog predviđanja, te da je špijunaža nezaobilazan dio ratovanja i svaki potez vojske zasniva se na njoj. Stari Grci i Rimljani obilato su koristili obavještajnu djelatnost. Velika carstva svoju su moć zasnivala i na prikupljanju strateški važnih informacija, jer su teritorijalna osvajanja drugih zemalja zahtijevala vojne, geografske, privredne, kartografske i dr. podatke o njima. Stari Slaveni, Vizantija, Mongoli (posebno Džingis Kan), te Osmansko carstvo, razvijali su obavještajnu djelatnost pred svaki vojni pohod ili veći pokret stanovništva. Intenzivnija obavještajna djelatnost uslijedila je od 15. vijeka, a povezana je sa razvojem međunarodne trgovine i međudržavnih odnosa, kada su se obavještajnim radom posebno koristili trgovci i diplomati, što je naročito karakteristično za zemlje kao što su Engleska, Francuska, Španija, Venecija. Korijeni moderne obavještajne službe i obavještajnog rada nalaze se u Engleskoj u 16. vijeku, u doba vladavine kraljice Elizabete, te u Veneciji koja svoju obavještajnu djelatnost provodi preko agenata koji su bili kaluđeri, ljekari, trgovci, itd. Napoleon Bonaparta je cijenio obavještajnu službu, a Fridrih II Veliki, ocjenjujući značaj obavještajaca, jednom je rekao: „Na frontu trebam samo jednog kuhara, ali špijuna trebam stotinu“. Naročito razgranatu mrežu obavještajaca, radi gušenja nacionalnih pokreta po Evropi, imao je Klemens von Metternich.

Tragično historijsko nerazumijevanja centralnih i pokrajinskih vlasti po Bosnu i bosanske ljude imalo je izrazito loše refleksije i tada, ali i u narednom periodu. *Summa summarum*, niti je pobuna i pokret Gradašćevića uspio, niti su se reforme provele. Pokret ovakvih karakteristika nije se više pojavljivao, a reforme su „čekale“ naredne upravnike Bosne, beskrupuloznog Latasa i mudrog, obrazovanog, samozatajnog i konzervativnog Dževdet -efendiju, koji je upravljanje Bosnom preuzeo 1863. godine, te primijenio potpuno novi metod: isključio je silu kao metod prinude Bošnjaka na reforme.

AUSTRIAN INTELLIGENCE ACTIVITY ON THE BOSNIAN BORDER IN 1832

SUMMARY

After the Congress of Vienna in 1815, the principle of Austrian foreign policy towards the Ottoman Empire can be read most blatantly from Prince Metternich's statement: the survival and maintenance of the Ottoman throne, however much it may be an anomaly in many relations to Christian culture, is a common good for Europe, especially political a necessity for Austria. Austrian policy, namely, at the time in question, kept the intelligence focus on monitoring events, conditions and opportunities in Bosnia. The instructions that Prince Metternich gave to his envoys, whom he sent to Bosnia on various missions, mainly before and during the movement for Bosnia's autonomy, and later, were as follows: to observe the existing situation and conditions secretly and inconspicuously in the province of Bosnia. The development and intensification of intelligence work towards Bosnia is in accordance with the function of the goals of Austrian foreign policy, and Gradašević and the movement he led in 1831 and 1832 strongly directed the Austrian intelligence focus towards this most advanced province of the Ottoman Empire in Europe.

Keywords: Intelligence, Bosnia, Austria, Ottoman Empire, Husein-bey, Captain Gradašević, Prince Klemens von Metternich.

Literatura:

- Aličić S. Ahmed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo, 1996;
Aličić S. Ahmed, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo, 1983;
Bašagić – Redžepašić Safvet beg (Mirza Safvet), *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (1463 – 1850)*, Sarajevo, 1900;
Cikotić Selmo, *Sigurnosne pretpostavke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2013;
Enciklopedija leksikografskog zavoda, knjiga br. 4, Zagreb, 1968;
Filipović Nedim, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini* (u: Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom), Sarajevo, 1955;
Kissinger Henry, *Diplomatija I*, Beograd, 1999;
Kreševljaković Hamdija, *Husein kapetan Gradašević – Zmaj od Bosne*, Sarajevo, 1931;
Kreševljaković Hamdija, *Izabrana djela I*, Sarajevo, 1991;

- Levkov Milivoje, *Izraelska tajna služba*, Beograd, 2002;
- Makanec Alfred, *Interesantnosti o „Zmaju od Bosne“*, (u: „Jugoslavenski list“ od 13.07.1930.);
- Malcolm Noel, *Povijest Bosne – kratki pregled*, Zagreb – Sarajevo, 1995;
- Osnovi obavještajnog rada u vojsci*, GŠ ARBiH, Sarajevo, 1995;
- Pelidija Enes, *Banjaški boj iz 1737: uzroci i posljedice*, Sarajevo, 2003;
- Sun Tzu, *Umeće ratovanja*, Beograd, 2012;
- Šljivo Galib, *Bosna i Hercegovina u XIX stoljeću (u spisima stranih izvještača)*, Tešanj, 2008;
- Tepić Ibrahim, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, (u: grupa autora, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*), Sarajevo, 1995.

Dženita Sarač-Rujanac

BRANKO MIKULIĆ O AKTIVNOSTI I METODAMA RADA SAVEZA KOMUNISTA I NACIONALNOM PITANJU U HERCEGOVINI NAKON 21. SJEDNICE PREDSJEDNIŠTVA SKJ

Sažetak: Nacionalno pitanje bilo je vrlo važno u kontekstu preoblikovanja jugoslavenskog društva iz socijalizma u željeni komunizam. Međutim, usprkos uvjerenju da je ono u federalnoj Jugoslaviji riješeno, uzročno-posljedično vezano za postepenu transformaciju same države, pokazalo se kao izrazito dinamično, podložno različitim utjecajima i vrlo osjetljivo pri čemu se iznova reanimiralo i značajno različito tumačilo. Rukovodstvo u SR Bosni i Hercegovini u kojoj su živjele tri dominirajuće nacije, ali i brojni pripadnici drugih nacija i nacionalnosti, forsiralo je proklamirani princip nacionalne ravnopravnosti i jednakosti, nedodirljivu dogmu bratstva i jedinstva. Pribojavajući se narušavanja uspostavljene nacionalne ravnoteže, rukovodstvo SRBiH je bilo osjetljivo na bilo kakvo istupanje izvan okvira koje je samo definiralo. Također, pomno je osluškivalo impulse koji su dolazili iz drugih republika, prateći dešavanja posebno u SR Hrvatskoj i SR Srbiji koji su mogli imati različite implikacije, tj. utjecati na raspoloženje i aktivnost stanovništva unutar bosanskohercegovačkih granica. U radu smo se, na osnovu izvorne arhivske građe, usredotočili na aktivnost predsjednika Centralnog komiteta SK BiH početkom 1970-ih godina, perioda izrazitih političkih turbulencija u cijeloj Jugoslaviji. Ukazujemo na ono što je govorio o poziciji i aktivnosti SK, nacionalnoj politici i

Mostarskom savjetovanju, zaključcima 21. sjednice Predsjedništva SKJ i njihovoj provedbi u Zapadnoj Hercegovini koje se to itekako ticalo.

Ključne riječi: Savez komunista, nacionalna politika, ravnopravnost, razvoj, Branko Mikulić, Mostarsko savjetovanje, Lištica, Grude

Uvod

SR Bosna i Hercegovina, kako je zamišljalo komunističko rukovodstvo u sigurnom okrilju *socijalističkog samoupravljanja*, trebala se razvijati u skladu s općim ljudskim i humanim vrijednostima, konceptom zajedništva, pune ravnopravnosti naroda i narodnosti i višenacionalne participacije u svim sferama života. Nacija je u postojećem sistemu vrijednosti, u skladu s marksističkim poimanjem ovog pitanja, tretirana kao fundamentalna socijalna kategorija, a nacionalna afirmacija je predstavljena kao sastavni dio ekonomskog, političkog i kulturnog razvoja i emancipacije društva. Međutim, nacionalno pitanje pokazalo se kao izrazito dinamično, podložno različitim utjecajima i vrlo osjetljivo pri čemu se iznova reanimiralo i značajno različito tumačilo. Dok nacija kao društvena zajednica nije bila sporna, nacionalizam i njegove različite varijacije označeni su kao *vječni neprijatelji* koji su davali smisao aktivnosti *revolucije koja teče* i stalnoj *budnosti* komunističke vlasti. U isto vrijeme, nacionalizam je bio opravdanje i za ono što nije bilo pohvalno u društvu ili nije adekvatno funkcioniralo, a moglo se pripisati i neumjesnosti i kratkovidnosti rukovodstva. Njime se označavalo i svako odstupanje, manja ili veća devijacija utvrđenog partijskog kursa, tako da su kao nacionalistički etiketirani i brojni „nesporazumi, teškoće, malograđanske intrige i neodgovorno ponašanje „pojedinaca“ unutar Saveza komunista (SK).¹

Nacionalizam koji je u Bosni i Hercegovini imao „svoje klasne, istorijske korijene i interese“ smatran je, između ostalog, ključnim krivcem za međunacionalne i međuvjerske netrpeljivosti i krvave sukobe u prošlosti. On je bio taj koji je „mutio“ nacionalne odnose, pri čemu je Partija kao, „avangarda i odgovoran subjekt“ isticala da je u stalnom sukobu s tzv. „nacionalsocijalizmom, nacionalseparatizmom i nacionalunitarizmom“.²

1 Branko Mikulić, *Rasprave*, Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1978, 173.

2 Arhiv Bosne i Hercegovine, Fond Centralnog komiteta (dalje: ABiH, f. CK), kutija 9, 1973, Informacija o aktivnosti SK BiH u borbi protiv nacionalizma i šovinizma, Komisija CK SK BiH za rad SK na daljem jačanju i razvoju međunacionalnih odnosa i međurepubličku saradnju, septembar 1973.

Na aktivnost SK i na tom planu posebno je utjecala značajna kadrovska smjena tokom druge polovine 1960-ih godina. Na Petom kongresu SKBiH održanom u januaru 1969. godine, kao najvišem partijskom forumu koji je imao zadatak utvrđivati i ocjenjivati partijsku politiku, prvim čovjekom bosanskohercegovačkog SK, tj. predsjednikom CK SKBiH imenovan je tada četrdesetjednogodišnji Branko Mikulić. Na Šestom kongresu SKBiH (mart 1974) njegov mandat predsjednika bio je potvrđen i tu funkciju je obavljao sve do maja 1978. i Sedmog kongresa SKBiH.

Period Mikulićevog mandata na čelu SKBiH bio je izrazito bremenit i turbulentan. To je period provođenja velike privredne reforme u SFRJ i njenih prvobitnih poražavajućih rezultata, višegodišnjeg nadmetanja dogmata i refomista u političko-partijskom rukovodstvu, procesa *federiranja Federacije*, usvajanja ustavnih amandmana na savezni i republičke ustave (1967, 1968. i 1971, tj. 1972), usvajanja novih ustava početkom 1974. godine, ali i period usporavanja reformskog entuzijazma. U to vrijeme odigrala se prava politička drama i smjena niza istaknutih političara u republičkim rukovodstvima (u Hrvatskoj, Srbiji, Sloveniji, Makedoniji pa i Bosni i Hercegovini). Ojačale su centralna pozicija Josipa Broza Tita i politbirovske metode rukovođenja. To je period jačanja nacionalizma/ama i učestalih pritužbi o ugroženosti, zapostavljenosti ili neravnopravnosti kolektivnog identiteta, tj. nacije, sve otvorenijih neslaganja republičkih rukovodstava, zatvaranja u republičke granice i sporova o različitim, ekonomskim ili političkim pitanjima. Istovremeno, to je vrijeme velikih inozemnih investicija i zaduživanja, usvajanja Zakona o udruženom radu, bujanja administracije i zakonskih propisa, organiziranja brojnih SUR-a, OUR-a i SIZ-ova i sve evidentnije ekonomske krize.

U ovom radu namjera nam je osvrnuti se na stavove Branka Mikulića i njegovo reagiranje na pojave koje su se tumačile kao nacionalizam početkom 1970-ih, posebno one tendencije koji su se *prelijevale* na Bosnu i Hercegovinu iz drugih republika i imale direktne ili indirektne, trenutne ili dugoročne posljedice na stanje i odnose unutar nje. Njegova istupanja u tom periodu moramo promatrati u kontekstu pokušaja *povratka* izvornim zavnbihovskim vrijednostima i usklađivanja proklamiranog i stvaranog stanja, nastojanja izgradnje funkcionalnog društva u postojećem političkom okviru. Pri tome, važni zadaci pred rukovodstvom bili su napuštanje koncepta jugoslovenstva kao, kako se do tada tumačilo, konstruktivnog integracionog, nadnacionalnog modela, neutraliziranje srpskog nacionalizma, tj. *velikosrpskih snaga*, proklamacija posebnog bošnjačkog, tj. muslimanskog nacionalnog identiteta

kao i postepenog oslobađanja kompleksa krivice i skidanje hipoteke ustaštva nad hrvatskim stanovništvom. Posebnu pažnju posvetili smo onome što je Mikulić rekao o radu i obavezama Partije i nacionalnom pitanju tokom svojih posjeta Hercegovini, izrazito hrvatskim stanovništvom naseljenim krajevima posebno nakon gušenja *Hrvatskog proljeća* i 21. sjednice Predsjedništva CK SKJ u decembru 1971. na kojoj je hrvatsko rukovodstvo oštro ukoreno zbog navodnog *popuštanja* nacionalizmu,³ kao i upada naoružane grupe političke emigracije u junu 1972. godine na područje srednje i zapadne Bosne.⁴

Mikulić o pitanju svih pitanja u Hercegovini 1970-ih

Općejugoslavenska situacija se permanentno prelamala na situaciju u Bosni i Hercegovini dok se republičko rukovodstvo početkom 1970-ih posebno suočilo sa snažnim utjecajem dešavanja u SR Hrvatskoj i SR Srbiji. S posebnom pažnjom pratilo je tamošnja politička previranja i bilo zabrinuto zbog različitih „nacionalističkih tendencija“ čiji je krajnji cilj, kako je ocjenjivalo, bila podjela Jugoslavije, otcjepljenja Hrvatske i Slovenije, organiziranje NDH s Bosnom do Drine, organiziranje Velike Albanije i slično.⁵

Iz ovih republika dopirali su snažni impulsi koji su mogli potaknuti već postojeći, kako je nazivan, *tradicionalni* i srpski i hrvatski i muslimanski nacionalizam u Republici čije je jačanje moglo ugroziti željenu ravnotežu zacrtane nacionalne politike koja se nastojala provesti, ali ugroziti i samu poziciju vlasti, tj. položaj jedine Partije. Republičko rukovodstvo je u njima prepoznavalo degradirajuće tendencije koje su imale za cilj uništiti ono što se gradilo od završetka Drugog svjetskog rata predosjećajući mogućnost otvaranja nekih pitanja koja su planirano, uporno bila potiskivana i postepeno pretvarana u tabu-teme.

3 O *Hrvatskom proljeću* i 21. sjednici Predsjedništva CK SKJ vidjeti: Miko Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb: Globus, 1990; *Sječa Hrvatske u Karađorđevu 1971*, Zagreb: Meditor, 1994; Savka Dabčević-Kučar, *'71 - hrvatski snovi i stvarnost I-II*, Zagreb: Interpublic, 1997; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber, 2003. i Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945-1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2006.

4 O tome opširnije: Nikola Milovanović, *Kroz tajni arhiv Udbe II*, Beograd: Sloboda, 1986. i Dženita Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu- Institut za historiju, 2020.

5 Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Fond Branko Mikulić (dalje: AFBiH, f. BM), kutija 8, Bilješka novembar 1969.

Aktuelni „srpski nacionalizam“ nastojao je riješiti tzv. „srpsko pitanje“, ali na način da, rehabilitirajući četništvo, „rehabilitira i paternalističke i hegemonističke ideje“. „Muslimanski nacionalizam“ imao je dvije orijentacije. Prva je bio „separatizam“, koji je isticao da su Muslimani jedini autohtoni narod u Bosni i Hercegovini, a druga je bio „unitarizam“ prema kojem su svi stanovnici Bosne i Hercegovine Bošnjaci. Na taj način Branko Mikulić je početkom 1970-ih godina vidio njihovo djelovanje. Kao političar na istaknutoj poziciji, ali i Hrvat po nacionalnosti, u skladu s deklariranim tezom i partijskom obvezom „borbe s nacionalizmom u svojoj naciji“, posebno se osvrtao i kritizirao „hrvatski nacionalizam“. Smatrao je da sve učestalije isticanje zapostavljenosti pa i ugroženosti hrvatskog naroda ima za cilj snažnu „nacionalnu homogenizaciju“ čije je dalje djelovanje teško bilo predvidljivo.⁶

U to vrijeme Mikulić je često boravio u Hercegovini, u Mostaru, ali i ostalim *komunama*, najviše Širokom Brijegu, tj. Lištici, Čitluku, Trebinju, Livnu, Duvnu, Stocu i Bileći.⁷ Razgovarao je o brojnim pitanjima, od onih općih koja su se ticala Federacije i Republike, aktuelne situacije i društveno-ekonomskog razvoja do konkretnih razvojnih projekta u Hercegovini, pojedinim općinama, do pojava tzv. deformacija i *slučajeva* u Partiji. Česta tema tih razgovora, usko vezana za aktivnosti i učinkovitost partijskog rukovodstva, bilo je nacionalno pitanje, aktuelna nacionalna politika i proces njenog provođenja, pitanje međunacionalnih odnosa i utjecaja iz drugih republika.

U Hercegovini je Mikulić objašnjavao značaj nacionalnog pitanja u višenacionalnoj zajednici kao što je bila SR BiH smatrajući ga „sublimatom ukupnosti društveno-ekonomskog stanja i odnosa“ i ukazivao na to šta sve može da donese jačanje kako hrvatskog, tako i muslimanskog i srpskog nacionalizma.⁸ Posebno je bio zabrinut dešavanjima u Hrvatskoj strahujući od *prelijevanja* situacije iz Hrvatske na pogranična područja, područje Zapadne Hercegovine (Lištica, tj. Široki Brijeg, Posušje, Grude, Čitluk, Ljubuški, Livno i

6 AFBiH, f. BM, kutija 10, Bilješke 30. 9. – 7. 10. 1971.

7 O Mikulićevim posjetama ovim komunama vidjeti sljedeće kutije u Fondu Branka Mikulića Arhiva Federacije Bosne i Hercegovine: kutija 9 (Bilješke 1970), kutija 11 (Bilješke 1970-1972), kutija 12 (Bilješke 1972-1973), kutija 13 (Bilješke 1973-1974), kutija 14 (Bilješke 1974-1975), kutija 15 (Bilješke 1975-1976), kutija 17 (Izlaganja 1970-1971), kutija 18 (Izlaganja 1971-1972), kutija 19 (Izlaganja 1972-1973), kutija 20 (Izlaganja 1974-1975), kutija 21 (Izlaganja 1976-1977) i kutija 22 (Izlaganja 1977-1979).

8 ABiH, f. CK, kutija 16 1973, Aktivnost SK BiH na provođenju zaključaka Druge i Treće konferencije SK BiH, CK SKBiH, 13. 2. 1973. (Ostvarivanje zadataka u razvoju i preobražaju SK BiH)

Duvno, tj. Tomislavgrad) koja je bila predmet posebnog interesiranja nosilaca „hrvatskog preporoda“.⁹

Arhivska građa ukazuje nam na Mikulićevu posebnu misiju da kao predsjednik CK s Hercegovcima otvoreno razgovara o ovim vrlo delikatnim pitanjima. Razgovarali su o partijskoj organizaciji i slaboj aktivnosti u ovim krajevima, malom broju komunista i etiketiranju da su antihrvati kao i njihovom opterećenošću „traumama prošlosti“.¹⁰ Razgovarano je o „razbijenosti, politički nedovoljno angažovanim komunistima“, „iluzijama da će neko drugi programirati razvoj“ kao i *sektaštvu* partijskog članstva, primjetnoj „odbojnosti i nepovjerenju“ prema prijemu novih članova, „nerazumijevanju“ pitanja religije i slično. Bilo je riječi o položaju stanovništva ovog kraja koji se, kao i u drugim dijelovima Republike, trebao popraviti daljim materijalnim razvojem i industrijalizacijom, tj. proces jačanja materijalne osnove trebao je biti jedan od ključnih razloga prihvatanja socijalizma kao društvenog sistema.

Također, razgovaralo se i o *političkom pritisku* na ovo područje i to onom koje su vršile „tuđe snage: Matica Hrvatska, *Hrvatski književni list*, emigracija i politizirana crkva“ i slično. Mikulić je tokom tih posjeta Hercegovini često

9 Strahovi Branka Mikulića da bi ideje *proljećara* mogle dobiti podršku u Bosni i Hercegovini nisu bili bez osnova. U Sekretarijat CK SKBiH stizali su izvještaji opštinskih komiteta u kojima se detaljno izvještavalo o organiziranju zavičajnih klubova studenata iz Bosne i Hercegovine u Hrvatskoj (npr. u oktobru 1971. osnovan je Zavičajni klub Kuprešaka) za koje se smatralo da su rezultat direktnog utjecaja ideja i aktivnosti Hrvatskog proljeća kao i pokušajima organiziranja ogranaka, npr. u Orašju, Matice hrvatske. O ovome opširnije pogledati: ABiH, f. CK, kutija 5 1971.

10 Ivo Lučić piše da upravo „različit intenzitet stradanja i nesrazmjerna količina prolivene krvi uvjetovala i različit odnos prema komunističkoj vlasti“. Hrvati u Bosni i Hercegovini nakon 1945. godine, uz „osjećaj i nametanje krivnje“, ističe Lučić, „često su socijalističku Jugoslaviju doživljavali kao silom nametnut konstrukt protivan njihovim interesima“, dok su „sustavna represija“, „komunistički zločini i teror“ nad Hrvatima-katolicima kojima je „ustaštvo ostavljeno u amanet“ ustvari „onemogućavali veliki dio hrvatskog naroda da podrži novu vlast“. Pri tome, značajno je odmogla, smatra Lučić, i pogrešna kadrovska politika, tj. „negativna selekcija partijskog kadra“ pri čemu je postojao „duboki jaz između većine hrvatskog naroda i njegove političke elite“. Ivo Lučić, „Šta je (bila) Bosna i Hercegovina i šta smo (bili) mi?“, u: *Status*, br. 14, proljeće 2010, 113-115. Ostaje otvoreno pitanje koliko su se doista Hrvati u Partiji doživljavali kao predstavnici nacije i oni koji promišljaju i artikuliraju hrvatske nacionalne interese. Ukazujući na Mikulićevo istupanje na sjednici Komisije SK BiH za međunacionalne odnose 12. juna 1971. na kojoj se iscrpno razgovaralo o prijedlogu Salima Ćerića i mogućnosti osnivanja nacionalnih institucija, Uzelac u svojoj knjizi citira Mikulića koji je tom prilikom rekao: „Kada budem sveden na to da predstavljam samo hrvatski narod, da ne mogu jednako govoriti o svim građanima Republike, daću ostavku na sve funkcije u Savezu komunista“. Milan Uzelac, *Ono malo istine*, London-Sarajevo: Bosanska pošta AS, 2005. 82.

naglašavao značaj Mostarskog savjetovanja (septembar 1966) na kojem je razmatran materijal *Osnovne društveno-političke karakteristike bivšeg mostarskog sreza, s posebnim osvrtom na neke idejno-političke probleme u zapadnoj Hercegovini*. Na savjetovanju tokom diskusije bilo je riječi o *propustima, nedosljednostima* i *greškama* SK u realiziranju nacionalne politike. Ono je imalo poseban značaj u kontekstu sumiranja dotadašnjeg rada SK, tj. neprimjerenosti dotadašnjeg odnosa Partije prema ovom kraju i njenom stanovništvu pri čemu je učinjena „politička rehabilitacija“.¹¹

11 Izvršni komitet CK SKBiH je u oktobru 1965. godine formirao grupu koja je imala zadatak da detaljno sagleda i ocijeni društveno-ekonomsku situaciju i idejno-političke probleme zapadnog dijela Hercegovine. U izvještaju komisije, pored konstatacije da je ovaj dio Republike „doživio značajan privredni i društveni preobražaj“, navedeno je da ga karakterizira ekonomska nerazvijenost, agrarna prenaseljenost, zaostajanje za općim razvojem, izrazite migracije i odlazak radnosposobnih u inostranstvo pri čemu su investicije u privredu, zdravstvo i obrazovanje bile nedostatne. Komisija je uočila nedosljednosti i greške rukovodstva, marginalizaciju ovog kraja ukazujući na problem izostanka izgradnje srednjih škola, neprilagođenost prosvjetnog kadra, snažan utjecaj „gibanja u oblasti prosvjete i kulture na području Srbije i Hrvatske“. Sve to, konstatalo se, „stvaralo je osjećaj neravnopravnosti u redovima stanovništva hrvatske nacionalnosti“ koji su bili značajno posljedica i „nekih nepravilnih stavova Službe bezbjednosti na području Hercegovine“. U dijelu dokumenta u kojem se govori o aktuelnoj političkoj situaciji i nacionalnim odnosima konstatira se da su oni bili pod snažnim utjecajem dosadašnjih „sveukupnih srpsko-hrvatskih odnosa“, povijesnog naslijeđa „hegemonističke politike velikosrpske buržoazije“ koja je stvorila kod Hrvata osjećaj neravnopravnosti i potčinjenosti pri čemu je stvaranje NDH doživljeno kao konac takvog tretmana. Uočavajući „istorijske, nacionalne i druge specifičnosti“ ovog kraja, Komisija je uočila „subjektivističke koncepcije u objašnjavanju događaja iz rata koje ne analiziraju njihove stvarne uzroke već samo posljedice pa i njih često vrlo jednostrano“. Komisija je ukazala na „nepravilne, štetne i šovinističke ocjene i upoređivanja koliko je koja nacionalnost zaslužna i koliko je koja opredjeljena za socijalizam“, „subjektivne ocjene i proizvoljna tumačenja ratne prošlosti koja nose elemente potcjenjivanja ili precjenjivanja pojedinih krajeva“, „nerazumijevanje nacionalnog pitanja od strane jednog dijela političkih aktivista, kao i greške koje su činjene i koje se čine shodno tome u međunacionalnim odnosima“. Ocijenila je da brojnost i nacionalna struktura nije zadovoljavajuća u SK, ali i službama poput milicije, sudstva i školstva, vojnom kadetstvu. i sl. „Administrativna distribucija kadrova“, stajalo je u dokumentu, otvorila je „put određenom nepovjerenju prema kadrovima zapadne Hercegovine tako da se i od novijeg vremena ispoljava izvjesna rezerva prema potrebi i mogućostima njihovog izbora na funkcije u srezu i Republici“. Pri tome, „komunisti na terenu“ nisu se pravilno postavljali prema pitanju religioznosti i djelovanju crkve ignorirajući, kako je stajalo, „da ispovijedanje religije nije suprotno prihvatanju socijalizma kao društvenog sistema“. Ovaj materijal je prvo razmatran na sjednici CK SKBiH 30. maja 1966. a potom na savjetovanju u organizaciji CK i Sreskog komiteta Mostar u septembru 1966. Informaciju o savjetovanju usvojio je CK SK BiH na 13. sjednici 2. juna 1967. Vidjeti opširnije: *Savez komunista Bosne i Hercegovine u borbi za bratstvo, jedinstvo, ravnopravnost*, Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1977, 31-49, 117-157.

Međutim, Mikulić je reagirao na različita, po njegovom mišljenju, pogrešna tumačenja Mostarskog savjetovanja kao „isključivo samokritike SK“, a ne kao „ogromnog napora iz kojeg su proistekli zaključci i zadaci“. Povoljna društveno-ekonomska situacija koja se postepeno gradila u Republici, smatrao je Mikulić, mogla je itekako biti narušena „negativnim tendencijama“ koje su dolazile iz drugih sredina, a koje su „poticale nacionaliste i određene intelektualne krugove, pristalice Matice hrvatske“. Njihovo „insistiranje na plemenskom jeziku“ poticalo je podjele i utjecalo na „jezičku stvarnost u Bosni i Hercegovini i punu slobodu da pojedinci pišu i govore kako žele“. Koristio se metaforama smatrajući da se trenutno stanje u kojem se osjeća „izolovanost Mostara“, „dubina Neretve koja dijeli Istok i Zapad“ može prevazići „gradnjom ćuprija, a razbijanjem čaršija“, tj. „zajedničkom izgradnjom bolje budućnosti i razbijanjem provincijalizma“.¹²

Razgovor s domaćinima o aktivnosti Partije, njenom zacrtanom „strategijskom putu i metodama borbe protiv ideologije nacionalizma“ poticali su izvještaji općinskih komiteta koji su početkom 1970-ih upućivani Centralnom komitetu.¹³ U njima se, pored onoga što je išlo u prilog „povoljnoj političkoj situaciji“, izvještavalo i o „nepoštivanju i kršenju zakona, odluka i sporazuma i slično što je obezvjeđivalo rad i zakonitost“ koje je „poprimilo takve razmjere da je ozbiljno počelo kompromitovati i nagrizati samoupravni i društveni sistem i SK“. Centralni komitet je ovim izvještajima informiran o „ostacima proustaških i pročetničkih elemenata“, „rankovićevcima i informbirovcima, šovinstima i nacionalistima, koji nastoje iskoristiti svaki propust SK i drugih društveno političkih organizacija u neprijateljsko djelovanje“.¹⁴ Posebno se ukazivalo na učestalu pojavu poistovjećivanja nacije i religije pri čemu su se, kako je rečeno, vjerski službenici nametali kao

O onom što je prethodilo i slijedilo Mostarskom savjetovanju opširnije vidjeti: Husnija Kamberović, „Mostarsko savjetovanje 1966.“ u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 2011.

12 AFBM, f. BM, kutija 9, Bilješka: Grude 25. 2. 1970. i AFBIH, f. BM, kutija 17, Razgovor sa kadrovima iz Hercegovine, 16. 7. 1970.

13 Nerijetko se isticalo da stanje na terenu, sukladno izvještajima opštinskih komiteta, potvrđuje da „bitka za oživotvorenje politike SK u jačanju nacionalnih odnosa na svim nivoima i u svim sredinama nije završena, niti su koplja bačena u trnje“. ABiH, f. CK, kutija 9 1973, Informacija o aktivnosti SK BiH u borbi protiv nacionalizma (Razmatrana na sjednici Komisije za rad SK na daljem jačanju i razvoju međunacionalnih odnosa i međurepubličke saradnje 5. 10. 1973)

14 ABiH, f. CK, kutija 26 1972, Informacija CK SK BiH Sekretarijatu, Opštinska konferencija SK BiH Gacko, Sekretarijat 4. 4. 1972, Gacko

tumači nacionalnih interesa. Također, CK je izvještavan o aktivnostima dijela svećenstva koje, prema sudu opštinskih sekretarijata, nisu predstavljala samo „ofanzivu klera na duhovnom prostoru“ nego „na političkim koordinatama“ tj. „otvoreno atakovanje na politiku zajedništva, bratstva i jedinstva“.¹⁵

Ovakvi i slični izvještaji bili su povod učestalog javnog istupanja, pa i Branka Mikulića, o nužnosti svestrane integracije, „jačanju svijesti o zajedničkom životu“, „provedbi politike pune ravnopravnosti“, istraživanja i vrjednovanja historije i kulture svih naroda čime se trebalo doprinijeti „izvlačenju SR BiH iz stanja inferiornosti“. Inferiornost koju je Mikulić prepoznao i kod Hercegovaca smatrao je pogubnom pri čemu je insistirao na većoj aktivnosti komunista Hrvata u njihovom kraju što je u konačnici imalo za cilj snažnu integraciju Republike i *približavanje* Zapadne Herecegovine Mostaru i Sarajevu. Upravo iz tog razloga Mikulić je smatrao da aktuelno stanje i poziciju SK u ovim krajevima treba radikalno izmijeniti. Brojnost organizacija SK u Zapadnoj Hercegovini bila je na kritičnoj tački, a ni starosna kao ni nacionalna struktura nije bila zadovoljavajuća. Bili su to krupni zadaci koji su bili prioritet. Također, Mikulić je isticao i nužnost institucionalizacije tj. formiranja instituta i zavoda koji su trebali okupljati intelektualce Hercegovine i potaći zahtjeve iz ovog kraja za privredne investicije i „ulaganja sredstava u razvoj materijalne osnove“. Sve to zajedno trebalo je pomoći industrijalizaciji u Hercegovini koja je smatrana ključnom, stvaranju radničke klase i, na kraju, sveukupnom regionalnom razvoju.¹⁶

Boraveći u Hercegovini u julu 1970. godine, govorio je o spletu problema koji su dodatno otežavali aktuelno stanje i dalji razvoj ukazujući na određene smjernice i moguća rješenja, posebno doprinos SK, ali i potencijal „naših ljudi“ koji nisu više živjeli u Hercegovini:

15 U detaljnim izvještajima o „grubom i šovinističkom istupanju pojedinaca i grupica“ u hercegovačkim općinama posebno se ukazivalo na manifestacije kojima se rehabilitiralo četništvo i one koje su dijelile stanovnike, tj. isticale ili pak blasfemirale ovu ili onu naciju. Uočavane su pojave izdvajanja žrtava fašističkog terora po nacionalnoj osnovi, podizanje spomenika poginulima samo jedne nacije (slučaj ploče na crkvi u Oplićićima u općini Čapljina) i slično. U izvještajima se ukazivalo na *naricanje*, na masovnim vjerskim događajima, nad sudbinom samo jedne nacije, istaknute parole o potrebi formiranja nacionalnih institucija, Muslimanima kao „polaznoj tački u pravcu razjedinjavanja i stanja nejedinstva“ itd. Vidjeti: ABiH, f. CK, kutija 1 1973, Informacija o destruktivnom ponašanju ekstremnog klera i njihovih istomišljenika u opštini Stolac i nekim od susjednih opština, OK SK Stolac, septembar 1973. i ABiH, f. CK, kutija 1 1973, Referat o aktuelno idejno-političkim problemima djelovanja SK na selu, OK SK Bileća, 17. 4 1973.

16 AFBiH, f. BM, kutija 17, Razgovor sa kadrovima iz Hercegovine, 16. 7. 1970.

„Neka daju nešto što mogu dati. I ne samo u razvoju proizvodne osnove ovog kraja, već i u afirmaciji istorije i kulture tog naroda, odnosno tih naroda, valorizovanju njihovih pravih vrijednosti, skidanju sa krajeva i ljudi onoga što je laž u istoriji tog naroda. Jer, 3-4 godine su epizoda u istoriji jednog naroda i to ne može biti povod za njegovu kompletnu ocjenu. Mi to moramo jasno kazati, a kadrovi u zapadnoj Hercegovini toga se moraju osloboditi.(...) Što se tiče SK i odnosa prema narodu u tom kraju, s tim u vezi bih htio da istaknem ovo. Naime, više vas je danas govorilo o tome da je u Bosni i Hercegovini u toku očito jedan pozitivan proces daljeg konstituisanja Republike i zajedno sa tim, afirmacije ravnopravnosti i bratstva naroda u Bosni i Hercegovini. Ja bih rekao da će proces dalje afirmacije i kontituisanja Bosne i Hercegovine kao Republike zavisiti od toga kako ćemo uspješno provesti politiku ravnopravnosti i bratstva naroda koji žive u njoj. Ono prvo zavisi od onog drugog.(...) Naime ja sam na sastancima govorio da je pitanje povjerenja u narod zapadne Hercegovine prvenstveno pitanje odnosa komunista koji žive u zapadnoj Hercegovini prema tom narodu. Oprostite drugovi, ne mogu Srbi i Muslimani iz Hercegovine doći u zapadnu Hercegovinu i primiti ljude u SK. To je dužnost komunista Hrvata u zapadnoj Hercegovini. A činjenica je da taj zadatak Mostarskog savjetovanja nismo izvršili. Nama je SK ostao malobrojan i sektaški. U njemu dominira činovnički svijet.(...) Mi ne možemo tamo ostaviti SK osakaćen i zato kada govorimo o prijemu ljudi u takvim krajevima u SK, onda kažemo da sada ne treba tražiti da se u SK prime čisti ateisti jer ih na selu takvih nema. Njihova spoznaja o svijetu, o ljudima nije na tom nivou, još žive u uslovima koji mu to nisu omogućili, nisu to ljudi koji su završili fakultetsko obrazovanje, itd. Dajte da primamo, ako bi to bilo u tom smislu nešto isforsiran stav, ljude koji u globalu podržavaju našu politiku, unutrašnji kurs, samoupravljanje. Dajte da ljudima otvaramo oči. Vi ste ovdje pominjali ime jednog čovjeka, ali oprostimo drugovi, kada sjednemo sami negdje na sastanku odmah počnemo razmišljati šta je bio, ko mu je otac, ko majka, dvadeset i pet godina i više prošlo je od rata. Problemi se ne mogu rješavati

ispoljavanjem inferiornosti, odnosno prenošenjem odgovornosti sa sebe na drugog, a još manje povlađivanjem, da tako kažem, nacionalizmu i šovinizmu u vlastitoj naciji.(...) Moram da kažem ono što sam rekao i nekim drugovima u drugim republikama i jutros sam to pomenuo. Što je veći pritisak na nas u Bosni i Hercegovini iz pojedinih sredina izvan Bosne i Hercegovine, tim je komplikovanija situacija za nas u pogledu izvršavanja naših zadataka, odnosno ostvarivanja ciljeva koje je SK BiH sebi postavio. U konkretnom slučaju ja govorim, što je veći pritisak na nas iz raznih krugova u Zagrebu, to je teži položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini. I obrnuto, što je veći pritisak raznih krugova iz Beograda, to je teži položaj Srba u Bosni i Hercegovini jer stvaraju se i razvijaju se kontraakcije.(...) Mislim da su komunisti dužni da u Bosni i Hercegovini obezbjede ravnopravnost naroda koji žive u njoj, a ne da se povode i za iluzijama ovakve vrste, a još manje da se povode hrvatovanjem, srbovanjem itd. jer to neće utjecati na položaj naroda u Bosni i Hercegovini. To može samo da pogorša njihov položaj.(...) Niko drugi, već mi komunisti, ne može provesti tu politiku, niko drugi već mi sami, ne može voditi bitku protiv nacionalizma u svojoj naciji, a to znači i u Bosni i Hercegovini u cjelini. Naš cilj mora biti da zblizujemo, a ne razbijamo narode u Bosni i Hercegovini.“¹⁷

Pitanje aktivnosti SK, ali i stanja u Zapadnoj Hercegovini aktuelizirano je tokom *Hrvatskog proljeća* kojim su dominirale do kraja nedefinirane i prepletene nacionalne i liberalno-demokratske ideje, a posebno nakon tzv. „špijunske afere“ i Sedamnaeste sjednice Predsjedništva SKJ održane koncem aprila 1971. godine.¹⁸ O prenošenju atmosfere iz Hrvatske u Bosnu

17 Mikulić je ovom prilikom govorio i o slučaju zaštitara Hrvata u Bugojnu koji se njemu lično obratio žaleći se na odluku organizatora domaćina da ne bude jedan od onih koji će biti zadužen za sigurnost Josipa Broza prilikom njegove posjete ovom gradu. Pri tome je istakao da je ovo općina sa najbrojnijim hrvatskim stanovništvom i takva odluka potvrđuje da se ne primjenjuje princip ravnopravnosti pri čemu je na njega lično ostavila težak dojam nepovjerenja kao Hrvat. Vidjeti: AFBiH, f. BM, kutija 17, Razgovor sa kadrovima iz Hercegovine, 16. 7. 1970. i ABiH, f. BM, kutija 17, Završna riječ sa razgovora u Hercegovini održanih 16. 7. 1970.

18 Na ovoj sjednici, u kontekstu jačanja nacionalizma, Mikulić je govorio o „sve drskijem negiranju istorijskog kontinuiteta Bosne i Hercegovine i plasiranju buržoaskih teorija o

i Hercegovinu, „vrenju na zagrebačkom univerzitetu“ kao i utjecaju političke aktivnosti Matice hrvatske i njenih saradnika koji su dolazili u Bosnu i Hercegovinu, razgovarala su rukovodstva ove dvije republike u septembru 1971. godine. Tom prilikom bilo je riječi o okupljanjima i intencijama studenata iz Hercegovine, aktivnosti Marka Veselice i Šime Đodana, pisanju hrvatskih listova *Kola*, *Kritike*, *Jezičke politike* i „njihovo miješanje u stvari u Bosni i Hercegovini“, brošuri Široki Brijeg koju je uredio fra Gojko Musa i odlukama, tj. njenom različitom tretmanu bosanskohercegovačkih i hrvatskih sudova.¹⁹

O „smišljanoj atakovanju“ na Mostarsko savjetovanje, diskusiji koja je, kako se isticalo, usmjerila rukovodstvo ka nužnom „dosljednom provođenju nacionalne politike“ i u slučaju hrvatskog naroda i Zapadne Hercegovine, bosanskohercegovačko rukovodstvo razgovaralo je i sa neprikosnovenim centrom moći. Zajedno s najužim rukovodstvom Mikulić je o tome razgovarao s Josipom Brozom Titom u februaru 1971. godine. Predmet razgovora bilo je pisanje medija, posebno onih beogradskih, o suđenju Miljenku Hrkaču za terorizam i hapšenju 18 lica pod istom sumnjom od koji su 14 bili iz Zapadne Hercegovine. Učestali novinski napisi forsirali su ovo pitanje i itekako imali odraza na stanje i raspoloženje stanovništva u ovom dijelu Hercegovine očigledno unoseći nemir, a nepovjerenje kod šire javnosti. Istovremeno, dovodili su u pitanje i uspjeh dotadašnjih napora i ispravnost aktuelne politike

ovoj republici kao srpskoj ili hrvatskoj Zemlji“ kao i aktuelnim sugestijama o korigovanju republičkih granica. D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 590.

19 Tokom ovog razgovora Ema Derossi-Bjelajac govorila je o organiziranju studenata u Zagrebu. Tamo je studiralo 5000 studenata iz Bosne i Hercegovine pri čemu su Hercegovci imali nabolje organizirane studentske klubove. Na drugoj strani, Pero Pirker je govorio o stavovima hercegovačkih studenata, o „traumi koju oni nose“ pri čemu su domaćinima u Zagrebu pa i tamošnjem republičkom rukovodstvu objašnjavali situaciju u Hercegovini ističući da oni ne poznaju kako se tamo živi i što se tamo događa. Zaključak ovog sastanka bio je da je nužna „veća koordinacija i usklađivanje akcija“ SK Hrvatske i SK BiH koji su trebali reagirati ne sve „manifestacije jačanja nacionalizma“. AFBiH, f. BM, kutija 10, Bilješka: septembar 1971. Zagreb 16. 9. 1971. Sastanak u Zagrebu- razgovor vođen s Vrhovcem, Emom, Pirkerom, Savkom, Bakarićem.

Studenti Mostarskog sreza koji su studirali u Zagrebu bili su i ranije predmet ozbiljnog praćenja organa vlasti pri čemu se uočavalo „neprijateljsko istupanje manjeg broja hercegovačkih studenata“ koja su djelimično bila motivirana i „shvatanjima i opterećenjima koja su ti studenti ponijeli iz svog kraja pa i škole“, ali i nepravilnosti po pitanju obrazovanja, tj. prisutnog podozrenja rukovodstva prema njihovom upisu u vojne škole i akademije, neadekvatne politike stipendiranja i nastojanja da se upute na druge univerzitete umjesto u Zagreb. *Savez komunista Bosne i Hercegovine u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, 130-131, 148.

rukovodstva i otvarali mogućnost uplitanja drugih u unutrašnja pitanja ove republike. Mikulić je na ovom sastanku istako da velika medijska pažnja i ovako intonirani novinski napisi „povrjeđuju stare rane koje su se godinama liječile. Sada se nama ponovo vratilo da hrvatski narod, posebno u onom dijelu Bosne i Hercegovine, jeste jednako ustaški narod.“²⁰

Mikulić je o tome ponovno razgovarao s Josipom Brozom prilikom njegove posjete Republici početkom aprila 1972. godine. Tom prilikom razgovarano je o međurepubličkim odnosima, tj. aktuelnim „prepucavanjima preko štampe“, posebno Srbije i Hrvatske, ali i pisanju armijskog ilustriranog lista *Front* koji se u posljednje vrijeme, istako je Mikulić, „direktno uplitao u političke prilike u Bosni i Hercegovini i to sa pozicija suprotnih politici SKBiH“. U bilješci ovog razgovara Mikulić navodi:

„Istakli smo da u političkoj atmosferi, a posebno u sredstvima informisanja, ima nečeg što je nalik na posebno srpsko-hrvatska prepucavanja prije rata. Sa tom ocjenom se složio drug Tito. U razgovorima su spominjani: novosadski simpozijum, najnoviji događaji na sveučilištu u Zagrebu, saopštenje CK Hrvatske povodom mitinga da rukovodstvo Hrvatske surađuje sa ustaškom emigracijom, pisanje pojedinih listova i drugi. Drug Tito je rekao da će o sličnim pitanjima morati nešto da kaže sasvim konkretno, pa i spominjući ličnosti. Istakao je da je šovinizam i nacionalizam u nekim sredinama (Beograd i Zagreb) vrlo izrazit i već ozbiljan problem i da se neće biti lako izboriti protiv njega, jer su rukovodstva kasno reagovala. Govoreći o štampi, drug Tito je spomenuo i pisanje o Hrkaču istakavši da to nije slučajno. Mi smo se i s tim složili i kazali da cijenimo da se slučaj Hrkač koristi za uplitanje i komplikovanje političke situacije u Bosni i Hercegovini i da iza stoga toje snage koje su protiv platforme Mostarskog savjetovanja i politike koju vodimo u Bosni i Hercegovini. Drug Tito je rekao da i on tako to cijeni.“²¹

20 Nakon dodatne provjere, utvrđeno je da je republička Služba državne bezbjednosti privela pomenute osumnjičene na osnovu iskaza Miljenka Hrkača, ali po nalogu savezne Službe državne bezbjednosti i bez znanja republičkog rukovodstva. Uskoro su ova lica puštena na slobodu, ali je očigledno šteta već bila načinjena. H. Kamberović, *Mostarsko savjetovanje*, 172-177.

21 Mikulić je ovom prilikom zabilježio da je Tito izrazio zadovoljstvo političkom situacijom u Bosni i Hercegovini i da je potvrdio svoju saglasnost sa ocjenama, političkim akcijama i mjerama koje je rukovodstvo poduzimalo u kontekstu „energičnije borbe protiv

O višegodišnjoj dramtizaciji situacije u Jugoslaviji, *nadopunjavanju srpskog i hrvatskog nacionalizma*, republičko rukovodstvo razgovaralo je i sa predstavnicima lokalne vlasti u Hercegovini. Diskutiralo se o sve snažnijoj „refleksiji svih pozitivnih i negativnih tendencija u drugim republikama, posebno Hrvatskoj i Srbiji“, aktivnosti „snaga reakcije“ i „ekstremno orijentisanih studenata“ kao i „političkoj, a ne kulturnoj misiji“ pojedinaca koji su iz Hrvatske dolazili u Hercegovinu.²²

Nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ održane u Karađorđevu u decembru 1971. godine stvarala se nova atmosfera u kojoj se procjenjivao tzv. stepen idejne osposobljenosti SK i nakon koje se trebalo odlučnije pristupiti eliminaciji, kako su nazivane, devijacijama unutra Partije.²³ Predsjedništvo SKJ je trebalo posvetiti posebnu pažnju „sadržaju i vidovima nacionalizama kao osnovnoj prepreci ostvarivanju politike nacionalne ravnopravnost i dubokoj reakcionarnoj i kontrarevolucionarnoj suštini nacionalizma“.²⁴ U tom kontekstu republičko rukovodstvo je isticalo da je dalja afirmacija i izgradnja SR BiH kao samoupravne državne zajednice *radnih ljudi i građana* prioritet i da je ozbiljno „iritirano paternalističkim tendencijama i različitim

nacionalizma i šovinizma“. AFBiH, f. BM, kutija 8, Bilješka: Sjednica sekretarijata CK u Sarajevu 11. XI, Aktivnosti antisocijalističkih snaga u društvu, o nacionalizmu, slučaj Hrkač i dr.

- 22 Razgovarano je o posjeti Vice Vukova Čapljini, demonstracijama, parolama *Hoćemo Hrvatsku, Hoćemo Vicu Vukova*, o Anti Paradžiku, Ivanu Zvonimiru Čičku itd. AFBiH, f. BM, kutija 10, Bilješka sastanka s drugovima iz Ljubuškog, Sarajevo 19. 8. 1971. Razgovaralo se i o sličnim tendencijama koje su dolazile iz SR Srbije, u oblasti jezika i međunacionalnih odnosa, „paternalizmu prema nerazvijenima, konkretno Bosni i Hercegovini“ koji se „plasirao putem *Nin-a* i *Politike*, kultu Dučića i djelatnosti Žike Stojnića i njegovog kruga u Beogradu“. AFBiH, f. BM, kutija 11, Sastanak Predsjedništva sekretara OK SK Mostar, decembar 1971.
- 23 Mikulić je na ovoj sjednici govorio o specifičnostima Bosne i Hercegovine, ali i njenoj „osjetljivost na nacionalizam i šovinizam“ koji je sve snažnije dopirao iz Hrvatske ujedno inicirajući nacionalnu homogenizaciju jednog naroda i istovremeno jačajući antihrvatsko raspoloženje. Osnovni razlog uzdizanja nacionalizma Mikulić je vidio u neaktivnosti i pasivnosti Partije. AFBiH, f. BM, kutija 18, Diskusija na 21. sjednici Predsjedništva SKJ 1. 12. 1971. Opširnije o odjeku *Hrvatskog proljeća*, 21. sjednici Predsjedništva SKJ kao i kasnije *Pismu* Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ u Bosni i Hercegovini i stavovima i aktivnostima republičkog rukovodstva vidjeti: Dž. Sarač-Rujanac, *Branko Mikulić*, 308-323.
- 24 Međutim, Mikulić je bio svjestan „disharmoničnih tonova u štampi i publicistici“, ali i razlika unutar SK koje su se ubrzo poslije sjednice počele pojavljivati vezano za uzroke, sredstva i metode zacrtane *borbe* protiv nacionalizma. Uočavao je neopravdanu usredotočenost samo na nacionalizam u hrvatskoj naciji pri čemu su se potcjenjivale „ozbiljne dimenzije muslimanskog i srpskog nacionalizma“. B. Mikulić, *Rasprave*, 303-310, 326.

dušebrižničkim mudrovanjima o životu naroda Bosne i Hercegovine i odnosima među njima“.²⁵

Iako je politička situacija u Hercegovini ocjenjivana „dosta povoljnom“, na što su prema Međuopštinskoj konferenciji SK BiH Mostar utjecali „veoma pozitivni procesi u jačanju i osposobljavanja SK“, Mikulić će u Hercegovini objašnjavati značaj 21. sjednice Predsjedništva SKJ i provođenja njenih zaključaka, tj. nužnost intenzivnije idejno-političke bobe protiv nacionalizma u svim nacijama.²⁶ Tokom te, kako ju je nazvao, burne 1972. godine, Mikulić će više puta boraviti u Hercegovini. U februaru 1972. godine posjetio je Mostar, Čaplinu, Lišticu i Posušje i s domaćinima razgovarao o aktivnosti SK, manifestacijama nacionalizma i „koketiranju s antisamoupravnim elementima“.²⁷ Na terenu se Mikulić suočio sa, kako je ocijenio, potištenošću hrvatskog naroda i osjećajem poniženosti zbog proteklih događaja u Hrvatskoj. Smatrao je takvu reakciju neopravdanom pri čemu su odgovornost nosili pojedinci jer kolektiv, tj. „narod nije ni nacionalistički ni antisamoupravno rapoložen“. Međutim, zabrinjavala ga je „neujednačenost kriterija u ocjeni pojedinih događaja u hercegovačkim organima SK“ kao i pojava da „neki građani Srbiju i Hrvatsku više osjećaju kao državu, dok Bosnu i Hercegovinu tako ne doživljavaju“.²⁸

U Lištici je govorio o refleksijama događaja u Hrvatskoj, aktivnosti katoličkog svećenstva i štampe pri čemu, pored pojedinačnih ispada, nije bilo većih ekcesa. Međutim, Mikulić nije bio zadovoljan „pritiješnjenošću SK uza zid“ tokom *Hrvatskog proljeća*, aktivnošću, tj. pokazanom pasivnošću partijskog rukovodstva čime su, ustvari, ohrabrena nastojanja da se Partija „potisne iz političkog života“.²⁹

25 Vidi opširnije: AFBiH, f. BM, kutija 10, Bilješka: Treća konferencija SK BiH (iz diskusije), Mostar 16. - 17. 6. 1971; AFBiH, f. BM, kutija 18, Završna riječ na Trećoj konferenciji SK BiH održanoj 17. 18. i 19. juna 1971. godine u Mostaru; AFBiH, f. BM, kutija 19, Odgovori na pitanja *Vijesniku* objavljeno 31. 12. i 1. i 2. januara 1973. godine; ABiH, f. CK, kutija 9 1973, Zaključci Predsjedništva SK BiH o aktuelnim zadacima SKJ u borbi protiv nacionalizma i ABiH, f. CK, kutija 16 1973, Izvještaja o radu CK između Treće i Četvrte konferencije SK BiH, Sarajevo 13. 2. 1973.

26 ABiH, f. CK, kutija 14 1972, Prijedlog programa aktivnosti Međuopštinske konferencije na svođenju zadataka iz Pisma druga Tita i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ, Međuopštinska konferencija SK BiH Mostar, decembar 1972.

27 „Jasniji privredni koncepti Hercegovine“, *Oslobodenje*, 8. 2. 1972, 1. i „Protiv koketiranja sa antisamoupravnim snagama“, *Oslobodenje*, 8. 2. 1972, 5.

28 AFBiH, f. BM, kutija 11, Bilješke u periodu 5. 2. - 17. 2. 1972; Bilješka: Čapljina- Sastanak sekretarijata i predsjednika Opštinske konferencije SK Čapljina, 5. 2. 1972. i AFBiH, f. BM, kutija 11, Bilješke u periodu 5. 2 - 17. 2. 1972; Bilješka: Posušje 6. 2. 1972

29 AFBiH, f. BM, kutija 11, Bilješke u periodu 5. 2 - 17. 2. 1972; Bilješka: Lištica 6. 2. 1972.

Mikulić je tokom diskusije na sjednici Opštinske konferencije SK Mostar 30. juna 1972. govorio o *stalnoj borbi protiv nacionalizma* kao i velikom doprinosu mostarskih komunista u „prevladavanju izvjesnih dilema i u sopstvenim redovima, koje su bile prisutne do 21. sjednice Predsjedništva SKJ“. Govorio je o „pravilnoj i odlučnoj borbi protiv hrvatskog nacionalizma“ koja se potvrdila u slučaju eliminacije „fašističko-diverzantske grupe“. Ovom prilikom posebno je istakao potrebu „otklanjanja svih sumnji u neka područja“.

„Naravno, sve to nalaže da kao društvo i kao SK još intenzivnije radimo na jačanju društvene samozaštite i podizanju bezbjednosne kulture građana. Šta to znači? To znači i da ćemo se morati brže oslobađati, tamo gdje toga još ima, izvjesnog nepovjerenja u svijest, patriotizam i odnos radnih ljudi i građana našem sistemu, slobodi i nezavisnosti zemlje. Na primjer, na čitavom prostoru kuda se kretala razbojnička grupa i kuda su se kasnije kretali njeni ostaci, radni ljudi, građani, seljaci, omladinci pa čak i djeca, terorističkoj bandi nisu pružali nikakve usluge, nisu im dali, kako mi to kažemo, ni komad kruha ni šaku soli. Svugdje su ih odbijali i istovremeno stalno prijavljivali organima bezbjednosti. To su radili pripadnici svih nacionalnosti koji žive u pomenutom području i to bez izuzetka. Nije zabilježen ni jedan slučaj da neko ko se susreo s bandom to nije pravovremeno prijavio našim organima. Dakle, nemamo nikakvog razloga da sa nepovjerenjem gledamo u pojedine krajeve i ljude koji žive u njima. Naprotiv, mislim da se treba osloboditi nekih tragova nepovjerenja koji su ostali iz prošlih vremena. To nepovjerenje najprije trebamo mi da izbrišemo iz svojih glava, kao bismo mogli djelovati konstruktivno, u skladu s raspoloženjem naroda i postizati rezultate koje želimo.(...) Evo, i sada se, naravno smišljeno i sračunato, prebacuju laži da je narod u Bosni i Hercegovini podržao diverzante, da im se masovno priključuje. Govori se, na primjer, da Hrvati u regionu gdje se banda ubacila neće protiv nje da se bore, itd. Eto, za vašu informaciju ja bih rekao da je poginulo 8 naših drugova u sudaru sa bandom. Četverica su iz opštine Prozor, jedan iz opštine Duvno, jedan oficir JNA rodom iz Srbije i jedan vojnik JNA rodom iz Rijeke. Od poginulih deset je Hrvata, jedan Musliman i jedan Srbin. To ističem samo zato da ukažem koliko su apsurdne insinucije i špekulacije na račun

Bosne i Hercegovine i njenih naroda, ljudi.(...) Zbog svega toga, naš je zadatak da razvijamo svijest o našoj upućenosti jednih na druge, o bratstvu i jedinstvu i ravnopravnosti, jer to je uslov da možemo dati doprinos bratstvu i ravnopravnosti svih naroda i narodnosti Jugoslavije.³⁰

Mikulić je govorio o „trajnom kursu, sveukupnoj upornoj ideološkoj i političkoj borbi“ koja podrazumijeva i jačanje svijesti bosanskohercegovačkih građana o samobitnosti i usredotočenosti jednih na druge. Govorio je o tome u kontekstu učestale pojave da građani Republike bivaju iskorišteni za ciljeve koji, kako je to SK BiH vidio, nisu išli u korist ni Republici ni njenom stanovništvu.

„Istina je da su ti ljudi iz Bosne i Hercegovine, po pravilu, egzekutori, tj. izvršioци nekih nedjela, a da su im uvijek vođe ostajale u zavjetrini. Istina je i da svi ti ljudi upadaju u kojekakve mreže. Zašto? Pa, zato što još uvijek nismo uspješni razviti svijest kod tog našeg čovjeka, Bosanca i Hercegovca, o njegovoj samobitnosti, o tome da ne dozvoljava da bude plijen i objekat manipulisanja reakcionarnih snaga koje ga isturaju u prvi plan, a one se onda povuku, pa se sva prljavština baca na našu stranu. To se, eto dogodilo i sada sa ovom grupicom golobradih mladića iz Bosne i Hercegovine koji su u sastavu terorističke bande s kojom se obračunavamo. Dokle će to trajati? Trajat će dotle dok sami budemo dozvoljavali da naši ljudi tako lako, zbog neobaviještenosti, ili zbog nerazvijene svijesti postaju žrtve igre raznih reakcionarnih snaga u zemlji i svijetu.“³¹

Govoreći dalje o različitim manifestacijama *nacionalizma* u Hercegovini tokom protekle dvije godine (pjevanju pjesama, pisanju parola po školskim klupama, đačkim sveskama, rasturanju letaka, okupljanju nacionalista u privatnim gostionicama, ponašanju vjerskih službenika, i sl.), najavio je „još radikalnije bitke protiv nacionalizma u svakoj sredini“.

„Na nama komunistima je odgovornost da budimo tu svijest i osjećaj kod ljudi da pripadaju slobodnoj zajednici naroda, jer su uvijek narodi Bosne i Hercegovine krvlju plaćali različite

30 AFBiH, f. BM, kutija 18, Diskusija na Opštinskoj konferenciji SK Mostar, 30. juni 1972.

31 Isto.

igre i nadmetanja između izdajničkih, buržoaskih, građanskih stranaka, jer je Bosna i Hercegovina dugo bila prostor koji su željele osvajati reakcionarne snage, ili ga sebi pripajati i na tom prostoru igrati kolo zla, zavađati narode i izazivati sukobe u cilju ostvarenja svojih prljavih ciljeva i interesa.³²

Ubačena diverzantska grupa bila je predmet razgovora na 43. sjednici Centralnog komiteta SKBiH 20. jula 1972 godine.³³ Mikulić je tom prilikom govorio o novim, „radikalnim promjenama u djelovanju ustaških i četničkih emigranata“, ali i „divnim, masovnim i pojedinačnim primjerima patriotizma“. Pomenuo je „propuste koji su dugo trajali i koji se nisu mogli ničim opravdati“ prema određenim, tj. hrvatskim krajevima i hrvatskom stanovništvu. Nasuprot, kako je kazao, značajnog doprinosa NOB-u, borcima i narodnim herojima to je „prešutkivano, zatrpavano i stalo su pominjani zlikovci rođeni u ovim krajevima“ čime se „razvijao mentalitet inferiornosti i griznje savjesti

32 Na ovoj sjednici se, pored kritike „hrvatskog nacionalizma“ (pojedinaца povezanih s Maticom hrvatskom i liderima masovnog pokreta), razgovaralo i o manifestacijama „muslimanskog nacionalizma“, *muslimanskim lastama* za koje je rečeno da „govore o ugroženosti Muslimana i zahtijevaju nacionalne institucije iznoseći svakoјake gadosti protiv sistema“. Vidjeti: „Markirani pravci djelovanja. Izborna sjednica konferencije SK Mostar“, *Oslobođenje*, 1. 7. 1972, 1; „Nacionalizam - nacionalna i državna izdaja“, *Oslobođenje*, 2. 7. 1972, 1, 4. i „Dosljedna borba za stavove SK i samoupravljanje“, *Oslobođenje*, 2. 7. 1972, 4. Ova sjednica je bila izborna i na njoj je Izet Brković imenovan sekretarom Sekretarijata opštinske konferencije. Brković je u *Oslobođenju* u kolumni Politička panorama pisao o aktuelnom radu SK Mostar u kontekstu zadataka 21. sjednice Predsjedništva SKJ, tj. o nacionalističkim ekscesima pojedinih mostarskih mladića, ponašanju nekih pravoslavnih sveštenika, mjestima u kojim su se okupljali „srpski nacionalisti“, o odnosu „pojedinih hrvatskih nacionalista“ prema odlukama 21. sjednice Predsjedništva, o „organizovanoј neprijateljskoј djelatnosti ljekara Barišića i advokata Znaora“, o „novim formama“ nacionalizma i slično. Vidjeti: „Zloupotrebe samoupravljanja u GP Hercegovini“, *Oslobođenje*, 4. 7. 1972, 4; „Kome smeta jedinstvo Hercegovine“, *Oslobođenje*, 5. 7. 1972, 5; „Nestručnjaci miniraju integracije“, *Oslobođenje*, 6. 7. 1972, 5; „Ko u komori podržava tehno Birokrate“, 7. 7. 1972, 5; „Nacionalističko držanje za ruke“, *Oslobođenje*, 8. 7. 1972, 5; „Ko emisari po Hercegovini“, *Oslobođenje*, 9. 7. 1972, 4. i „Kritička analiza izbornih sastanaka“, *Oslobođenje*, 10. 7. 1972, 5.

33 U pojašnjenju ovog izlaganja, u svojoj knjizi Mikulić navodi da se poslije 21. sjednice posebno aktualiziralo pitanje uvođenja višepartijskog sistema, pa čak se ono i zahtijevalo na pojedinim forumima, pri čemu su iznošene ocjene o Partiji kao političkom, tj. kolektivnom policajcu. Na drugoj strani, Mikulić je istakao da djeluju pojedinci unutar same Partije koji, kako kaže, nisu bili načisto da u Jugoslaviji ne postoje manje ili više slobodarski narodi ili krajevi, manje ili više opredijeljeni za odbranu tekovina NOB-a i socijalističke revolucije. B. Mikulić, *Rasprave*, 313-314, 325.

svih za zlodjela pojedinaca“. Očigledno s namjerom da drammatizira situaciju i senzibilizira auditorij, Mikulić je posebno detaljno ukazao na pojedine epizode iz Zapadne Hercegovine koje su „budile ponos i radost“ ocjenjujući ih kao „opšte raspoloženje“ uključujući dva ključna elementa, narod i Crkvu.

„U zapadnoj Hercegovini seljaci su masovno napuštali poljoprivredne i druge radove, samoinicijativo se uključivali u akciju pretraživanja terena, svi su se pretvorili u informatore, donosili su hranu vojsci, pružali joj drugu pomoć, organizovali seoske patrole, straže i zasjede. Otac poginulog borca iz Lištičkog teritorijalnog odreda, čiji je drugi sin u istom sukobu sa diverzantima teško ranjen, ležeći u postelji nepokretan, rekao je predsjedniku Skupštine opštine kada je ovaj došao da mu izrazi saučešće: Zašto si mi došao, nije vrijeme od toga. Idi, vodi momke da likvidiraju te razbojнике koji dođoše da u narod zavad posiju. Supruga poginulog borca iz Ljubuščkog teritorijalnog odreda obraćajući se prisutnima na sprovodu rekla je: Hvala vam moji prijatelji što ste došli da se oprostite sa mojim drugom, ali vas molim, ako te bandite žive uhvatite, dovedite ih k meni da im ja sudim. Spomenut ću još i primjer starice iz sela Hamzići, opština Čitluk, koja je izražavajući mržnju prema diverzantima, ljubila oružje pripadnika jedinica Teritorijalne odbrane, ali i svećenika koji je na crkvenom zboru osudio diverzantsku grupu i njene namjere, drugoga koji je donosio hranu i vino za borce koji su se nalazili u zasjedi, trećeg i četvrtog koji su veoma disciplinovano izvršavali svoje dužnosti kao vojnici jedinica Teritorijalne odbrane.“³⁴

Mikulić je protekle događaje tumačio u kontekstu bliske saradnje pronasijera tzv. hrvatskog nacionalnog pokreta i ekstremne političke emigracije poistovjećujući njihove ideje i krajnje ciljeve. Rekao je:

„U zaplijenjenom propagandnom materijalu diverzantske grupe, na primjer, potpuno su identični stavovi o Bosni i Hercegovini sa onima koje je javno plasirao, na jednoj strani, Tomičić, a na drugoj Jovan Zubović i njima slični. U njima se zagovara nacionalno okupljanje i pomirenje, što je identično sa onim za šta su se, prije 21. sjednice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije,

34 B. Mikulić, *Rasprave*, 319-320.

zalagali lideri tzv. nacionalnog pokreta u Hrvatskoj i nacional-hegemonisti u Srbiji, kao i serijom feljtona koji su objavljeni u pojedinim nedjeljnim, a i dnevnim listovima i revijama. U materijalu diverzantske grupe se na primjer kaže: studentski pokret je dio naše vjere.³⁵

Mikulić je zajedno s Džemalom Bijedićem, tada predsjednikom Saveznog izvršnog vijeća, Ivicom Lovrićem članom izvršnog odbora Savezne konferencije SSRN i Vasom Gacićem, republičkim sekretarom za unutrašnje poslove, boravio u višednevnoj posjeti Hercegovini u augustu 1972. godine. *Oslobođenje* je pisalo o ovoj posjeti. Sa značajnom dozom senzacionalizma izvještavalo je o postavljanju kamena temeljca za fabriku građevinske galanterije u Lištici (vrata, prozora i pregrada kao pogona metalskog kombinata Soko iz Mostara), kojem je prisustvovalo ovo odabrano republičko povjerenstvo, kao *početku budućnosti Zapadne Hercegovine*.³⁶

Na javnom skupu Mikulić je održao uobičajeno dug govor u kojem se značajno odražava vrlo složena situacija u ovom dijelu Republike i težak položaj ovdašnjeg stanovništva pritisnutog naslijeđima prošlosti i ogromnim problemima sadašnjosti. Osvrnuo se na balast „subjektivističkog, jednostranog tumačenja događaja“ iz međuratnog i ratnog perioda. *Vratio* se u 1920-te naglasivši da je KP ostvarila veliki uspjeh u ovom kraju, podsjetio na španske borbe iz ovog dijela Republike, uspjeh Republikansko-radničko-seljačkog saveza 1927. godine i naglasio da je doprinos ovog kraja NOB-u itekako značajan. Odgovornost za određene događaje u prošlosti nastojao je adresirati na pojedince odbacujući mogućnost kolektivne odgovornosti tumačeći ponašanje široki narodnih masa u kontekstu datog političkog trenutka i nemilih ratnih okolnosti.

„I sada se, naime, osjećaju tendencije potcjenjivanja pozitivnih revolucionarnih događaja, a naglašavaju se i hipertrofiraju, negativna zbivanja kojih je, treba reći, bilo. Time se podgrijavaju

35 Isto, 323-324.

36 „Privreda diktira tempo budućnosti“, *Oslobođenje*, 15. 8. 1972, 4. Vidjeti i: „Danas, povodom početka izgradnje i otvaranja novih objekata. Svečanosti i narodni zbor u Lištici. Lištica danas slavi“, *Oslobođenje*, 20. 8. 1972, 1, 3; „Solidna osnova za još brži razvoj Hercegovine. Naša je budućnost samo u slobodi i zajedničkom životu“, *Oslobođenje*, 21. 8. 1972, 1, 2, 3; „Mikulić posjetio porodice poginulih boraca“, *Oslobođenje*, 21. 8. 1972, 3. i „Tuga i ponos“, *Oslobođenje*, 22. 8. 1972, 3.

tamne strane prošlosti, što je imalo za posljedicu razvijanje osjećaja inferiornosti i potištenosti kod ovdašnjeg stanovništva koje je tokom istorije bilo varano, a uoči i u toku posljednjeg rata i prevareno. Toga treba da se stide oni koji su tome kumovali i koje je zato stigla zaslužena kazna naroda. Jer, oni su direktno odgovorni za sebe što se desilo u ratnoj prošlosti, oni su iskoristili težak socijalni i ekonomski položaj, nacionalne osjećaje ljudi i njihovu neprosvijećenost.³⁷

Mikulić je *pitao* skup koja je namjera podsjećanja i cilj aktualnim nastojanjima da se otvore pitanja iz nedavne, ratne prošlosti.

„Kome je trideset godine nakon pobjede revolucije potrebno stalno isticanje stranica prošlosti na kojima su ispisana samo zlodjela izdajnika pojedinih krajeva i naroda; kome je i zašto potrebno da ljude i krajeve drži pod paskom takve prošlosti; kome je i zašto potrebno da sije sumnju, posebno u mlađe generacije u koje danas spadaju građani i preko 40 godina starosti koji takoreći nisu zapamtili rata ili ga se malo sjećaju, a poznato je da su ti građani stalno potvrđivali svoju privrženost samoupravnom socijalizmu, jedinstvu i bratstvu naših naroda. Oni su i u najnovije vrijeme dali veliku lekciju ekstremnoj političkoj emigraciji, fašističkim izrodima i izdajnicima, u konkretnom slučaju hrvatskog i muslimanskog naroda i njihovim gospodarima u inostranstvu, ali i onima u zemlji koji su, i potajno i javno, pokušavali sijati sumnju u ljude, a i u narod u pojedinim područjima. Prihvatajući samoupravni socijalizam, radni ljudi i u ovom kraju su, kao i u cijeloj našoj zemlji, sa izuzetnim elanom učestvovali u obnovi i izgradnji zemlje, u razvijanju i jačanju samoupravnog socijalizma. Oni su bez rezerve podržavali i podržavaju nezavisnu i nesvrstanu spoljnu politiku Jugoslavije i beskompromisno su se borili u prvom redu, u svojoj sredini, protiv svih otpadnika, a naročito protiv onih koji su pokušavali i pokušavaju ugroziti bratstvo i jedinstvo naših naroda.“³⁸

37 AFBiH, f. BM, kutija 19, Govor održan u Lištici /polaganje kamena temeljca/ 20. august 1972.

38 Isto.

Osvrnuo se i na aktivnost i ugled SK u ovom kraju i ukazao na spregu nerazvijene privrede, koja je smatrana osnovom društveno-ekonomskog razvoja i loše pozicije Partije.

„S obzirom na nerazvijenost privrede, a posebno industrije, u ovom kraju nije bilo radničke klase i njenog uticaja na društveno-politički život, relativno dugo vremena malo se pažnje posvećivalo izboru i imenovanju domaćih kadrova na funkcije u političkim, državnim, školskim i drugim institucijama. SK je bio malobrojan i nejedinstven jer je razjedinjen birokratskom borbom za vlast različitih grupa i pojedinaca. U tim uslovima na svijest masa pokušavali su vršiti uticaj različiti politički špekulanti i već kompromitovani klerikalci sa ciljem da ponovo plasiraju svoju otrovnu politiku i ideologiju.“³⁹

Ponovno je pomenuo značaj Mostarskog savjetovanja i to u kontekstu „nepovjerenja pojedinaca prema narodu ovog kraja“ za koje je smatrao ne samo da je postojalo već da i dalje postoji.

„Savjetovanje je svojim ocjenama i stavovima ubrzalo društveno-ekonomske procese u zapadnoj Hercegovini, a u pogledu ostvarivanja politike bratstva i ravnopravnosti naroda ono je imalo i širi značaj i odjek. Od tog savjetovanja u ovom kraju su postignuti veliki rezultati, naročito u pogledu kadrovske obnove, razvoja školstva, posebno srednjeg; zatim u postizanju akcionog idejno-političkog jedinstva SK, osamostaljivanja opštinskih organizacija i jačanja njihove vlastite odgovornosti za kreiranje i provođenje politike, a evo kao što i vidite, sada već možemo govoriti o rezultatima u razvoju industrije, saobraćaja i drugih grana privrede. Sve to, iz osnova, mijenja i lice i naličje ovog kraja i omogućuje sve bolji život radnim ljudima i građanima. Bilo je nažalost i onih pojedinaca koji poruke Mostarskog savjetovanja ili nisu razumjeli ili nisu ih prihvatili. Gubeći ili nepuštajući klasne pozicije u tumačenju događaja iz najnovije istorije, oni su širili i šire sumnje u odanost pojedinih naroda u samoupravnom socijalizmu, a istovremeno su stalno naglašavali i naglašavaju koliko je naš zajednički neprijatelj imao uticaja, odnosno

39 Isto.

regrutovao pristaša u pojedinim krajevima i slično. Oni su uvijek govorili i govore nepotpunu istinu, jer su zanemarili činjenicu o otporu svih naših naroda i narodnosti okupatoru i njegovim domaćim slugama ili su pak umanjivali ili prećutkivali da je bilo izdajnika u redovima svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji.⁴⁰

Na koncu, pohvalio je „odlučno suprotstavljanje svim tendencijama i pokušajima naturanja hrvatske, srpske ili svake druge hegemonije, pojavama nacionalizma, šovinizma i nacionalseparatizma“. Opredijeljenost *komunista i radnih ljudi* u Hercegovini koji su „ispoljili visoku političku budnost i odlučnost i tako uspješno onemogućili one pojedince, prvenstveno u svojim sredinama i svojim nacijama kao i one koji su dolazili iz drugih područja u namjeri da i u ovim krajevima, i u najnovije vrijeme, posiju otrovno sjeme razdora i nesloge među narodima i ljudima“. Takva opredijeljenost i „jednodušan otpor“, istakao je Mikulić, potvrdili su se u odnosu na ubačenu militarističku grupu.⁴¹

Godinu dana kasnije Mikulić je boravio u Grudama koje su sloville kao izrazito nerazvijena općina Zapadne Hercegovine sa svega 2,8% zaposlenog stanovništva, kao izrazito emigraciono područje s velikim brojem *privremeno zaposlenih u inostranstvu* o čemu se, između ostalog, razgovaralo na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK.⁴² Ono što je Mikulića zabrinjavalo u ovom dijelu Hercegovine bila je tamošnja partijska organizacija ne samo njena aktivnost već i starosna i nacionalna struktura.

„Postavlja se pitanje zašto više mladih ljudi ne primete u SK. Možda je u pitanju sektaštvo, nepovjerenje prema ljudima. U izlaganju je rečeno da je poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ primljeno 14 novih članova, a da će uskoro biti primljeno još 20. Ja bih vam preporučio da na tome ozbiljno radite, da o tome razmislite, čak i šire u ovom regionu, potrebno je voditi računa kako ne bi došli u situaciju da zakukate što je malo Hrvata u SK, da ponovo dođete u situaciju da se to kvalifikuje kao znak nepovjerenja ovdašnjih komunista prema narodu. Govorim o tome grubo, ali ako bi

40 Isto.

41 Isto.

42 Smatrao je da domaćini u daljem dinamiziranju privrednog razvoja trebaju „poskočiti i pritegnuti opanke“ i privući velike privredne grupacije iz Bosne i Hercegovine i intenzivirati poljoprivrednu proizvodnju. Obećao je pomoć Republike kao i svoju ličnu podršku, posebno u neophodnom jačanju saobraćajne mreže i komunikacija s Mostarom.

stanje kakvo imate sada duže potrajalo, prirodno će se postaviti pitanje: da li je takav odnos prema ovom kraju i ljudima u njemu bio prožet reakcionarnim birokratskim razlozima pojedinaca u ovoj sredini, dakle, pripadnika hrvatske nacionalnosti, kojima, da bi sačuvali svoje pozicije, nije bilo u interesu da se vrata SK otvaraju za one kojima je u SK bilo mjesta. Ja, istina, govorim šta bi se moglo desiti, odnosno pravim određenu pretpostavku. Pitanje odnosa prema ovdašnjem svijetu vaša je stvar.⁴³

Smatrao je to odgovornošću i Centralnog komiteta na čijem čelu se nalazio i apelirao na fleksibilnost i *promišljanje* pri prijemu u Partiju, tj. ne držanje do tako oštrog kriterija, uvažavanje realnosti i izbjegavanje krutosti smatrajući da je dotadašnja praksa, označavajući sve religiozne manifestacije jednom ocjenom, imala itekakve manjkavosti.

Na to je upozoravala brojka od 10 000 isključenih članova u ovom dijelu Hercegovine koji su nakon 1953. godine isključeni zbog,⁴⁴ kako je bilo navedeno, religioznosti.

„Tada su iz SK otišli svi oni koji su zaigrali kolo pred Crkvom, oni čija je žena krizmala dijete, otišle su djevojke koje su se pod pritiskom sredine i roditeljske kuće morale vjenčavati u crkvi, itd. Sve je to rigorozno proglašeno religioznošću i povučena demarkaciona linija sa ateizmom. Možda takve greške pravimo i danas.(...) Na selu moramo nešto slobodnije formirati partijske organizacije, rekao bih da moramo formirati sa blažim kriterijima, a poslije na sebe primiti obavezu da novoprimiti članovi putem oblika idejnog rada, ideološkog obrazovanja, steknu ono što da tada nisu mogli steći. Nemojmo praviti velike probleme oko toga što ćemo u nekom selu biti u situaciji da nekog seljaka primimo

43 AFBiH, f. BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK Grude, 22. 8. 1973.

44 Poslije Drugog plenuma CK SKJ 1953. godine održan je i Plenum CK SKBiH 12. i 13. jula 1953. godine, a potom i plenumi sreskih komiteta SK u cijeloj Hercegovini. Na ovim sastancima razgovarano je o radu i aktivnostima SK, tačnije o njihovim slabostima i pitanju dotadašnjeg odnosa prema članovima koji su se na netom završenom popisu stanovništva izjasnili kao pripadnici određene konfesije. Donesena je odluka o nužnoj *diferencijaciji*, tj. isključenju ovih članova, „onih za koje je bilo ocijenjeno da nisu dostojni uloge komunista“. Skoro jedna četvrtina ukupnog članstva uskoro je isključena iz SK. *Savez komunista Bosne i Hercegovine u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, 106, 114.

u SK, a da će mu žena ići u crkvu. Niko od nas nije rođen kao komunista, komunista se postaje, a ne rađa. Pošto smo se povukli iz pojedinih sredina, pošto u njima mi nemamo organizacije, sad se pitamo zašto popovi, pa čak i pojedini nacionalisti i šovinisti vrše određeni utjecaj na ljude. Mislim da je to najviše zbog toga što nas nema tamo gdje su oni, što mi ne radimo, a ako mi ne radimo posljedice su poznate, zna se kome se otvara prostor za djelovanje.(...) Mladim ljudima u ovim krajevima treba prilaziti, govoriti im o vremenima i o ljudima, govoriti im o razvoju radničkog komunističkog pokreta i u ovom kraju. Te ljude treba rasterećivati onoga što im je stalno navaljivano kao breme na vrat, jer i ovaj kraj ima svoju drugu stranu, svoju drugu istoriju, koja je svjetlija.“⁴⁵

I u ovoj svojoj *lekciji* domaćem partijskom rukovodstvu govorio je da je opasnost od nacionalizma permanentna. Istakao je da nema mjesta „iluzijama da su nacionalisti do te mjere potučeni i poraženi“ već da „momentalno pritajeno djeluju“ i surađuju s „reakcionarnim klerom“ koji imaju veze i primaju direktive u „različitim centrima u inostranstvu“. Govoreći o različitim načinima rada koji su polučili značajno različite, po SK negativne rezultate, Mikulić je rekao:

„Govorili ste i o tome da kler okuplja mlade u crkvenim dvorištima, da utiče na njih. Vidite, oni su u tome veoma fleksibilni, primjenjuju veoma jednostavne oblike rada. Mi, međutim, mislimo da je organizovan rad sa omladinom i uticaj na nju nemoguć bez izgradnje velikih domova, sportskih sala, bez velikih novčanih sredstva. I pošto to sve ne možemo priuštiti, onda dižemo ruke od omladine, a stalno se bunimo protiv toga šta rade svećenici. Kao rezultat te naše nervoze javlju se zahtjevi da bi bilo najbolje zakonom zabraniti svećenicima da to rade. Bolje bi bilo, drugovi, da mi razmislimo o tome koje ćemo metode primjenjivati i kako ćemo raditi sa mladim generacijama.“⁴⁶

45 AFBiH, f. BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK Grude, 22. 8. 1973.

46 Isto.

Na ovom sastanku Mikulić je kritizirao Partiju, tj. pojedince koji i pored „apsolutne većine komunista koji su stalno angažovani protiv nacionalizma“ pokušavaju „otvoriti vrata nacionalizmu i na ovom području“. Pomenio je svoje negativno iskustvo na „Šimićevim susretima“ u Drinovcima, „gorku pilulu“ kada je Ivi Frangešu, hrvatskom jezičaru i književnom historičaru, data riječ prije njega.⁴⁷ „Znate i na koga mislim. Ne treba ih imenovati. Ako treba, mogu i učiniti“ rekao je Mikulić ovo prilikom.⁴⁸

47 Prva kulturno-književna manifestacija „Šimićevi susreti“ održana je u maju 1964. godine u Drinovcima, Općina Grude, rodnom mjestu i u spomen pjesnika Antuna Branka Šimića i njegovog brata Stanislava. Ova manifestacija, kako je to zabilježio Hamdija Pozderac, imala je izuzetno važna zadatak u spektru kulturnog života, demokratizacije kulture SR BiH kao „zajednice zbratimljenih naroda i narodnosti - Srba, Muslimana, Hrvata i Jevreja“ i imala za cilj „afirmaciju tekovina revolucije (...) krvlju i borbom stečeno zajedništvo u bratstvu i jedinstvu i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i na ovom hercegovačkom kamenu“. Ivo Frangeš je govorio prvog dana šeste manifestacije 30. maja 1970. pa je, kako stoji u ovoj Mikulićevoj bilješci, on morao prepraviti svoj govor i odgovoriti Frangešu. Mikulić je narednog dana na Narodnom zboru govorio o brojnim ekonomskim, komunalnim, društvenim i političkim problemima ovog kraja u kojem nije bila razvijena industrija, djelovala usitnjena i nepovezana privreda, na snazi bila velika nezaposlenost i slično. Mikulić je nastojao ohrabriti auditorij „krupnim promjenama“ koje je učinilo republičko rukovodstvo koje, naglasio je, ulaže „značajne napore radi ublažavanja razlika stepena razvijenost pojedinih područja“. AFBiH, f. BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK Grude 22. 8. 1973. i Životvorno sunce. Šimićevi susreti, Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1981, 6-7, 15-16.

48 AFBiH, f. BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK Grude 22. 8. 1973. Mikulić je još tokom pomenutog razgovora s *drugovima* iz Hercegovine 16. jula 1970. godine pomenio Ivu Frangeša i situaciju u kojoj se našao na manifestaciji Šimićevih susreta. Poziv i učestvovanje Frangeša na ovoj manifestaciji promatrao je u kontekstu nametanja superiornosti i upornog uplitanja susjednih republika koje su nastojale da utječu na situaciju i odnose unutar Republike. Međutim, napomenuo je i poražavajuću autopercepciju odgovornih u samoj Republici. Tom prilikom je rekao: „Moram da kažem da je bilo neukusno da su tamo namjestili da Frangeš dva puta govori povodom proslave braće Šimić. Uz to, imam i ozbiljnih primjedaba na sadržaj njegovog govora na tom zboru. No, to nije sad ni važno. Važno je nešto drugo, odnosno da je zapadna Hercegovina rodila i školovala ljude koji su kvalifikovanije mogli govoriti i o Šimićima i bilo bi normalnije da su oni govorili tamo, nego da govori neko ko nije iz tog kraja. Uostalom, imamo Akademiju nauka i umjetnosti u Bosni i Hercegovini i ja ne vidim mnogo razloga zašto smo morali da taj govor povjerimo akademiku iz druge republike. Jer, Frangeš, ni niko drugi, neće niti može uticati na položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini. Ja bih rekao da ponekad njihovo uplitanje u situaciju koju dovoljno ne znaju može da samo komplikuje našu situaciju. Neka to, opet, bude naša stvar. Slično je i sa pozivanjem funkcionera iz drugih republika da posjećuju Bosnu i Hercegovinu bez dogovora i konsultacija s nama i to direktno da idu u bazu. To nije uvijek nemoguće i ne bih rekao da je nepravilno, ali činjenica je da tu praksu praktikujemo smo mi Bosanci i Hercegovci. Niko nije pozvao Ivu Jerkića u Hrvatsku da negdje govori. Niko nikada nije mene pozvao u Makedoniju da idem govoriti, itd. Niko nijednog našeg funkcionera ne poziva da održi predavanje u Valjevu, Kruševcu, Tetovu, Karlovcu ili nekom

Isti dan Mikulić je boravio susjednoj općini, ali s druge strane Neretve, u Nevesinju u kojem je također govorio o stanju i aktivnosti, tj. neaktivnosti i nemoći Partije koja je brojala svega 600 članova (od 19 000 stanovnika općine). Ponovno je istakao „ozbiljne promašaje“ nakon 1953. godine kada su učinjena *masovna* čišćenja SK. „Imam osjećaj da je vaša organizacija opterećena sektaštvom iz ranijih vremena. Ne vjerujem da vaše mogućnosti za prijem u SK nisu daleko bolje i veće.“ I Nevesinjce je upozorio na fleksibilnost pri prijemu novih članova SK i to različitih nacionalnosti, jer ciljna grupa nisu bili, kako je rekao, „pečeni marksisti“ već „ljudi koji su spremni da se bore i koji će u SK učiti i saznavati ono što treba komunist da zna“.⁴⁹

I u narednom periodu Mikulić će biti čest gost u Hercegovini i razgovarati s *drugovima* na sjednicama opštinskih komiteta i sastancima međuopštinskih konferencija SK o političkoj situaciji. Ona će, kako će to istaći na sjednici Opštinske konferencije Mostar u aprilu 1975. godine, biti „pozitivna“ pri čemu je aktivnost SK, tj. „idejno-politička aktivnost SK“ bila „intenzivno dobra i programirana“.⁵⁰ Iako će pitanje *ekstremne orijentacije*, nacionalizma i njegove sprege sa centrima u drugim republikama i inostranstvu kao i malobrojnost organizacija SK i potrebi intenzivnijeg prijema u Partiju, uvijek biti predmet razgovora Branka Mikulića i njegovih domaćina u Hercegovini, fokus se postepeno prenio na problem privredne integracije i ekonomskog zaostajanja ovog dijela Republike. Problemi su i dalje bili brojni. Hercegovina je i dalje *patila* od nerazvijenosti privrede, malog broja investicija i konkretnih razvojnih programa, niskog broja nezaposlenih, velikog broja radnika zaposlenih u inostranstvu, problema njihovog zapošljavanja pri povratku u zemlju, slabe mreže puteva i povezanosti općina međusobno i sa drugim centrima, nedostatnosti mjesnog samodoprinosu, nezadovoljavajućom vodoopskrbom, sporom izgradnjom elektromreže (konkretno dalekovoda Grude-Duvno-Livno), neadekvatnom infrastrukturuom u oblasti školstva, zdravstva i slično.⁵¹

drugom mjestu. Ali, mislimo da na taj način ispoljavamo internacionalizam, a praktično ispoljavamo inferiornost prema drugima. Tu trebamo da uspostavimo princip pariteta. Moja tribina tebi, a tvoja tribina meni, jer u protivnom ti saopštavaš svoje stavove i svoje mišljenje i u svojoj i u mojoj publici, a meni ostavljaš samo moju publiku.“ AFBiH, f. BM, kutija 17, Završna riječ sa razgovora u Hecegovini, 16. 7. 1970.

49 AFBiH, f. BM, kutija 19, Izlaganje na proširenoj sjednici Sekretarijata OK SK Nevesinje, 22. 8 1983.

50 AFBiH, f. BM, kutija 15, Bilješka: Međuopštinska konferencija Mostar 26. 4. 1975.

51 Vrlo simptomatični su podaci koje Mikulić zabilježio na ovim sastancima. Prema njima, u Duvnu je 1975. godine živjelo oko 34 000 stanovnika. Od toga 82% živjelo je

Zaključak

Hercegovina sa svojih šesnaest komuna slovila je kao izrazito nerazvijeno područje u socijalističkoj Republici. U kontekstu sveopće integracije, i one društvene i privredne i uključivanja u razvojne tokove složenog procesa jačanja Bosne i Hercegovine, rukovodstvo je nastojalo snažnije uključiti i ovu regiju. U skladu s osnovnim postulatima dominirajućeg ideološkog koncepta i njegovog pogleda na svijet, akcenat je bio stavljen na privredni razvoj i industrijalizaciju. Ekonomska obnova i razvoj pretpostavljali su sređivanje političke situacije i učvršćivanja položaja jedine partije na vlasti.

Branko Mikulić, kao poseban gost i predstavnik republičkog rukovodstva, nastojao je tokom svojih izlaganja u Hercegovini, na javnim skupovima ili partijskim i sastancima općinskih rukovodstava, ukazati na nužnost uspostavljanja *klime međusobnog povjerenja, klime entuzijazma i novih radnih pobjeda*, kao i jačanje *povjerenja između Mostara i drugih dijelova Hercegovine*. Republika je obećavala pomoć *vrijednim rukama i vlastitim sredstvima radnih ljudi Hercegovine* u prevazilaženju nerazvijenosti i poticala industrijalizaciju, u prvom planu disperziju postrojenja velikih privrednih preduzeća (poput UNIS-a, Energoinvesta, Sokola i slično) posebno u zapadne dijelove Hercegovine. Pri tome, bilo je nužno stvoriti uslove za formiranje radničke klase, one koja će biti nosilac progresa i biti spona između postojećih tzv. čistih visokokvalifikovanih intelektualca i nekvalifikovanih radnika koji su, u potrazi za zaposlenjem, odlazili na rad u inostranstvo, najviše Njemačku i Austriju što je bilo i uzrokom zabrinjavajuće depopulacije, ali i pojave feminizacije i senilizacije ovih krajeva.

U Mostaru je u junu 1970. godine Mikulić govorio da će predstojeće godine biti presudne u rješavanju postojećih problema. Koncem 1972. godine u javnosti se operiralo sa podatkom da se trenutno u Zapadnoj Hercegovini vrše investicije u vrijednosti od 200 miliona dinara. Ukazivalo se na aktuelnu industrijalizaciju i izgradnju npr. Tvornice vratila i igličnih ležajeva u Ljubuškom,

od poljoprivrede, dok je svega 4,3 % bilo zaposleno. U Livnu je bilo zaposleno 10,4% stanovništva (4400) dok je broj radnika na tzv. privremenom radu u inostranstvu bio znatno viši (7500), a posao je tražilo još 800 radnika. Mikulić je na ovom sastanku govorio o planovima da Livno izraste u centar razvoja ovog dijela Republike. Na drugoj strani, u svojoj bilješci iz Duvna navodi da je izvjestan broj Duvnjaka ekstremno orijentiran i da je „reakcionarni kler povezan s nacionalistima“ u ovoj Općini.

AFBiH, f. BM, kutija 15, Bilješka sjednice OK SK Duvno, 15. 5. 1975. i AFBiH, f. BM, kutija 15, Bilješka: Sastanak OK SK Livno, 16. 5. 1975.

postrojenja sarajevskog Sateksa u Grudama, Tvornice tekstuiranog platna u Čitluku, postrojenja trebinjskog Alata u Posušju, Flašione HEPOK-a za crno vino u Čapljini i slično. Od posebnog značaja bila je izgradnja i modernizacija putne mreže, projekata koji se od konca 1960-ih provodio pod budnim okom Izvršnog vijeća Skupštine u cijeloj Republici, posebno asfaltne veze Posušje-Ljubuški, Posušje-Imotski-Split i Čapljina-Ljubuški-Vitina-Grude-Imotski.

Međutim, ako pomnije analiziramo Mikulićeva izlaganja, s ciljem doslovnog upoznavanja zainteresiranih s onim što je tačno rekao i naglasio, uočavamo koloplet problema s kojima se suočavalo i republičko rukovodstvo i lokalna uprava, ali i stanovnici ovog dijela Bosne i Hercegovine. U uslovima čvrste spona politike i ekonomije, jedinstvene plejade partijskih i političkih kadrova koji su trajno bili neraspoloženi prema bilo kakvim oblicima tzv. tehnomenadžerstva i samog pojma profit, tj. svega onoga što je na bilo koji način odstupalo od njihovih planova i bilo ili, pak, moglo biti van njihove kontrole, usvojeno je teško ostvarivano. Pri tome, povijesno naslijeđe, prvenstveno teške ratne traume kao i odnos prema Bosni i Hercegovine kao privremenom rješenju ili nezreloj zajednici, dodatno su otežavali situaciju u kojoj su odluke saveznog centra ili procesi u drugim republikama itekako imali utjecaja na Republiku i njene stanovnike.

Kao predsjednik CK SKBiH, kao Hrvat na ključnoj poziciji, Mikulić je početkom 1970-ih godina često bio gost u Hercegovini posjećujući komune i u njenom zapadnom dijelu. Razloga za to, posebno nakon pojave tzv. Hrvatskog proljeća, aktivnosti Matice hrvatske, studentskog pokreta, 21. sjednice Predsjedništva SKJ i upada naoružane grupe hrvatske emigracije u Bosnu i Hercegovinu, bilo je mnogo. Mikulić je u ovaj dio Republike odlazio s namjerom *konsolidacije partijskih redova* ističući da je SK odgovorna za to da ubijedi stanovništvo da pripada *slobodnoj i zbratimljenoj zajednici*. Isticao je da Partija vodi trajnu borbu, i ideološku i političku, za bratstvo i jedinstvo i da je prioritet da što više lokalnog stanovništva, tj. Hrvata ovog kraja stupi u njene redove i oživi njen rad. Podsjećajući na značaj Mostarskog savjetovanja iz 1966. godine, Mikulić je uporno ukazivao na nužnu dekonstrukciju *laži u istoriji* pojedinih krajeva, konkretno Zapadne Hercegovine i njenog stanovništva i eliminaciju nastojanja nametanja kolektive odgovornosti i prakse generaliziranja. Smatrao je dotadašnji odnos prema Zapadnoj Hercegovini i podozrenje prema njenom stanovništvu neprincipijelnim i neosnovanim insistirajući na tome da se takav odnos promijeni, počevši od strane *kadrova* koji su živjeli u Hercegovini pa sve do samog CK SKBiH. Na sastancima je kritizirao *drugove* za takav odnos,

pasivnost i konformizam pri čemu je, bez sumnje, kritika bila namijenjena uskim partijskim krugovima, a time i ostajala unutar njih.

Na drugoj strani, vrlo koloritno je govorio o pojedinim epizodama iz ovog dijela Hercegovine koje su dodatno trebale razbiti postojeće tzv. sumnje u pojedine krajeve i potvrditi opredijeljenost tamošnjeg stanovništva za socijalizam i ono što je on gradio. Mikulić je u svojim istupanjima nastojao pobuditi emocije, empatiju s ciljem snažnijeg uključivanja hrvatskog naroda u *socijalističku stvarnost* i njihovog integriranja u socijalističko društvo. To je smatrao preduslovom stvarnoj realizaciji ustavom deklarirane ravnopravnosti i jednakosti naroda i narodnosti, ali i stvarne ravnopravnosti svih šest republika u Jugoslaviji. Ovo pitanje postaje prioritet u kontekstu tzv. sređivanja političke situacije i prilika u SFRJ nakon 21. sjednice i zaključaka koji su bili usmjereni na preispitivanje dotadašnjeg odnos prema tzv. nacionalizmu i njihovim različitim varijacijama.

Mikulićeva agitacija za nužno provođenje zaključaka 21. sjednice bila je vrlo važna u kontekstu orijentacije aktuelnog republičkog rukovodstva ka unutrašnjem jačanju SR BiH, njenom oblikovanju kao osobene državne, ali povijesne zajednice i njenih državnih prerogativa i jačanju njenog glasa u saveznom centru, tj. pozicije u federalnoj Jugoslaviji. Dešavanja u drugim republikama, konkretno SR Hrvatskoj i SR Srbiji, bila su, smatrao je Mikulić, stvar njihovih rukovodstava smatrajući da dotadašnje gledanje preko plota, tj. tendencija nametanja tutorstva nad republikom ili pojedinom, *svojom*, nacijom neprihvatljivom. Svako uplitanje, bilo političkih, partijskih ili intelektualnih krugova, smatrao je neopravdanim ističući da se, pa i u slučaju da su određene intervencije i bile opravdane, tako samo komplicira situacija u samoj Republici. Mikulić je u Hercegovini govorio da niko ne može utjecati na položaj Hrvata u Bosni i Hercegovini osim njih samih. Pitanje odnosa prema svakom narodu ili pojedincu u Bosni i Hercegovini, naglašavao je, stvar je domaćeg rukovodstva i institucija. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine bilo je odgovorno pred svojim narodom, odnosno narodima. Nerazumijevanje i nepoznavanje odnosa među narodima u SR Bosni i Hercegovini bilo je itekako prisutno u susjednim republikama, pri čemu, smatrao je Mikulić, republičkom rukovodstvu nije davana prilika da govori o tome.

Ustavne promjene početkom 1970-ih, Ustav iz 1974. i formiranje Predsjedništva, uspostavljanje značajnih naučnih, kulturnih i obrazovnih institucija, medijskih i izdavačkih kuća i slično trebali su pomoći *dovršavanju državnosti* SR Bosne i Hercegovine koja je potom postepeno, oslanjanjem na

vlastite snage, trebala riješiti brojne probleme i prevazići postojeće poteškoće. Međutim, iako su 1970-te godine značajnog progressa, očigledno da republičko rukovodstvo i planirana razvojna politika nisu bili u mogućnosti uskladiti potrebe ovog dijela Republike, mogućnosti lokalnog stanovništva i realnu perspektivu.

Također, život u Republici, a tako i Zapadnoj Hercegovini, značajno se razlikovao od onog mapiranog u partijskim dokumentima, brojnim zaključcima i rezolucijama. U skladu s ključnim procesima u Republici očigledno je da je postojala namjera da se izmijeni određena partijska praksa i osigura veća podrška širokih narodnih masa legitimaciji vlasti. Međutim, nacionalno pitanje, pa tako i nacionalna afirmacija, bili su pod strogim nadzorom rukovodstva koje je bilo u stalnom strahu da se ne pređe dozvoljena granica pri čemu je koristilo različita sredstva i metode da se ne naruši stroga bosanskohercegovačka nacionalna ravnoteža, onakva kakvu je ono zacrtalo. Uskost tako održavanog koncepta i nametanje tzv. nacionalnog reciprociteta, i u odgovornosti i u eventualnoj krivici zbog odstupanja, rezultirali su nezadovoljstvom pa i novim frustracijama.

BRANKO MIKULIC ON ACTIVITY AND WORK METHODS OF THE LEAGUE OF COMMUNISTS AND NATIONAL ISSUE IN HERZEGOVINA AFTER THE 21ST SESSION OF THE PRESIDENCY OF THE LCY

SUMMARY

The national issue was crucial in the context of the transformation of Yugoslav society from socialism to the desired communism. However, in federal Yugoslavia, this issue was proved highly dynamic, and it was resuscitated anew and interpreted significantly differently. Republic leadership in the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina forced the proclaimed principle of national equality, the dogma of brotherhood and unity; in addition, it was highly sensitive to any stepping out of the defined frame. It also listened carefully to impulses coming from other republics, following the events, especially in the Socialist Republic of Croatia and the Socialist Republic of Serbia, which could have affected the mood and activity of the population within the borders of Bosnia and Herzegovina. Based on the original archives, this paper focuses

on the President of the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina Branko Mikulic during the early 1970s, a period of significant political turbulence throughout Yugoslavia. We indicated what he spoke about the position and activities of the League of Communists, the adopted national policy, the conclusions of the 21st session of the Presidency of the LCY and their implementation in Western Herzegovina. Mikulic has been visiting this part of the Republic intending to encourage the activities of the League of Communists, on the trail of the conclusions of the Mostar Consultation (1966), and remove the mortgage of ustashism from the position of Western Herzegovina, unfounded insistence on collective responsibility and generalization. He insisted that the local staff under the aegis of the Central Committee of the League of Communists of Bosnia and Herzegovina should solve problems in this part of the Republic, as well that interference from the Socialist Republic of Croatia and the Socialist Republic of Serbia makes the position of the people in Bosnia and Herzegovina onerous.

Ultimately, even though the 1970s was a decade of significant progress, the economic development of Herzegovina did not go according to plan and republic funds should have supported local loans and self-contributions to a greater extent. Life in Western Herzegovina has differed significantly from the model defined in party documents, numerous conclusions and resolutions. In congruence with the crucial transforming processes of Yugoslav federalism, there was no intention to change certain practices and attitudes of the Party. However, the national question, and thus the national affirmation, was under the firm supervision of the leadership, which was in constant fear of crossing the permitted border and disturbing the strict balance of nations of Bosnia and Herzegovina in conformity with its views and determinants.

Izvori i literatura

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Fond Centralnog komiteta

Arhiv Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Fond Branka Mikulića

Oslobođenje, Sarajevo 1972.

Bilandžić, Dušan, 1999, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden Marketing

- Dabčević-Kučar, Savka, 1997, *'71 – hrvatski snovi i stvarnost I–II*, Zagreb: Interpublic
- Goldstein, Ivo, 2003, *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber
- Kamberović, Husnija, 2011, „Mostarsko savjetovanje 1966.“ u: *Hod po trnju. Iz bosanskohercegovačke historije 20. stoljeća*, Sarajevo: Institut za istoriju, 150-180.
- Lučić, Ivo, „Šta je (bila) Bosna i Hercegovina i šta smo (bili) mi?“, u: *Status*, br. 14, proljeće 2010, 107-136.
- Mikulić, Branko, 1978, *Rasprave*, Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje
- Milovanović, Nikola, 1986, *Kroz tajni arhiv Udbe II*, Beograd: Sloboda
- Radelić, Zdenko, 2006, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945–1991: od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest
- Sarač-Rujanac, Dženita, 2020, *Branko Mikulić. Politička biografija 1965-1989*, Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu- Institut za historiju
- Savez komunista Bosne i Hercegovine u borbi za bratstvo, jedinstvo i ravnopravnost*, Sarajevo: NIŠP Oslobođenje, 1977.
- Sjeća Hrvatske u Karađorđevu 1971*, Zagreb: Meditor, 1994.
- Tripalo, Miko, 1990, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb: Globus
- Životvorno sunce. Šimićevi susreti*, Sarajevo: NIŠRO Oslobođenje, 1981.
- Uzelac, Milan, 2005, *Ono malo istine*, London-Sarajevo: Bosanska pošta AS

Indira Kučuk Sorguč

ŽENSKA HISTORIJA KAO HISTORIOGRAFSKI PRAVAC - PREGLED RAZVOJA, DOMETA I POSTIGNUĆA

Sažetak: Uporedo sa razvojem i širenjem feminizma i ženskih pokreta 70-ih godina 20. stoljeća dolazi i do ekspanzije znanstvenih djela o ženama kroz historiju različitog spektruma i značaja. Zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavljen je otklon od feminizma i formiran nezavisan historiografski pravac u proučavanju ženske historije. U ovih pola stoljeća otvaranja ženskog pitanja i vidljivosti uloge žene kroz historiju nastala su brojna znanstvena djela koja osvjetljavaju i tu važnu i nepobitnu stranu historije koja je dugo marginalizirana kroz tradicionalnu znanost. Ženska historija kao historiografski pravac nije još institucionalizirana na svim nacionalnim univerzitetima razvijenih društava, ali se historija o ženama i njihovom značaju u društvenom razvoju izučava sve intenzivnije što je uočljivo iz povećanog broja publiciranih djela. Recentna literatura u prve dvije dekade 21. stoljeća pokazuje da žensku historiju ne pišu samo žene nego i muškarci, i da se interdisciplinarnom metodom postiže cjelovitost i legitimnost.

Ključne riječi: ženska historija, feminizam, rodne studije, žena, identitet, znanost, holizam, antropologija, regija, svijet

Zašto „ženska historija“?¹ Zašto je historiji kao tradicionalnoj znanosti trebalo kao predznak staviti determinatni rodni atribut? Koji su to historijski, sociološki i fenomenološki aspekti doveli do etabliranja ženske historije kao historiografskog pravca, te šta je cilj njenog izdvajanja iz tradicionalne historije? Sve su to pitanja koja već pola stoljeća okupiraju akademsku zajednicu i izazivaju kontroverzna mišljenja.

Proučavajući dostupnu literaturu na ovu temu, te historiju žena kao područje šireg znanstvenog istraživanja, nametnula se spoznaja da ženska historija kao historiografski pravac nije dovoljno obrađena u bosanskohercegovačkoj, a ni u svjetskoj historiografiji. Većina radova koji se odnose na šire polje istraživanja ove tematike publicističkog su karaktera i oslonjeni na sekundarne izvore.

Značaj teme i leži u njenoj nedovoljnoj istraženosti, kao i u činjenici da nije napisana sveobuhvatna povijesna hronologija od nastanka prvih znanstvenih djela koja istražuju žene kao marginalne skupine kroz historiju, do tumačenja povijesnih procesa koji su pogodovali i uvjetovali pomjeranje rodni granica u politici i društvu. Značaj je i u tome što je istraživanje srodne literature dovelo i do relevantnih nalaza za proučavanje ženske historije koji su i prezentirani u ovom radu.

Cilj ovog rada je odgovoriti na pitanje kako je nastala ženska historija, ko su njeni najznačajniji predstavnici u akademskom pismu, te koja je razlika između ženskih studija i ženske historije. Cilj je i navesti bibliografske jedinice koje upućuju na znanstveno-istraživačke studije i donose cjelovit pregled historijskog razvoja ženske historije. S obzirom da ovo znanstveno područje otvara prostor u dva prateća fenomena - žensku historiju i historiju žena - u radu se primjenjuje nekoliko metodoloških pristupa.

Metodološki je prvenstveno interdisciplinarna, što znači da je povijest u korespondenciji sa socijalnom historijom, politologijom, sociologijom, feminizmom, antropologijom i drugim srodnim znanstvenim disciplinama. Jedna od najkorištenijih metoda je, nakon povijesne, oralna historija kojom istraživač putem usmenog svjedočenja može saznati više i sa aspekta događajnosti, ali i sa aspekta emocionalnosti i subjektivnog mišljenja. S obzirom na interdisciplinarnost, koristi se i komparativna metoda. Time se istraživači područja svoga znanstvenog interesa metodološki približavaju historiji mentaliteta i historiji svakodnevice.

1 Pojam „ženska historija“ u uvodu je stavljen pod navodnike isključivo radi naglašavanja naziva. U daljem dijelu teksta koristit će se bez navodnika.

U svrhu (re)interpretacije historijskih izvora, ženska historija se pobrinula za sistematično pronalaženje dokumentacije pa se danas u svijetu otvaraju prvi ženski arhivi, biblioteke, istraživački centri, info i fonoteke sa nalazima iz svakodnevnog života žena. U proteklih dvadeset godina postignut je ogroman napredak u omogućavanju pristupačnosti važnih primarnih izvora istraživačima. Sve je više inventiranih, indeksiranih i publiciranih arhivskih izvora koji olakšavaju pristup temama koje se odnose na žene.

Rad je podijeljen u četiri poglavlja. Poslije uvodnog dijela, slijedi opći povijesni pogled na pojavu ženske historije kao historiografskog pravca u prvom poglavlju pod nazivom „Nastanak i razvoj ženske historije“. Iz drugog poglavlja „Najistaknutije predstavnice“ možemo više saznati o ženama koje su reformirale pravac znanstvenoga djelovanja pišući o ženama kao marginalnoj rodnoj grupaciji kroz povijest. „Regionalna historiografija o ženskoj historiji“ donosi podatke o mijenjanju paradigme kad je riječ o proučavanju fenomena ženskog u historiografijama Zapadnog Balkana. U četvrtom poglavlju „Pregled dometa i postignuća“ apostrofiraju se generirane promjene u polastoljetnom razvoju ove znanstvene grane povijesti. Zaključak na kraju sumira vrijednosti istraživačkoga rada utvrđujući posebnost ženske historije kojoj konkretna znanstvena djela potvrđuju postojanje kao historiografskog pravca.

Svaki znanstveni pravac pretpostavlja čvrste temelje i stabilan identitet subjekta svoje historije, a u ovom slučaju to je žena. Stoga ovaj rad razmatra razvoj ženske historije kao historiografskog pravca, analizira pregled dometa i postignuća, čiji nukleus predstavljaju relevantna djela iz korpusa historiografske literature o ženama, koju uglavnom pišu žene, ne isključujući metodološki opravdanu *mušku* perspektivu, i naglašava razlike između tradicionalnog i interdisciplinarnog pristupa ovoj znanstveno-istraživačkoj temi.

1. Nastanak i razvoj ženske historije

Historija žena je neodvojiva od ovog trostrukog pristupa: aktivističkog, znanstvenog i institucionalnog. Slijedeći taj model u proteklih pedeset godina, od 70-ih do danas, konstruiran je metodološki put razvoja ženske historije kao historiografskog pravca.

Kako je, zapravo, nastala ženska historija?

Michelle Perrot smatra da se to dogodilo 1960-ih u Velikoj Britaniji i u Sjedinjenim Američkim Državama, te u Francuskoj desetljeće kasnije, i to

upravo u humanističkim znanostima, posebno u historiji². Na tadašnje stvaranje historije žena djelovali su politički i društveni faktori nakon Drugog svjetskog rata kada žene same sebi krče put kroz gustu džunglu *muške* dominacije. Ovaj put se račvao u nekoliko pravaca, ali se i podudarao sa putevima borbe za ženska prava, od političkog za prava glasa i radna prava do šireg spektra socijalnih prava, koja su gromoglasno artikulirana u ideologiju feminizma.³

Uporedo s razvojem historije žena kao interdisciplinarne rodne studije povijesti, u praksi se etablirala još jedna složena znanstvena disciplina pod nazivom ženskih studija.

Ona obuhvaća proučavanje i prezentaciju ženskog senzibiliteta koja se proteže na više disciplina socijalnog usmjerenja, ali kojima uvijek treba historijski okvir i orijentiranost.⁴ Od početka ispisivanja historije žena znanstvena istraživanja, proučavanja i podučavanja na ovu temu praćena su studioznim historiografskim promišljanjima. Ovo neprestano ispitivanje historičara, traje već pet desetljeća, a počelo je 70-ih godina XX stoljeća kada se novija historiografija počela orijentirati više prema široj socijalnoj problematici, te se slijedom toga sve više proučava i ženska historija⁵.

Povijesni okvir stvaranja historije žena možemo podijeliti u četiri glavne faze:

1. Kraj 1960-ih i početak 1970-ih - prepoznavanje činjenice da je proučavanje historije jednostrano i potreba da se u njoj pronađu žene. Početkom 1970-ih pojava nezavisnog pravca pod nazivom ženka historija.
2. Prva polovina 1970-ih - želja predstavnika različitih pravaca u historiji da se dopune već razvijene teme i problemi „materijalima

2 Usp. Michelle Perrot, *Moja povijest žena*, prev. Vesna Čaušević-Kreho, Ibis grafika, Zagreb, 2009., str.16.

3 Feminizam, rodne studije i historija žena kao historiografski pravac su u kauzalnom odnosu, i na početku pisanja o historiji žena bile su neodvojivi jer su se zajednički utjecali na pojavu i razvoj savremenog ženskog pokreta. Feministkinje su tada počele postavljati pitanja koja su poticala kreatorice ženske historije na historijska istraživanja. Vidi Gisele Bock, „*Woman's History and Gender History, Aspects of an International Debate*“, *Gender&History*, 1 (1989.) 1, str. 9.

4 Šezdesete i sedamdesete godine XX stoljeća bile su obilježene kao godine intenziviranja ženskih pokreta u Americi i zapadnoj Europi kada se u mnogi europskim zemljama uvode „ženske studije“ što rezultira i obimnim znanstvenim proučavanjima „ženskih“ tema difuznog spektra, koje daju ženi povijesni subjektivitet.

5 Usp. Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, br. 29, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, str. 273.

o ženama“. Istovremeno, „muška historija“ ostala je norma, a na žensku se gledalo samo kao na odstupanje od te norme.

3. Sredina 1970-ih i početak 1980-ih - konvergencija historije i feminističke ideologije, ali historija i dalje nije mnogo odmakla od službenog *muškog* pristupa historiografiji žena.
4. Od ranih 1980-ih do danas - proučavanje žena u historiji i historije žene, oslanjajući se na koncepte koje su humanističke nauke razvile tokom historiografskog istraživanja (žensko iskustvo, ženska zajednica, ženski identitet, ženska vizija svijeta, itd.).

Historijski razvoj i ciljeve ove discipline sistemski su opisale Anderson i Zinsser u svom radu *A History of Their Own*, koje smatraju da ovaj pravac i ženske studije *en general* nastaju kao posljedica intenziviranog „ženskog pokreta u Americi i zapadnoj Europi od sredine 1970-ih godina.“⁶ Važno je bilo opravdati diferenciranje ženske historije iz opće historije i apostrofirati izdvajanje *ženskog* roda, iskustva i gledišta kao različitog, te na bazi toga kreirati poseban historiografski pravac.

U daljoj povijesti, većim dijelom i u 19. stoljeću, ispisivanje ženske historije je bilo nezamislivo u svijetu mizogine akademske struke koja je monopolizirala historijsku znanost držeći pod svojom kontrolom univerzitete i istraživačke institute. Žene historičarke su u vrijeme profesionalizacije historijske znanosti u zapadnoeuropskim društvima bile isključene iz akademskog pisanja historije i bavile se su uglavnom podučavanjima u ženskim koledžima.

Slika se postepeno mijenja u prvim desetljećima 20. stoljeća kada nastaju djela koje ispisuju prominentne historičarke poput Alice Clark koja je napisala knjigu *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću* (1920)⁷ i Eileen Power čije je životno djelo *Srednjovjekovne žene* objavljeno posthumno 1975. godine⁸. Američka znanstvenica Mary Ritter Beard (1876–1958), napisala je monografsku studiju *Žene kao sila u povijesti: Studija o tradiciji i stvarnosti* (1946), vjerovatno prvo opće djelo u historiji američkih žena⁹.

6 Bonnie S. Anderson, Judith P. Zinsser, *A History of their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*, Harper and Row, New York, str. 427-429.

7 Usp. Alice Clark, *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću*, Routledge & K. Paul, London, 1982.

8 Usp. Eileen Power, *Medieval Woman*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

9 Usp. Mary Ritter Beard, *Woman as Force in History: A Study in Traditions and Realities*, Pearsea Books, [b.mj.], 1987.

Iako je najstarije akademske historičarke privlačilo pisanja o ženama, ne može se reći da su osnovale, pa čak ni da su bile zainteresirane za osnivanje, specijalnosti poput ženske historije. Stvaranje ženske historije bilo je nadahnuto ambicijom da se historija piše „odozdo prema gore” i da se u fokus stave određene marginalizirane grupe, među kojima su i žene. I same historičarke koje su osjetile diskriminaciju na svojoj koži radeći u istim institutima s muškim kolegama, tražile su načina da njihov znanstveno-istraživački rad bude zapažen i publiciran.

Jedna od posljedica profesionalizacije historije u 19. stoljeću bilo je isključenje žena iz akademskog pisanja historije. Historičarke, uključujući i one u ranoj povijesti *Annales*, radile su kao neplaćene asistentice u istraživanjima ili kao saradnice, u najboljem slučaju koautori sa svojim muževima poput supruge Marca Blocha ili unuke čuvenoga historičara i utemeljitelja moderne historijske znanosti Leopolda von Rankea, Ermentrude von Ranke, koja nakon habilitacije na Univerzitetu u Kölnu nije mogla naći zaposlenje, te je pokušavala pronaći profesuru u SAD-u.

J. Franklin Jameson ju je veoma neuspješno preporučio, izjavivši da moraju „imati muškarca jer većina posla je za muškarce. Međutim, imat ću na umu njen slučaj. Često se od nas traži da nekoga imenujemo u ženske koledže u južnoj državi.”¹⁰

Kreirati žensku historiju i pisati historiju kao žena, nije isto.

„Iako su najstarije akademske ženske povjesničarke privlačile pisanja o ženama, ne može se reći da su osnovale, pa čak ni da su bile zainteresirane za osnivanje, specijalnosti poput ženske historije.”¹¹

Stoga su historičarke u prvoj polovici XX stoljeća, kako tvrdi Mary Spongberg u knjizi *Writing Woman's History since the Renaissance*, iz faze onih koje se bave povijesnim pisanjem od davnina, prešle u fazu onih koje stvaraju žensku historiju, fokusirajući se na pitanje kako je rod oblikovao žanr historije. Mary Spongberg je napravila opsežno istraživanje o napretku ženskog historijskog pisanja od renesanse do danas, demonstrirajući kontinuitet između ženskih historijskih spisa u prošlosti i razvoja historiografije koja je bila usredsređena na ženu. Ova knjiga također ispituje odnos između ženske

10 Sylvia Paletschek, *Historiographie und Geschlecht*, prev. Indira Kučuk-Sorguč, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Freiburg, 1990., str. 119; <<https://freidok.unifreiburg.de/fedora/objects/freidok:5038/datastreams/FILE1/content>> (22. svibnja 2021.).

11 “Woman's history”, Britannica; <<https://www.britannica.com/topic/historiography/Womens-history>> (22. svibnja 2021.).

historije i razvoja feminističke svijesti, sugerirajući da je proučavanje historije upozorilo žene na njihov neravnopravan status i omogućilo im da koriste historiju za postizanje ženskih prava¹².

Budući da je pedesetih godina još bilo moguće sumnjati u postojanje dovoljno značajnih dokaza na kojima se može razvijati ženska historija, i da je vladalo podozrenje historičara muškaraca prema toj diferencijaciji, a u prilog im je išao i nedostatak sistematične literature za to područje, nije iznenađujuće da su neka od najranijih djela bila uglavnom tematski vezana za političku povijest slavni žena u prošlosti koju znanstveno obrađuje tradicionalna historiografija kojom dominiraju muškarci.

Druga preokupacija bio je status žena u različitim vremenima u prošlosti. O načinima na koji su se historičarke izborile za svoju rodnu historijsku ravnopravnost piše profesorica na Katedri za rodne studije na European University Institutu Laura Lee Downs u djelu *Writing Gender History*, u kojem donosi evoluciju akademskog pisma o ženama od 1930-ih do početka 21. stoljeća u Europi, SAD-a, kolonijalnoj Indiji i Africi, te posebno ekspozira prelazak iz ženske u rodnu historiju¹³.

Da bi se učinile „vidljivim” feminističke historičarke¹⁴ izrezonirale su da na prvom mjestu trebaju u pisanju historije napustiti ukorijenjeni aksiom „muškog univerzalnog” i krenuti u istraživanje historije diskriminacije žene od rekonstrukcije historije općeg biračkog prava, koja je vjerovatno najbolji primjer za to, do slavni akcija žena u zanimanjima kojima tradicionalno dominiraju muškarci. Druga preokupacija bio je status žena u različitim vremenskim etapama u prošlosti. Uglavnom su obrađivane teme iz društvene historije, kao što su stepen socijalnih sloboda koje su u određenoj društvenoj

12 Usp. Mary Spongberg, *Writing Woman's History since the Renaissance*, Basingstoke; Palgrave Macmillan, New York, 2002., str. 66.

13 Usp. Laura Lee Downs, *Writing Gender History*, Bloomsbury Academic, London, 2010., str. 112-115.

14 Feminističke historičarke su imale primat tih šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća u kreiranju historije žena kao historiografskog pravca i usredsredile su svoj intelektualni kapacitet na sveobuhvatno razumijevanje rodne historije (historija tijela, seksualnosti, rase, transnacionalne povijesti, spola i roda). I danas su one i njihove nasljednice nositeljice etikete „pionirke ženske historije” koje su uz socijalni aktivizam „promijenile historiju”. Najpoznatije su: Gisela Bock, Gerda Lerner, Michelle Perrot, Natalie Zemon Davis, Christiane KlapischZuber, Judith R. Walkowitz, Pauline Schmidt Pantel, Mary P. Ryan, Gabrielle Houbre, Arlette Farge, koje i danas u svojim poznim godinama neiscrpno stoje na braniku odbrane ženske historije kao historiografskog pravca, dok se svaka od njih specijalizirala za određeno područje historijske znanosti.

zajednici bile dopuštene u braku, ili fenomeni „neudatih i razvedenih žena”, ali i teme iz ekonomske i pravne historije poput procjene prihoda koji u braku pripada ženi, zakona o vlasništvu nad imovinom, ženskim nasljeđivanjem, radnim pravom, i sl.

Još jedno područje proučavanja, koje se neobično sporo pojavilo, bila je historija porodice. Budući da je većina žena u svim periodima ljudske povijesti uglavnom imala ulogu supruge i majke, čini se da ovo gotovo univerzalno žensko iskustvo nalaže da će žene historičarke posebno zanimati historija porodice. Međutim, pošto je historija porodice nadahnutu prvenstveno napretkom ostvarenim u historijskoj demografiji, kvantifikaciju kao metodu istraživanja historičarke su uglavnom izbjegavale, što govori o malom broju radova iz ove oblasti u sferi ženske historije.

Ipak, treća generacija elitne škole *Annales* doprinijela je stasavanju historičarki koje su u suglasju sa feminističkim aktivizmom ispisale važna djela ženske povijesti obraćajući pažnju na svakodnevni život obične žene, na njenu privatnost, njen mikrokosmos.

Najveći doprinos u kreiranju ženske historije dale su historičarke iz Francuske, Njemačke, Velike Britanije, Španije i SAD-a¹⁵.

One su utrle put istraživanju žene kroz povijest, istražujući, iščitavajući i interpretirajući činjenice do kojih su došle preferirajući interdisciplinarnost u metodološkom smislu. Takav pravac nije zabilježen u manje razvijenim društvima, ali ni u većim evropskim historiografijama poput naprimjer bugarske i turske,¹⁶ kao ni u razvijenim državama Azije, Afrike i Južne Amerike, gdje žene nisu s punim integritetom ušle u historiju.

„Predstaviti žene kao aktivne društvene akterke u prošlosti znači narušiti stabilnost tradicionalnog povijesnog narativa. Iznova razmotrena iz ženske perspektive, historija zahtijeva drugačije markere. Ponovno napisati bugarsku (i istočnoeuropsku također) historiju, znači otpočeti ‘građanski rat’ s postojećim ‘univerzalističkim’ interpretacijama. Jer, ako želimo da naše savremeno obrazovanje izgradi tolerantno i pluralističko društvo u budućnosti, žene bi trebalo da uđu u Historiju”, piše Krassimira Daskalova u kritici bugarskih udžbenika povijesti¹⁷.

15 Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, str. 273.

16 Zato je važno zabilježiti da se žene rijetko spominju kao akteri historije u narativima bugarskih školskih knjiga.

17 Krassimira Daskalova, „Žena u bugarskim udžbenicima povijesti”, *Zeničke sveske*, 3. 6. 2006.; <www.zesveske.ba/03_06?0306_2_3.htm> (3. svibnja 2021.).

U mnogim evropskim zemljama studij ženske historije kao i ženske studije uopće, postao je formalno priznat do kraja 1970-ih godina. Rezultati istraživanja ovih studija značajno su promijenila načine na koje je historija podučavana, periodizirana i tumačena.

2. Najistaknutije predstavnice ¹⁸

Ženska historija svoju eminentnu predstavnicu dobila je u Giseli Bock¹⁹ koja je ustanovila da je historija žena i historija roda socijalna historija. Njeno djelo *Žena u historiji Europe*²⁰ cjelovita je sinteza o zaslugama žena kroz povijest, i podsjećanje u kojoj mjeri izgradnja Europe mora sadržavati refleksiju o rodu kako u svojoj trenutnoj politici tako i u pisanju svoje historije.

Francuska *profesorica emerita*, briljantna historičarka škole *Annales* Christiane Klapisch-Zuber²¹ i David Herlihy vješto otkrivaju u studiji *Les Toscans et leurs familles*²² kako su žene u srednjem vijeku u talijanskoj Toscani u ulogama kćeri, supruga, sestara i majki bile uglavnom podložne porodičnom sistemu koji ih je trebao, ali ih je malo cijenio.

Michelle Perrot, istaknuta francuska savremena historičarka, koja za sebe kaže da je „feministička historičarka”²³, veoma je zaslužna za uspostavljenje

18 Analiza dostupne literature nije pokazala da postoji integralna bibliografija historiografskih radova iz ženske historije u Evropi svijetu, niti u regionalnim historiografijama.

19 Gisela Bock (1942) njemačka je historičarka, osnivačica International Federation for Research in Women's History (1987) i jedna od najrenomiranijih historičarki *gender* historije. Oblast njenog istraživanja je historija žene, kao i rasne i rodne segregacije kroz historiju. Bock je ispitivala historiju sterilizacije u nacističkoj Njemačkoj s obzirom na počinitelje, kao i na žrtve, kako žene, tako i muškarce.

Vidi Gisela Bock, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.

20 Gisela Bock, *Women in European History*, Blackwell Publishing, Oxford, 2002.

21 Christiane Klapisch-Zuber (1936) počasna je doktorica historijskih znanosti u Pisi i Firenci, specijalista za socijalnu historiju i historiju obitelji. Njena djela su vezana za žensku historiju srednjega vijeka i renesanse u Italiji, kao i za kulturu žena na medievalnom Istoku. Vidi George Duby, Michelle Perrot, Christiane Klapisch-Zuber, *Histoire des femmes en Occident, Le Moyen Âge*, Tempus, Perrin, 2002.; Christiane Klapische-Zuber, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.

22 David Herlihy, Christiane Klapisch-Zuber, „*Les Toscans et leurs familles, une étude du castato florentin de 1427*”, *Annales de Démographie Historique*, (1978.), str. 457-460.

23 Michelle Perrot, historičarka: „Je suis pour un monde où le sexe ne serait pas un déterminant“, France inter, prev. Indira Kučuk-Sorguč, (22.12.2019.); <<https://www.youtube.com/watch?v=VJRcxuulXM>> (25. 04. 2021.).

historije žena na francuskim i evropskim katedrama za historiju. Ona ističe da trebamo univerzalnu historiju, ali da moramo krenuti od pojedinačnog, dakle, od razlika.

„Dužni smo ići ka univerzalnom, ali uzeti u obzir razlike. [...] Biti crkinja ili bijelkina, biti građanka ili radnica, zaposlenica ili što god želite, to nije ista stvar i zato to ne smijemo izbrisati.”²⁴

U zajedničkom djelu sa Georgeom Duby *Historija žena Istoka i Historija žena Zapada*, kao i u autorskom radu *Historija žena*²⁵ tretira pitanja od homoseksualizma, ljubavnih odnosa, karakterističnosti bračnih relacija u francuskom društvu od 16. do 20. stoljeća, do specifičnosti radnih prava žene u različitim društveno-političkim sistemima.

U svom najcitiranijem djelu *Prostitution and Victorian Society* Judith R. Walkowitz²⁶ proučava viktorijsku prostituciju i evoluciju londonskog kvarta Soho, te u svojim radovima povezuje politički angažman i znanost, ispitujući kako se struktura historijske discipline mijenjala proteklih pedeset godina²⁷.

Françoise Thébaud²⁸ u knjizi *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, koja je obilježila modernu francusku historiografiju, opisala je intelektualnu evoluciju historije žena i roda. Ova je knjiga magistralni put razumijevanja pisanja ženske historije²⁹.

Natalie Zemon Davis je istaknuta i višenagrađivana historičarka za „najkreativniji pristup historijskoj naraciji”³⁰ jer prošlost aktualizira originalnim pripovjedačkim stilom, što potvrđuju njezina djela o ženama u

24 Isto.

25 Georges Duby, Michelle Perrot, *Histoire des femmes en Occident*, Plon, Paris, 1990–1991.; Michelle Perrot, *Mon histoire des femmes*, Éditions du Seuil, Paris, 2006.

26 Judith R. Walkowitz (1945) profesorica je britanske moderne povijesti i ženske historije na univerzitetu John Hopkins u Londonu, poznata po djelima historije feminizma, multikulturalnog društva i socijalnosti žene.

27 Judith R. Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society, Woman, Class and the State*, Cambridge University Press, Cambridge, 1980.

28 Françoise Thébaud (1952.) francuska je historičarka, *profesorica emerita* i stručnjakinja za žensku historiju koja je 1995. godine osnovala časopis „Clio. Žene, rod, historija”. U svojim istraživanjima bavi se svjedočenjima žena kroz oralnu historiju, o materinstvu između dva svjetska rata i ženama funkcionerkama.

29 Usp. Françoise Thébaud, *Écrire l'histoire des femmes et du genre*, ENS Édition, Lyon, 2007.

30 Natalie Zemon Davis (1928.) pripada generaciji „američkih feminističkih historičarki” koje su inspirirale mlađe generacije i promovirali „međusobno oplođivanje između disciplina”. Njen uvjerljiv narativ pokazuje da se pojedini događaji mogu pripovijedati i analizirati kako bi se otkrile dublje povijesne tendencije i temeljni obrasci mišljenja i djelovanja.

svijetu „Annales”, o povijesti historičarki i njihovog „gender” pisanja, te o ženi na margini humanističke ere.

U svojoj najpoznatijoj knjizi *Povratak Martina Guerre*, pratila je proslavljeni slučaj varalice iz 16. stoljeća u jednom pirinejskom selu želeći spoznati kako seljaci/seljanke razmišljaju o osobnom identitetu, interpolirajući i multidisciplinarnost u pripovijedanje o fenomenu varanja kao jednoj društvenoj anomalnoj pojavi³¹.

U knjizi *Stvaranju patrijarhata* Gerda Lerner³², čiji se rad uglavnom bavio ženama u Sjedinjenim Državama, ispitivala je mezopotamsko društvo u pokušaju da otkrije drevne korijene podložnosti žena³³.

„Najveći dio vremena žene su u povijesti bile većina ljudske vrste. Njihova kulturno određena i psihološki internacionalizirana marginalnost čini se da predstavlja specifično historijsko iskustvo, suštinski različito od muškog. Međutim, muškarci su to svoje iskustvo nazvali historijom, a žene potpuno izbacili iz njega.”³⁴

Istraživanja statusa žene također su doprinijela preispitivanju temeljnih povijesnih koncepata, kao u eseju Joan Kelly-Gadol *Jesu li žene imale renesansu?*³⁵

S grupom historičarki Arlette Farge, historičarka mentaliteta i moderne povijesti, istražuje život žena na ulicama Pariza u 18. stoljeću, pitanje identiteta i rodne historije³⁶.

O ženama u umjetnosti kroz historiju, njihovoj ulozi u kreiranju kulturne emancipacije razvijenih društava, nekoliko proteklih decenija historiografija bilježi znatan broj djela, od kojih su se izdvojile knjige Yannick Ripa, Marie-Jo Bonnet i Rosalind Miles³⁷.

31 Natalie Zemon Davis, *Povratak Martina Guerra*, prev. Andrea Feldman i Miloš Đurđević, Konzor, Zagreb, 2001.

32 Gerda Lerner (1920.-2013.) američka historičarka i pionirka ženske historije dala je praktičan doprinos mjestu historije žena u okviru povijesnih istraživanja društvenih struktura.

33 Usp. Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986, str.116.

34 Gerda Lerner, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986.; Navedeno prema Dubravka Peić Čaldarović, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, (1996.) 29, str. 285.

35 Riječ je o znanstvenoj studiji prominentne američke historičarke Joan Kelly (1928.-1984.) koja je istraživala ulogu žene u renesansnom društvu. Oспорavala je tradicionalnu periodizaciju, rekavši da se žensko povijesno iskustvo razlikuje od iskustva muškaraca. Vidi Joan Kelly-Gadol, „Did Women Have a Renaissance?” in: *Becoming Visible: Women in European History*, (1977.), str. 1-16.

36 Usp. Arlette Farge, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Gallimard -Julliard, Paris, 1979.

37 Yannick Ripa je pisala o historiji glumica u Francuskoj u djelu *Les femmes actrices de l'histoire France, 1789-1945.*; Marie-Jo Bonnet je specijalizirala historiju žena u umjetnosti.

Na osnovu tih djela rekonstruirana je i cjelovita historija žena Evrope od 18. do 21. stoljeća u kojoj se propituje raznolikost iskustava žena u Parizu, Madridu, Londonu kao i u Moskvi, Ateni i na Balkanu, koristeći se faktografijom i zbirkom dokumenata, ali i sa preko 70 eseja, pisama, govora, poezije, kao i prepiskom kojim ikonografski odjekuju tri stoljeća evropske povijesti.

Knjiga *L'Europe des femmes* propituje obrazovanje djevojčica, utjecaj religija, odnos žene prema anatomiji svoga tijela, iskustvo rata, feminizam i borbe vođene u ime građanske i političke ravnopravnosti, te navodi priznanja stečeno u umjetnosti i nauci, nudeći tako bogatu, jedinstvenu i fascinantnu historiju žena³⁸.

Rosalind Miles tvrdi da svijet započinje sa ženom jer je žena nosila prvi ljudski hromosom koji je baza svih osnovnih genetskih poruka koje će dijete primiti, zbog čega su žene izvorni, prvi spol³⁹.

Historija žena zanima i muškarce historičare koji možda i ne pripadaju zvanično ovom historiografskom pravcu ali su svoje interesiranje usmjerili prema temama iz ženske historije.

3. Regionalna historiografija o ženskoj historiji

Među državama zapadnog Balkana najseriozniji pristup ženskoj historiji, sudeći prema znanstvenim radovima ove tematike, ali i istraživanjima kroz centre za ženske studije, ima Hrvatska. Tendencije u svijetu 70-ih godina reflektirale su se i u bivšoj Jugoslaviji kada je žena intelektualka nastojala naći diskurs kroz koji je pokušala govoriti. Lydia Sklevicky⁴⁰ je u radovima koji su

Vidi Marie-Jo Bonnet, *Les Femmes dans l'art, Qu'est-ce que les femmes ont apporté à l'art?*, La Martinière, Paris, 2004.; Marie-Jo Bonnet, *Les Femmes artistes dans les avant-gardes*, Odile Jacob, Paris, 2006.

38 Fabrice Virgili, Julie Le Gac, *L'Europe des femmes XVIII et XXI siècle*, Perrin, Paris, 2017, str.7.

39 Rosalind Miles (1943.) napisala je djelo pod nazivom *The Woman's History of the World* koristeći se metodologijom nekoliko znanstvenih disciplina s akcentom na socijalnu i kulturnu antropologiju. U kasnijim izdanjima djelo je poznatije pod nazivom *Who Cooked the Last Supper*.

Vidi Rosalind Miles, *Ženska povijest svijeta: Tko je skuhao posljednju večeru?*, prev. Petra Mrduljaš-Doležal, EPH Media, Zagreb, 2009, str. 12.

40 Lydia Sklevicky (1952.-1990.) kao feministica determinirala je razloge historijske neravnopravnosti žena u znanosti, te akcentirala „nevidljivost žena“ kao uporišnu tačku kritike povijesti. Velike vladarice su predstavljale alibi tradicionalnoj historiji da se bavi „proučavanjem žena kroz historiju“, a trebalo je proći pola stoljeća kako bi došlo do istinskog znanstvenog propitivanja praznog mjesta žena u historiji.

izašli u knjizi *Konji, žene, ratovi*⁴¹ detektirala probleme utemeljenja historije žena u tadašnjoj Jugoslaviji, od kojih su tzv. nepovijesnost žene, nedostatka historijskih izvora, institucionalna ograničenja i slično, samo dio argumenata kontra ženske historije.

Mirjana Gross, veliko ime hrvatske historiografije, smatra da se ženska historija nužno mora proučavati interdisciplinarno, ali da uvijek mora biti povijesno orijentirana jer treba povijesno opravdanje⁴². Pošto je ženska historija pravac u historiografiji koji je utemeljen s namjerom da se više, svrsishodnije i cjelovitije piše o historiji žene, to je i postignuto u državama zapadnog Balkana. Tema žene u historiji, sagledava se danas kroz kategoriju roda i shvaćanje historije, između ostalog, i kao historije društvenih odnosa⁴³.

Među imenima koja gravitiraju ovom diskursu s „povijesnim opravdanjem“ su Marina Matešić i Svetlana Slapšak koje su napisale izvanrednu znanstvenu interdisciplinarnu studiju „Rod i Balkan“ gdje su istraživale i analizirale stereotype o ženama Balkana koje su u 18. i 19. stoljeću pisale putopiskinje⁴⁴. Utemeljenju povijesti žena u Srbiji, kada je ženska povijest tokom 1990-ih godina postala i rodnom poviješću, doprinijele su Neda Božinović, Anđelka Milić, Marina Blagojević, Vera Gudac Dodić, i dr⁴⁵. Iako je problem „nacionalnog“ u balkanskoj historiografiji posebno

41 Lydia Sklevicky, „More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women's History in Yugoslavia”, *Gender & History*, 1(1980.), 1, str. 68-73.

42 Mirjana Gross, *Nevidljive žene*, Erasmus, Zagreb, 1993, str.22; Navedeno prema D. Peić Čaldarević, str. 285.

43 U savremenoj hrvatskoj znanstvenoj praksi 21. stoljeća na ovu temu su pisali: Andrea Feldman, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Institut „Vlado Gotovac“; *Ženska infoteka*, Zagreb, 2004.; Ida Ograjšek Gorenjak, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u Kraljevini Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.; Inga Tomić-Koludrović, *Pomak prema modernosti: žene u razdoblju zrele tranzicije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.; Inga Tomić-Koludrović, „Ekonomski i društveni položaj žena u Hrvatskoj u kontekstu globalizacije”, *Žene i rad*, (ur. Martina Belić), Zagreb, 2000., 84-100.; Snježana Prijić-Samaržija, Ivanka Avelini Holjevac, Marko Turk, „Žene u znanosti”, *Društvena istraživanja*, 18 (2009.), 6, str. 1049-1073.

44 Matešić i Slapšak se bave popularnim putopisima koje su pisale žene povremeno smatrane „pionirkama feminističke antropologije na Balkanu”, posebno putopiskinjama poput Mary Montagu, Dore D'Istrije, Marie F. Karlove, Pauline Irby i Jelene Dimitrijević. Vidi Asja Bakić, „Balkanske žene su buldozi divovskih grudi”, *Express*, 12. 3. 2018.; <<https://express.24sata.hr/life/balkanske-zene-su-buldozi-divovskih-grudi-14516>> (25. 05. 2021.). Vidi Svetlana Slapšak, *Ženske ikone XX vijeka*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001; Svetlana Slapšak, *Ženske antičke ikone*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.

45 Pregled historije ženskog pokreta u Srbiji opisan je u publikaciji: Lilijana Cickarić, „Marina Blagojević (1998) - Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-tih“, *Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta*;

istaknut, historičarke se osim biografijama nacionalnih heroína, sve više bave proučavanjima tema iz historije svakodnevice žene u javnom prostoru, ali i u privatnom, kao kulturnom imaginariju ženskog prostora kojem pripada kuća, porodica, religija, običaji, vrt, usmena lirika, i sl.⁴⁶

Bosanskohercegovačka historiografija ne spominje žensku historiju kao novu povijesnu disciplinu već je prevalentno tretira u okviru tradicionalne znanosti. Ipak, posljednjih godina mijenja se paradigma što se vidi iz publiciranih članaka o ulozi i značaju žene kroz historiju⁴⁷. Na temu „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“ organizirana je 2018. godine javna debata na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli na kojoj su prezentirani naučni radovi iz historije o ženskom pitanju i naglašena važnost istraživanja i pisanja o ženama Bosne i Hercegovine kroz historiju⁴⁸.

4. Pregled dometa i postignuća

Kreatorice ženske povijesti postepeno su došle do zaključka da historija koja istinski uzima žene kao povijesne subjekte ne priznaje jednostavno dodavanje priloga o životima žena na poglavlju tradicionalnog sadržaja. Zbog toga su sebi stavile u zadatak nanovo promisliti povijesne teme promatrajući

<<https://sefem.org/istrazivanja/marina-bлагоjevic-hjusun-ka-vidljivoj-zenskoj-istoriji-zenski-pokret-u-beogradu-90-tih>> (15. 09. 2021.).

46 Među tekstovima koji se bave razvojem ženske historije, pored ostalog upućujemo i na radove: Ana Stolić, „Od politike ka novim naučnim disciplinama: ženska i rodna istorija“, *Humanizacija Univerziteta*, 1(2013.), str. 376-387.; Ivana Pantelić, Biljana Dojčinović, „Women’s and Gender History: The Case of Serbia“, *Clio on the Margins Women’s and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe*, 6 (2012.), str. 136-142.; Vera Gudac Dodić, Žena u socijalizmu, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006., str. 33.; Vera Gudac Dodić, „Još jednom o razvoju istorije žena u Srbiji“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2018, str. 63-82.

47 U savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji koja se bave ženskim pitanjima upućujemo na slijedeća djela: Vera Katz, „O društvenom položaju žene 1942.-1953.“, *Prilozi*, 40, Institut za historiju, Sarajevo, 2011., str. 135-155.; Adnan Jahić, *Muslimansko žensko pitanje u BiH (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017.; Hana Younis, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019.; Hana Younis, *Daša Jelić*, Everest media, Beograd, 2016.; Amila Kasumović, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, CeHIS Filozofski fakultet UNSA, Sarajevo, 2021.

48 Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“; <<http://historija.ff.untz.ba/index.php/104-organizovana-debata-na-temu-historiografija-o-zenskom-pitanju-u-bosni-i-hercegovini>> (15. 09. 2021.).

kako se mijenja povijest čovječanstva, ako se u nju inkorporiraju žene kao nerazdvojan segment. Sukladno tome, ženske studije uopće počinju težiti ne samo promjeni života žene već promjeni cijelog svijeta⁴⁹.

Okrećući se prema "rodu", historičarke su postavljale nova pitanja kako o povijesti i ulozi žena u različitim socijalnim i kulturološkim zajednicama, tako i o općoj historiji. Ova misao podupire vrlo impresivan prikaz o „novim pristupima, novim objektima“ istraživanja o povijesti žena i roda koji se provodi posljednjih desetljeća na katedrama za ženske studije i žensku povijest u zapadnim društvima. Autori historiografskih djela o marginalizaciji ženskog faktora u općoj historiji pokušavaju uvjeriti one koji sumnjaju u vrijednost ove specijalnosti naglašavajući raznolikost pristupa u metodologiji znanstvenog istraživanja koja ga podržava.

U skladu s tim, savremene historičarke usmjeravaju svoju pažnju na sveučilišne institucije tražeći i formalno priznanje ženske historije kao historiografskog pravca. Nizom mjera historija žena i roda infiltrira se u akademski svijet. Uspostavljanje pariteta u francuskoj znanstvenoj zajednici kao neodvojivog od kodeksa jednakopravnosti, i europska politika jednakih mogućnosti, donijeli su napredak i pozitivne efekte u odnosu na period od prije pola stoljeća koji obilježava „otpor istraživačkih i nastavnih institucija“ prema reformizmu povijesnih obrazaca. Prihvatanje ove znanstvene specijalnosti zavisilo je od spremnosti državnih univerzitetskih institucija da konsensualno podrže znanstvena pregnuća akademske zajednice i eksperata u ovoj disciplini. S obzirom na takvu sliku, stepen priznanja i razvoja ovog pravca ovisi od države do države.

Iako je u Sjedinjenim Državama povijest žena i roda u potpunosti prepoznata i dobro integrirana u školske programe, u Francuskoj je njen stav i dalje paradoksalan; izučava se na univerzitetima i institutima ali se ne provodi kroz nastavne programe predmeta historija. Međutim, kako pokazuje australsko iskustvo, čak i decentralizirane univerzitetske strukture u zemljama engleskog govornog područja stvaraju brojne probleme u ozračju finansijskih poteškoća, posebno za odjele za „ženske / rodne studije“, koji su često prilično mali, ako ne i u pozadini.

Domesti i postignuća ženske historije valoriziraju se kroz pola stoljeća doprinosa novim tumačenjima i dokumentiranjem tema o ženama kroz povijest. Recentna literatura pokazuje da je došlo do ekspanzije djela različitog

49 Anderson-Zinsser, str. 427-429.

spektruma i značaja, te da se zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavio otklon od ideologije feminizma. To dovodi do kategorizacije ženskih studija nužno kao interdisciplinarnih, uključujući etnologiju, psihologiju, sociologiju, politologiju, socijalnu antropologiju i druga znanstvena područja kojima je zadatak da ispituju tradicionalne koncepte i strukture mišljenja.

Važno postignuće je da je ženska historija uvedena na znanstvenu mapu historijske misli kao poseban historiografski pravac, a ne kao poddisciplina ili subspecijalnost. Njeni su dometi valorizirani od svjetske znanstvene zajednice, koja kroz različite manifestacije od kulturološkog značaja i stručne kapacitetnosti, kreiraju vrijednosni sistem koji potiče dalji razvoj ženske historije na renomiranim katedrama i institutima. Ženska historija je široko priznata povijesna disciplina, premda i dalje oko nje vladaju kontroverzna mišljenja.

Gdje se ide s tim napretkom i do čega on može konsekvantno dovesti, i koji je cilj ženske historije kao historiografskog pravca danas, pitaju se oponenti?

Cilj bi bio, prema istaknutim razmatranjima pionirki ovog pravca, „holistička sinteza tradicijske historije i historije žena”⁵⁰ što bi u osnovi konstruiralo novu univerzalnu historijsku znanost. To bi, zapravo, značilo povratak primordijalnoj historiji.

Ali, moramo priznati da je taj posao tek započeo.

Zaključak

Uporedo sa razvojem i širenjem feminizma i ženskih pokreta 70-ih godina 20. stoljeća dolazi i do ekspanzije znanstvenih djela o ženama kroz historiju različitog spektruma i značaja. Zahvaljujući kompetentnosti i agilnosti historičarki savremenog doba, uspostavljen je otklon od feminizma i formiran nezavisan historiografski pravac u proučavanju ženske historije. Historija žene nije historija feminizma. Jer, ženska historija mora da objasni a ne samo da ispriča; ona predstavlja historiju na milione ugušenih glasova koji su ostali na margini povijesti.

U ovih pola stoljeća otvaranja ženskog pitanja i vidljivosti uloge žene kroz historiju, nastala su brojna znanstvena djela koja osvjetljavaju i tu važnu i nepobitnu stranu historije koja je dugo marginalizirana kroz tradicionalnu

50 Gerda Lerner, *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979, str. 171.

znanost. Ženska historija kao historiografski pravac nastala je onda kada su žene odlučile da budu vidljive kao akteri historije, kao subjekti njezinog istraživanja i kao historičarke. Ona jednostavno nije potkategorija, sekundarna u odnosu na „stvarnu” historiju. Ženska historija je ljudska historija. Nije moguće razumjeti svoju prošlost ako izuzmemo utjecaj, činjenice, iskustvo i perspektivu polovine ljudske populacije.

Ženska historija kao historiografski pravac nije još institucionalizirana na svim nacionalnim univerzitetima razvijenih društava, ali se historija o ženama i njihovom značaju u društvenom razvoju izučava sve intenzivnije što je uočljivo iz povećanog broja publiciranih djela. Recentna literatura u prve dvije dekade 21. stoljeća pokazuje da žensku historiju ne pišu samo žene nego i muškarci, i da se interdisciplinarnom metodom postiže cjelovitost i legitimnost.

WOMEN’S HISTORY AS A HISTORIOGRAPHIC DIRECTION – OVERVIEW DEVELOPMENT, FUTURE AND ACHIEVEMENTS

SUMMARY:

Along with the development and spread of feminism and women’s movements in the 1970s, there was an expansion of scientific works on women through a history of different spectrum and significance. Thanks to the competence and agility of contemporary historians, a departure from feminism has been established and an independent historiographical direction in the study of women’s history has been formed. In these half centuries of opening the women’s issue and the visibility of the role of women throughout history, numerous scientific works have emerged that shed light on this important and undeniable side of history that has long been marginalized through traditional science. Women’s history as a historiographical direction is not yet institutionalized in all national universities of developed societies, but the history of women and their importance in social development is being studied more and more intensively, which can be seen from the increased number of published works. Recent literature in the first two decades of the 21st century shows that women’s history is written not only by women but also by men,

and that integrity and legitimacy are achieved through an interdisciplinary method.

Keywords: women's history, feminism, gender studies, woman, identity, science, holism, anthropology, region, world

Literatura

- Anderson, S. Bonnie, Zinsser, P. Judith, *A History of their Own: Women in Europe from Prehistory to the Present*, Harper and Row, New York, 1988.
- Bakić, Asja, „Balkanske žene su buldozi divovskih grudi”, *Express*, 12. 3. 2018.; <<https://express.24sata.hr/life/balkanske-zene-su-buldozi-divovskih-grudi-14516>> (25. svibnja 2021.).
- Beard Ritter, Mary, *Woman as Force in History: A Study in Traditions and Realities*, Pearsea Books, [b.m.j.], 1987.
- Bock, Gisela, „Woman's History and Gender History, Aspects of an International Debate”, *Gender & History*, 1 (1989.) 1, str. 7-30.
- Bock, Gisela, *Women in European History*, Blackwell Publishing, Oxford, 2002.
- Bock, Gisela, *Zwangssterilisation im Nationalsozialismus: Studien zur Rassenpolitik und Frauenpolitik*, Westdeutscher Verlag, Opladen, 1986.
- Bonnet, Marie-Jo, *Les Femmes artistes dans les avant-gardes*, Odile Jacob, Paris, 2006.
- Bonnet, Marie-Jo, *Les Femmes dans l'art, Qu'est-ce que les femmes ont apporté à l'art?*, La Martinière, Paris, 2004.
- Cickarić, Lilijana, „Marina Blagojević (1998) - Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-tih“, *Sekcija za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta*; <<https://sefem.org/istrazivanja/marina-bлагоjevic-hjupon-ka-vidljivoj-zenskoj-istoriji-zenski-pokret-u-beogradu-90-tih>> (15. rujna 2021.).
- Clark, Alice, *Radni život žena u sedamnaestom stoljeću*, Routledge & K. Paul, London, 1982.
- Daskalova, Kressimira, „Žena u bugarskim udžbenicima povijesti”, *Zeničke sveske*, 3.6.2006.; <www.zesveske.ba/03_06?0306_2_3.htm> (3. svibnja 2021.).
- Duby, George, Perrot, Michelle, *Histoire des femmes en Occident*, Plon, Paris, 1990–1991.
- Duby, George, Perrot, Michelle, Klapisch-Zuber, Christiane, *Histoire des femmes en Occident, Le Moyen Âge*, Tempus, Perrin, 2002.
- Farge, Arlette, *Vivre dans la rue à Paris au XVIIIe siècle*, Gallimard -Julliard, Paris, 1979.

- Feldman, Andrea, *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*, Institut „Vlado Gotovac“, Ženska infoteka, Zagreb, 2004.
- Gross, Mirjana, *Nevidljive žene*, Erasmus, Zagreb, 1993.
- Gudac Dodić, Vera, „Još jednom o razvoju istorije žena u Srbiji“, *Godišnjak za društvenu istoriju*, br. 3, Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2018., str. 63-82.
- Gudac Dodić, Vera, *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 2006.
- Herlihy, David, Klapisch-Zuber, Christiane, „*Les Toscans et leurs familles, une étude du castato florentin de 1427*“, *Annales de Démographie Historique*, (1978.), str. 457-460.
- Jahić, Adnan, *Muslimansko žensko pitanje u BiH (1908-1950)*, Bošnjačka nacionalna zajednica za Grad Zagreb i Zagrebačku županiju, Zagreb, 2017.
- Kasumović, Amila, *Zatočene: Žene u zatvorskom sustavu Bosne i Hercegovine 1878-1914*, CeHIS Filozofski fakultet UNSA, Sarajevo, 2021.
- Katz, Vera, „O društvenom položaju žene 1942.-1953.“, *Prilozi*, br. 40, Institut za historiju, Sarajevo, 2011., str. 135-155.
- Kelly-Gadol, Joan, „Did Women Have a Renaissance?“ in: *Becoming Visible: Women in European History*, (1977.), str. 1-16.
- Klapische-Zuber, Christiane, *Women, Family, and Ritual in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, Chicago, 1985.
- Lee Downs, Laura, *Writing Gender History*, Bloomsbury Academic, London, 2010.
- Lerner, Gerda, *The Creation of Patriarchy*, Oxford University Press, Oxford, 1986.
- Lerner, Gerda, *The Majority Finds Its Past*, Oxford University Press, Oxford, 1979.
- Miles, Rosalind, *Ženska povijest svijeta: Tko je skuhao posljednju večeru?*, prev. Petra Mrduljaš-Doležal, EPH Media, Zagreb, 2009.
- Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta u Tuzli, „Historiografija o ženskom pitanju u Bosni i Hercegovini“; <<http://historija.ff.untz.ba/index.php/104-organizovana-debata-na-temu-historiografija-o-zenskom-pitanju-u-bosni-i-hercegovini>> (15. rujna 2021.).
- Ograjšek Gorenjak, Ida, *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u Kraljevini Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- Sylvia Paletschek, *Historiographie und Geschlecht*, prev. Indira Kučuk-Sorguč, Sonderdrucke aus der Albert-Ludwigs-Universität Freiburg, Freiburg, 1990., str.119; <<https://freidok.unifreiburg.de/fedora/objects/freidok:5038/datastreams/FILE1/content>> (22. svibnja 2021.).
- Pantelić, Ivanka, Dojčinović, Biljana, „Women’s and Gender History: The Case of Serbia“, *Clio on the Margins Women’s and Gender History in Central, Eastern and Southeastern Europe*, 6 (2012.), str. 136-142.
- Peić Čaldarović, Dubravka, „Teorijski aspekti historije žena i ženskih studija“, *Radovi*, br. 29, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1996., str. 273-287.

- Perrot, Michelle, *Moja povijest žena*, prev. Vesna Čaušević-Kreho, Ibis grafika, Zagreb, 2009.
- Perrot, Michelle, *Mon histoire des femmes*, Éditions du Seuil, Paris, 2006.
- Perrot, Michelle, historienice: „Je suis pour un monde où le sexe ne serait pas un déterminant“, France inter, prev. Indira Kučuk-Sorguč, (22.12.2019.); <<https://www.youtube.com/watch?v=VJRCxxuiIXM>> (25. travnja 2021.).
- Power, Eileen, *Medieval Woman*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Prijic-Samaržija, Snježana, Avelini Holjevac, Ivanka, Turk, Marko, „Žene u znanosti“, *Društvena istraživanja*, 18 (2009.) 6, str.1049-1073.
- Sklevicky, Lydia, „More Horses than Women: On the Difficulties of Founding Women’s History in Yugoslavia“, *Gender & History*, 1(1980.), 1, str. 68-73.
- Slapšak, Svetlana, *Ženske antičke ikone*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2005.
- Slapšak, Svetlana, *Ženske ikone XX vijeka*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Spongberg, Mary, *Writing Woman’s History since the Renaissance*, Basingstoke; Palgrave Macmillan, New York, 2002.
- Stolić, Ana, „Od politike ka novim naučnim disciplinama: ženska i rodna istorija“, *Humanizacija Univerziteta*, 1 (2013.), str. 376-387.
- Thébaud, Françoise *Écrire l’histoire des femmes et du genre*, ENS Édition, Lyon, 2007.
- Tomić-Koludrović, Inga, „Ekonomski i društveni položaj žena u Hrvatskoj u kontekstu globalizacije“, *Žene i rad*, (ur. Martina Belić), Zagreb, 2000, str. 84-100.
- Tomić-Koludrović, Inga, *Pomak prema modernosti: žene u razdoblju zrele tranzicije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2015.
- Virgili, Fabrice, Le Gac, Julie, *L’Europe des femmes XVIII et XXI siècle*, Perrin, Paris, 2017.
- “Woman’s history“, *Britannica*; <<https://www.britannica.com/topic/historiography/Womens-history>> (22. svibnja 2021.).
- Younis, Hana, *Daša Jelić*, Everest media, Beograd, 2016.
- Younis, Hana, *Svakodnevni život u Sarajevu (1850-1878.)*, Centar za osmanističke studije, Sarajevo, 2019.
- Zemon Davis, Natalie, *Povratak Martina Guerra*, prev. Andrea Feldman i Miloš Đurđević, Konzor, Zagreb, 2001.

Dario Terzić

MOSTARSKE RATNE FREKVENCIJE - RADIO IZMEĐU INFORMACIJE I PROPAGANDE

Sažetak: U ratnim uslovima novinarstvo dobija drugačije konture, jer informisanje i propaganda se isprepliću. Pravilo „da se čuje i druga strana“ se, uglavnom, ne poštuje.

Javni radio u ratnim uslovima i kada pokušava da služi narodu, može da djeluje samo u okviru vladajuće politike. Javna stanica Radio Mostar preko noći postaje glasilo HVO-a. U toku ratnih dejstava u Mostaru će djelovati i Radio HOS, Ratni studio Mostar u zgradi Vranica, Ratni studio Mostar na lijevoj obali grada, Radio Herceg-Bosne i drugi.

Saopćenje za štampu, u tim specijalnim uslovima, postaje dominantni „novinarski žanr“. Patriotska muzika u programu ratnih radiostanica budi nacionalne osjećaje, diže moral braniocima na ratištu, ohrabruje civilno stanovništvo u skloništima.

Ključne riječi: ratni radio, objektivnost, propaganda, cenzura, patriotska muzika.

Uvod

Radio Mostar u ratu - Hrvatska postaja

Da bismo bolje shvatili mehanizme po kojima djeluje, kao i efekte koje može proizvesti jedna gradska radio stanica u vremenu rata, najbolje je pogledati u predratnu prošlost te analizirati rad jedne takve institucije u mirnodopskim uslovima.

Radio Mostar je (zajedno sa sedmičnom novinom Sloboda) bio sastavni dio Informativnog centra Mostar. Osnivač ICM-a je bio SSRN Mostar (Savez socijalističkog radnog naroda). Bila je to, dakle, javna radiostanica u službi svih građana Mostara. Program Radio Mostara nije bio cjelodnevni - subotom programa nije ni bilo, a nedjeljom samo prijepodne (odnosno do 13:00).

Radnim je danima glavninu programa činio popodnevni program. Za svaki dan u sedmici je pronađen jedan određen tematski okvir.¹ Ponedjeljkom je to bilo *Treće poluvrijeme* koje je vodio Darko Blažević, utorkom *Priča s južne strane* uređivao i vodio Miljenko Buhač, kasnije preuzela Vera Đurasović, srijedom *S.O.S.- Srijedom o svemu* Esada Sadikovića, četvrtkom *Pod tačkom razno* Veselka Čerkeza, petkom *Vikend program* Marija Vrankića. Za jutarnji program je bio zadužen Jovo Došlo. Mostarsku je nedjelju uređivao i vodio Milivoje Mrkić. Nakon nje je slijedila emisija *Nedjeljom za mlade* te drugi sadržaji, uz obavezne Želje i pozdrave. Od stalno uposlenih novinara bio je tu i Zdravko Beli Puvača. Tonski majstori su bili: Džemal Šunje, Željko Pindža Markotić i Jelena Bevanda. Tonski saradnik je bio Saša Bakija. Sveukupni program trajao je pet sati i 30 minuta dnevno).² Ostatak program je bio Radija Sarajeva, a u ratu Hrvatskog radija (Radio Zagreb)

Nacionalnu strukturu (po današnjim kriterijima) bi činila tačno po jedna trećina (33,33%) iz reda svakog od tri konstitutentna³ naroda. Nijedna od radiostanica koja će kasnije djelovati u Mostaru neće ni približno imati ovako ravnomjernu nacionalnu zastupljenost.

Predratni saradnici Radio Mostara su bili: Mirela Družinec Bruk⁴, Alenka Gološ Bruk, Aleksandra Saška Čoković, Anes Čustović, Dario Terzić,⁵ Amela Ugljen, Jasna Badžak, Sandra Nuspahić.⁶ Ekipe koja je uređivala jedan dio emisije *Nedjeljom za mlade* prešla je na tek osnovani radio GAG. Među stalno zaposlenim su bila dva diplomirana žurnalista, također troje diplomiranih

1 Programska shema potvrđena u razgovoru sa nekadašnjim kolegom Miljenkom Buhačem.

2 Jutarnji program od 5,30 do 7.00 i popodnevni od 14,30 do 18,00.

3 Koristimo termin iz Daytonu konstitutent a ne konstitutivni kako uglavnom krivo prevode ovaj pojam.

4 U tekstu uz imena novinarki navodim oba prezimena, iako su neke od njih u to vrijeme nosile samo jedno prezime. Npr., 1992. godine na Radiju je radila Mirela Družinec, ali je udajom kasnije bila poznatija kao Mirela Bruk. Isto vrijedi i za brojne druge novinarke. Za neke novinarke, koje su tokom rata radile na radiostanicama u Mostaru, nismo uspjeli pronaći aktuelna prezimena, te smo ostavili samo ona djevojačka.

5 Autor ovog teksta.

6 Ovo su podaci za period uoči početka rata. Naravno da je kroz Radio Mostar, već do tada, prošlo mnogo novinara i saradnika.

žurnalista među saradnicima, dok su ostali novinari bili apsolventi ili su već diplomirali na fakultetima društvenog smjera. Postojalo je pravilo da saradnici na Radiju budu studenti bar treće godine fakulteta društvenog smjera. Postojale su audicije, a do programa uživo se dolazilo vrlo sporo, tek nakon dugotrajnog procesa koji je podrazumijevao povremenu saradnju u anketama, kreiranju servisnih informacija, i sl. Ovo će pravilo, nažalost, tokom rata na pojedinim mostarskim medijima biti skroz zanemareno. Nakon prvih demokratskih izbora trebalo je doći i do promjene rukovodstva ICM-a u sklopu kojeg je i djelovao Radio Mostar. Govorilo se da će novi (stari) direktor biti Tomislav Mazal koji je iz ove institucije protjeran⁷ nekoliko godina ranije. Pisana su pisma i peticije kako bi se spriječio Mazalov povratak u Informativni centar Mostar. Odmah nakon poznate mostarske cisterne (Kasarna Maršal Tito) HVO preuzima kontrolu nad Informativnim centrom Mostar. Uposlenici sedmičnog lista Sloboda dolaze na redovna dnevna javljanja u prostorije ICM-a u zgradi Mostarka dok Radio Mostar počinje novi program u atomskom skloništu nebodera na vrhu Avenije. Tako nastaje Hrvatski radio (postaja) Mostar. Preko noći se mijenja i jezik kojim se do tada govorilo na radiju. Pripremljena je i specijalna brošura u kojoj su „naše“ i „strane,“⁸ riječi. Hiljada, sedmica, opština, april i sl. su među tim stranim riječima.

“Etika javne usluge podrazumijeva da cilj javne korporacije nije da juri za profitom nego nastoji da služi javnosti“⁹. „Nepriistrasnost medija najviše je izražena u trenucima unutrašnjih podjela ili spoljašnjih sukoba. Najbolje i najviše se to vidi u ratu.“¹⁰ Kontrola nad informacijama znači i isticanje moći u društvu. Ratna propaganda je naziv za plansku, organiziranu komunikacijsku aktivnost usmjeravanu iz jednog centra koja se realizuje u vrijeme ratnog konflikta, neposredno pred njegov početak i kraće vrijeme nakon okončanja rata.¹¹ Tačno je to da se u ratu informacije kontrolišu s jednog mjesta, ali kako je to vanredno stanje, stanje slično jednoj vrsti psihoze, uz cenzuru obično dolazi i vrlo jaka autocenzura. Svaka informacija u ratnim uslovima dobije i jednu dodatnu vrijednost, neki novi podatak - nekad je preuveličana, ljudi

7 Tako je bar pisala Slobodna Dalmacija 21.2. 1992. faksimil u knjizi Sanela Kajana na 50. stranici.

8 Iz svjedočenja Asima Manjge

9 Lorimer, Rolend (1998): *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd, str. 116.

10 Bojd, Endrju (2002): *Novinarstvo u elektronskim medijima*, Clio, Beograd, str. 275.

11 Tucaković, Šemso (2004), *Leksikon mas-medija: informisanje, javnost, komuniciranje, novinarstvo, mediji, propaganda, povijest*, Prosperitet, Sarajevo, str. 280.

u strahu gube svaku objektivnost tako da i informacija koja na svom izvoru možda nije bila propagandna, kasnije u novonastalim uslovima to postane.

Već prvih dana rata Radio Mostar počinje djelovati na jedan sasvim novi način. Način rada kakav može biti vrlo zanimljiv svim teoretičarima novinarstva i medija uopće. Novinari postaju spikeri, a jedine informacije koje mogu biti objavljene su, ustvari, klasična obavještenja za štampu. Prije svih ona koje potpisuje Glavni stožer HVO-a. S vremena na vrijeme stignu i informacije iz ratne bolnice, vodovoda, elektroprivrede. Ponovo, najstrože kontrolisana saopštenja za štampu. I tako mjesecima¹². Period je to kada Mostar (kao i cijelu Bosnu i Hercegovinu) napušta veliki broj stručnjaka, profesionalaca u poslu, a među njima i novinara. Dolaze nove, mlade, snage - mladići i djevojke koji se bez imalo iskustva upuštaju u borbu sa informacijama i njenim veličanstvom - Istinom. Mnoga pravila profesije u tome periodu padaju, bivaju negirana, zaboravljena, neprihvaćena. I na takvoj osnovi se stvara novi, krnji, žurnalizam, čije deformitete i malignosti trpimo i danas. Saopštenja za štampu preplavljuju medijski prostor. Na mostarskim radiostanicama u vrijeme konflikta isključivo su se čitala saopćenja za štampu koja su uglavnom stizala iz vojnih štabova. Sve je bilo pod kontrolom. Skoro da i nije bilo novinara na terenu. Rijetke reportaže. Intervjui da, ali skoro uvijek su to bili razgovori sa oficirima (časnicima), ljekarima, predstavnicima vjerskih zajednica. Pitanja nikad nisu bila provokativna niti kritički postavljena.¹³

Vijest je uvijek bila diktirana. Pod zakonima ratnog stanja nije ti trebalo puno da postaneš dio grupe. Ako si bar na minut i pokušao da razmišljaš drugačije / i to kažeš, ili napišeš/, bio bi u problemu. A sve je to izgledalo sasvim normalno jer najvažnije je bilo boriti se protiv neprijatelja. Opće prisutno mišljenje je bilo - ako nisi s nama, onda si protiv nas.

Pogledamo li širi, geografski okvir, vidjet ćemo da je politička uloga radija u evropskim radiofonijama drukčije stasavala. Ključno pitanje političke uloge radija bilo je pitanje političkog okruženja u kojem se medij razvijao. U Italiji je jačanjem fašističkog režima jačala i svijest o radiju kao sredstvu političke promocije. Talijanska radiofonija sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća predstavlja prvi pravi primjer politizacije radijskih sadržaja.¹⁴ Drugi

12 Terzić, Dario (2013): „Prilog razjašnjenju odnosa na relaciji novinar - P.R- s druge strane barikade“, u *Savremeni Mediji i PR*, Kultura br 21. Beograd, str. 288.

13 Terzić, Dario (2004): *I reporter nella Guerra in Bosnia* u *Dentro la Guerra*, Nonluoghi, Civezzano, str. 105.

14 Mučalo, Marina (2010): *Radio medij 20 stoljeća*, AGM, Zagreb, str. 114.

element, specifičan za ratno emitovanje, bila je propaganda koju je teško jednoznačno odrediti. Prema Šiberu¹⁵, to je “plansko i namjerno djelovanje na promjenu i kontroliranje stavova radi stvaranja predispozicija za određen način ponašanja”. Na tragu standardne podjele na bijelu, sivu i crnu propagandu, radijski je medij nedvojbeno iskorišten (i) za neviđenu ekspanziju upravo crne propagande. Bijelom se propagandom smatra iznošenje istine i provjerenih činjenica, čvrsto vjerujući da će njihova snaga uvjeriti ljude u opravdanost određene politike. Sivom se propagandom smatraju informacije koje su u osnovi tačne, ali selektirane. Drugim riječima, ono što se iznosi jeste tačno, ali to nije ukupna informacija, odnosno iznosi se sve, ali tako da se prednosti istaknu, a marginaliziraju nedostaci. „Crna se propaganda temelji na lažima i prijevari radi apsolutne manipulacije. Takvu je vrstu propagande proizvodio zločinački nacistički režim, ali i razne obavještajne službe drugih država.“¹⁶

Hrvatski radio - Postaja Mostar

Nakon 5. aprila 1992. mostarski eter neće nikada biti kao što je bio do tada. Ovo je i zvanični kraj gradske radiostanice, one koju slušaju i kojoj, prije svega, vjeruju svi stanovnici jednog (jedinog) grada. U programu Postaje se čuje isključivo hrvatski jezik, neko će ustvrditi „hrvatskiji“ i od onog koji se mogao čuti sa valova Hrvatskog radija Zagreb. Glavne informacije su, zapravo, saopćenja za tisak HVO-a. Vijesti i informativa su tih dana skoro jedini program. Tek kasnije dolaze i prve reportaže. Na početku su u programu čitane poruke koje su dolazile preko pošte ili radioamatera, mada je i tu bilo cenzure.

Kada je riječ o novinarstvu u ratnim uvjetima, moramo naglasiti kako se tada abolira ono glavno žurnalističko pravilo a to je da „se mora čuti i druga strana“. U ratu postaje pravilo „Da se ne čuje druga strana“. To je naravno daleko od profesionalnog novinarstva, ali vanredno stanje diktira posebne kriterije te i demokratski principi ostaju ostavljeni po strani.

Općepoznato je da u ratnim uslovima muzika u programu radija postaje vrlo bitna. Muzika je vrlo moćan medij, ima snažan društveni utjecaj, jako je komunikacijsko sredstvo i izaziva emocionalne reakcije. Ulaskom u rat muzički se program njemačkog radija okrenuo vojnoj glazbi, raznim marševima i

15 Šiber, Ivan: (1998): *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb, str. 293.

16 Isto, str. 296.

koračnicama. Nije to bila slučajnost. Naime, popis nepoželjnih izvođača i skladatelja bivao je sve duži.¹⁷ Nešto se slično dogodilo i na Radio Mostaru. Jugoslavenski, odnosno srpski izvođači su sklonjeni u stranu. Insistira se na hrvatskim izvođačima i, prije svega, na pjesmama jakog nacionalnog naboja.

Muzika je početkom tih devedesetih odigrala vrlo važnu ulogu i u programu radiostanica i u ostatku regiona. U Hrvatskoj je domoljubna muzika propagirala sve što je hrvatsko, a najučestaliji pojmovi su: Hrvatska, domovina, Hrvat(ica), narod, garda, domobran, krunica, strojnica, sinovi, sloboda.¹⁸

Patriotska muzika je imala nekoliko funkcija - da budi nacionalne osjećaje, diže moral braniocima na ratištu, ohrabruje civilno stanovništvo u skloništima, itd.

Muzika kao medij kojim se utječe na javnost do ljudi, odnosno do te javnosti prodira na jedan veoma lak i neuobičajen način. Poruke inkorporirane u pjesmu sigurno i često refleksivno dopiru do slušaoca, nerijetko je to i na iracionalnoj razini. Patriotizam se pojavljuje kao kulturni artefakt, isto tako i nacionalizam. U programu Hrvatskog radija Mostar su se mogle čuti pjesme: *HVO nas vodi, Od stoljeća sedmog, Rodila me majka Hrvatica, Bojna Čavoglave, Kome bi šumilo more moje sinje (da Hrvatske nije), Mi smo garda hrvatska, Moja je zemlja Hercegovina, Moj je dragi u Narodnoj gardi, Ne dirajte mi ravnicu, E moj druže beogradski, Podveleška tvrda stijeno, Gdje Neretva hladna teče...* Brojne pjesme nastale u Hrvatskoj podrazumijevaju i Hercegovinu kao integralni dio Hrvatske a nerijetko se u tim stihovima spominju Jure, Boban i drugi ustaški „junaci“. Na ovoj radijskoj frekvenciji nije bilo muzike koja bi promovisala bilo što vezano za međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Uz HVO saopćenja za tisak koja su se u programu Hrvatske postaje Mostar „vrtile“ tokom cijelog dana, mogli su se čuti i novinarski komentari, crtice čiji su autori najčešće bili Zlata Brbor i Veselko Čerkez. Informacije su stizale u ovaj podrum duboko ispod zemlje, a novinari su pozivali podrumaše da izađu na ulicu i brane Domovinu. Od novinara tu su još i: Mario Vrankić, Omer Tipura, Mirela Družinec (Bruk), Alenka Gološ (Bruk), Aleksandra Saška Čoković, Anes Čustović, kasnije je došla i Kristina Čule. O čujnosti programa se brine tehnička ekipa sa starog Radio Mostara: Džemal Šunje,

17 Mučalo, *ibid.*, str. 141.

18 <https://www.vecernji.hr/kultura/sto-su-pjesme-vise-koketirale-s-ndh-melodija-i-ritam-bili-su-im-istocnjackiji-1184632> - www.vecernji.hr

Željko Markotić, Asim Manjgo, Saša Bakija, ali su oni kasnije zamijenjeni novim kadrom. Jasenko Lasta je bio važan član tehničke službe¹⁹, rizničarka Dženana Dedić, vozač Salem Čustović.

Srpski radio Mostar

Kako je Radio Mostar odmah na početku rata stavljen pod kontrolu HVO-a, srpske snage su medijski prostor Mostara kontrolisale uglavnom zahvaljujući tome što su pod svoj nadzor stavile i predajnik na Veležu tako da se u gradu mogao pratiti samo program Televizije Beograd. Kako je riječ o programu namijenjenom cijelom prostoru tadašnje krnje Jugoslavije, postojala je potreba da se malo više djeluje i lokalno, tako da je 13. maja 1992. godine sa radom počeo i Srpski radio Mostar.

U gradu se govorilo da je radio smješten negdje u Zaliku. U jednoj svojoj izjavi Radovan Palavestra spominje Institut na Buni. Iz drugih izjava saznajemo da je Radio na samom početku djelovao u zgradi u Mostaru poznatoj pod imenom Konak.

Postavu Srpskog radija Mostar su, između ostalih, činili i: Dušan Grbo, Željka Laganin, Branislav Andrić, Željko Bojović. U dokumentima se spominju i Boro Borozan, Jovo Spahić, Jovo Mastilović, direktor Dragan Pantić, i drugi.²⁰

Srpski radio Mostar je na prvom mjestu u programu isticao ono što je jugoslavensko, odnosno srpsko. Druga dva naroda su nazivana pogrdnim imenima - često su se mogli čuti izrazi kao „ustaše“ i hrvatsko cvijeće. Informacije su dolazile i iz Nevesinja, Bileće, Trebinja, ali i iz srpskog Sarajeva, Beograda. U programu su dominirala saopštenja SDS-a i Srpske opštine Mostar. Tako se u njima moglo čuti kako „Mostar drže ustaše“, dok se prostor pod kontrolom srpskih snaga definirao kao „slobodna srpska oblast“. U upotrebi su bili i termini: istočna obala -Srpski Mostar, udružena ustaško - muslimanska vojska itd.²¹ Istovremeno, na desnoj obali Neretve koju je kontrolisao HVO a gdje je djelovala u početku TO pa Armija BiH, veliki broj novinara napustio je grad, a mnogi su se ustručavali pojaviti u medijima zabrinuti za sudbinu članova porodica koji su bili lijevoj strani, kako se uobičavalo reći.

19 Kasnije se pridružuju i: Stanko Jurić, Damir Zeljko, Jela Bevanda, Irena Ivanović, Mate Kokotić, i dr.

20 Kajan, Sanel (2022): *Radio Mostar fotomonografija*, ICM, Mostar, str. 171.

21 <https://www.youtube.com/watch?v=U142QQQ2-ss&t=1009s>

Rat i ratno stanje ima svoja pravila ponašanja, svoje zakone, velika ograničenja. Mnoge stvari koje smatramo demokratičnim u takvim situacijama „ugrožavaju sigurnost“, postaju „vojna tanja“, i slično. U periodu april-juni 1992. grad je bio pod vrlo vidljivom kontrolom HVO-a. U HVO-u kao i u HOS-u bilo je Hrvata, ali i Muslimana²² (Bošnjaka). U Armiji RBiH borili su se Muslimani, bilo je nešto gradskih Hrvata ali i nešto Srba koji su ostali u gradu na Neretvi. U programu Hrvatskog radija 1992. godine nije bilo Srba. Njima je omogućen angažman na Postaji tek kad je došlo do sukoba između HVO-a i Armije. Pojedinci među njima su već nekoliko mjeseci nakon početka rata prešli na katoličanstvo pa su svome imenu dodali i novo (katoličko).

Radio HOS

Tokom ljeta 1992. mogao se u gradu slušati i Radio HOS. Ovom krugovalnom postajom se upravljalo iz zgrade poznate kao Vojna bolnica u kojoj se nalazila i komanda HOS- a dok se program, navodno, prenosio iz jednog stana na Bijelom Brijegu. Mnogo toga je bilo obavijeno tajnom kada je riječ o ovoj radiostanici. I mnoge stvari vezane za njen rad su ostale misterija. Urednica Radija je bila Dijana Oručević, a Mostarci su mogli prepoznati glasove: Huseina Oručevića, Denis Krvavca, Bojane Mujanović i drugih.

Za razliku od programa Postaje Mostar ovdje je bilo vrlo šarolikih sadržaja: zanimljivosti, muzike, itd. Kada je riječ o muzici, puštala se i domoljubna hrvatska glazba ali i pop-rok muzika. Program je rađen na mnogo opušteniji način, slobodnijim stilom za razliku od prilično rigidnog informativnog programa na Postaji. Ubistvom Blaža Kraljevića 9. augusta 1992. i ova ratna priča biva okončana.

Ratni studio „Vranica“

Od aprila 1992. mostarskim eterom je vladao Hrvatski radio Mostar čiji su novinari istovremeno bili i pripadnici HVO-a. Došlo je do apsolutne kroatizacije medijskog prostora - govorio se isključivo hrvatski jezik, puštala domoljubna hrvatska glazba, emitovao dnevnik Zagrebačkog studija.

²² Početkom rata se uglavnom upotrebljavao termin Musliman koji će kasnije biti skoro potpuno zamijenjen terminom Bošnjak.

Veliki dio muslimanskog, odnosno bošnjačkog stanovništva je sve više negodovao zbog te potpune dominacije svega hrvatskog. Krenule su inicijative i uskoro je došlo do osnivanja novog radija. Tačno u 5 do 12 , 16 septembra 1992. godine iz studija u zgradi, Mostarcima poznatoj kao Vranica, oglasio se Radio Bosne i Hercegovine - Ratni studio Mostar.

O pripremama za taj radio Asim Manjgo (razgovor od 11. jula 2022) priča kako prilikom osnivanja jedne takve radiostanice nije falilo ni ideja ni ljudi, ali je nedostajao predajnik. Ipak, zahvaljujući čudotvorcu Nedimu Hasanbegoviću i Draganu Čevri, specijalisti za antene,²³ i taj problem je riješen. Od prvog dana u programu su osim spomenutog Manjge prisutni Zlata Behram, Alija Lizde. Ovdje je bilo riječ o okupljanju probosanskih snaga na jednom mjestu. Tražila se lokacija koja će biti prilično sigurna, pa je izabran prostor u Vranici, u samoj Komandi Četvrtog korpusa Armije RBiH. Ratni studio Mostar je promovisao, prije svega, Republiku Bosnu i Hercegovinu i ono što je u gradu Mostaru još ostalo od zajedništva. Jezik u upotrebi je bio onaj isti kojim se govorilo i do 5. aprila 1992. Novohrvatski govor nije bio zabranjen. Ponovo su u eteru začuli poznati bosanskohercegovački izvođači. Bio je to veliki kontrast u odnosu na program Hrvatskog radija.

Program Ratnog studija je mnogo podsjećao na normalni, gradski radio. Počinjalo se jutarnjim programom „Daj probudi“ se, nakon čega je slijedio Otvoreni program radija. Bila je tu i redovna emisija Zlatni ljiljani. Još jedna emisija je dala prostor braniocima i zvala se Portret borca. U popodnevним satima se nešto neredovnije emitovala emisija „Ram za sliku mog grada“. Subotom su redovne bile dječija emisija i emisija iz kulture. Nedjeljno popodne je popunjavala emisija pod nazivom „Kad misli mi vrludaju“. Često je priređivan i Noćni program sa pozdravima i muzičkim željama. Nije bilo puno telefona u gradu pa su slušatelji dolazili uglavnom na recepciju Radija i tu ostavljali svoje želje i pozdrave.

Studio je u svome nazivu nosio i oznaku Radio Bosne i Hercegovine. Ipak, novinari ovog Radija nisu zvanično bili uposlenici istoimene institucije koja je imala sjedište u Sarajevu.²⁴ Također, oni nisu bili pripadnici Armije BiH niti su imali vojne legitimacije te skoro niko od njih nije na Ratnom studio ostvario „ratni, odnosno radni staž“. Izuzeci su rijetki novinari koji su već bili

23 Nažalost, pojedini izvori navode apsolutno pogrešne podatke i to po svjedočanstvima ljudi koji su na Ratnom studiju Mostar bili tek u prolazu.

24 Na ratnom studiju je radilo pet diplomiranih žurnalista: Behram, Lizde, Jelin, Terzić, Rokša.

pripadnici Armije prije osnivanja Studija te dvije novinarki koje su mnogo godina kasnije uz pomoć svjedoka od Armije potraživale taj ratni staž. Također, za razliku od novinara na Hrvatskom radiju Mostar, ovi u Vranici nisu imali niti bilo kakve novčane nadoknade niti su dobivali pakete iz humanitarne pomoći (u čemu njihove hrvatske kolege nisu nimalo oskudijevale).

Od samog početka Ratni studio je pokušavao da bude mješoviti, pa su tu bili i saradnici hrvatske nacionalnosti, ali su oni vojno sposobni, samo nekoliko dana od prvog pojavljivanja u eteru, od HVO-a dobili poziv za mobilizaciju. Inače, novinari i saradnici ove radiostanice su bili pod jakim pritiscima sredine. HVO je kontrolisao cijeli dio zapadnog Mostara tako da su svi oni koji su pronosili ideje Bosne i Hercegovine stalno bili na udaru. Nije bilo popularno biti novinar Ratnog studija Mostar smještenog u Vranici, dok je nakon 9. maja 1993. došlo do preokreta u smislu da su se u dijelu grada kojeg su i na talasima te stanice zvali „slobodni teritorij“ novinari i saradnici Ratnog studija osjećali privilegovanim.

Kako je na Hrvatskoj postaji dominirala muzika u kojoj se isticalo sve hrvatsko, tako je u programu RSM prevladavalo mostarsko i bosanskohercegovačko. Pamtimmo pjesme: *Mojoj dragoj BiH, Sarajevo će biti, sve drugo će proći, Nije Mostar* škutorija, *Ljiljani, zlatni ljiljani, Ponesi zastavu (Dragane Vikiću), Šehidski rastanak, Pjesma o Ahmi i Braci, Sviraj mi sviraj brate, Što si tužna, hej Neretvo, Mostarska, Ja ti odoh majko Bosnu braniti*, i brojne druge.

Prvi urednik Ratnog studija je bio Asim Manjgo, a njega je zamijenio Džemal Hamzić. Jedan od urednika je bio Alija Lizde. Otvoreni program je uređivala Zlata Behram, a jutarnji program Dario Terzić. Jutarnji program su još vodili i Aida Kurtović (Krehić) i Husein Oručević. Spikeri su bili: Senad Kuko, Emira Pašić, Anika Đulepa, Rijad Berberović. Kulturu je uređivao i tekstove lektorisao Safet Sarić. Emisiju za vojnike je najčešće radio Denis Krvavac. Bila je tu i Dinka Jelin, a u informativnom programu je pomagao i Esad Krpo. Amela Rebac je radila u raznim redakcijama, a jednu autorsku emisiju su vrlo kratko vodili Frauk Kajtaz i Adis Grebović.

Puno mladih saradnika pomagalo je u realizaciji programa Ratnog studija.²⁵

25 Alajbegović Maja, Alendar Mustafa, Alikalfić Terzić Mirela, Bubaš Inge, Čolić Tidža, Čupina Adisa, Čurić Bakija Amna, Demirović Maja, Dragnić Selma, Duvnjak Mili, Duraković Alikalfić Ajla, Denjo Sanja, Gabela Almira, Hasić Adnan, Handač Mia, Husković Alisa, Kasumović Papac Ženja, Miletić Aleksandra Sibila, Pašalić Orhan, Pičuga Mirna, Rokša

Radio je bio pod stalnim pritiskom HVO-a u čijim rukama je bila vlast nad Mostarom. Moralo se paziti stoga i na nacionalni sastav redakcije, na muziku koja se „puštala“. Saopćenja Armije RBiH i stranke SDA našla su svoje mjesto upravo u programima ove radiostanice.

Nakon što je krajem oktobra HVO policija ušla u studio i prekinula program (na nekoliko dana), Radio je morao, osim muzike koja promovise Armiju BiH, da emituje i onu koja slavi HVO a prenošeni su u alternaciji dnevnicima iz Sarajevskog i Zagrebačkog studija.

Novinarke Jasna Badžak i Špela Cvitković Iličić su u jednom trenutku odlučile napustiti Ratni studio te su obje prešle na Hrvatsku radio postaju Mostar.

Tehničko-tonsku službu su činili (po abecednom redu): Bakija Saša, Bošnjak Kamenko, Bešlagić Sead, Juričić Saša, Kapetanović Amir, Salahović Admir i Šehić Haris. Ne zaboravimo ni sekretara službe Senada Eficu, lektoricu Mevlidu Čolakhodžić, daktilografkinju Đurđu Arapović.

Radio je napadnut i nakon toga uništen 9. odnosno 10. maja 1993. godine. Noć sa osmog na deveti maja u programu su dežurali Selma Dizdar, Bojana Mujanović, Mirna Pičuga i Haris Šehić, i svi su uhapšeni. Pičuga i Šehić će nakon nekoliko dana biti oslobođeni a Dizdar i Mujanović su 8. juna 1993. iz Ljubuškog prebačene na Heliodrom. Svi smo - kaže nam Selma Dizdar - pušteni 19. oktobra 1993.²⁶

Na ovoj radiostanici malobrojni novinari su imali neko veće radijsko iskustvo. Također je bilo veoma mnogo mladih studenata pa i srednjoškolaca koji o Radiju nisu znali gotovo ništa. U programu je bilo i mnogo onoga što je upitno kao radijski i žanr-crtice, osvrti i komentari koji su pisani na način koji je mnogo prikladniji za pisane medije nego za radio. Mnogo toga je podsjećalo na literarne radove, razmišljanja, zapazanja. Također postojao je nesklad između velikog broja saradnika i vrlo malog broja tehničkih pomagala kao što su magnetofoni, kasetofoni. Nije bilo ni dovoljno materijala ni prostora za pravu montažu radijskih priloga, tako da je sve prštal od improvizacije. Profesionalizam i entuzijazam su se izmjenjivali. Početnici su dobivali emisije i od sat vremena tako da se moglo osjetiti koliko je program improviziran.

Ratni studio nastavlja svoj program na lijevoj obali samo nekoliko dana nakon fatalnog devetog maja. U programu novog Studija će tokom njegovog

Armina, Salčin Lejla, Sudić Azra, Šabanović Čomić Edina, Šendro Mevlida, Šiširak Saša, Tuće Sanja, Vlaho Leonardo, Zečo Adisa. Meteorlog Eldar Gaćanica. Oko muzike su pomagali Nebojša Kovačević, Goran Prusina, Gordan Šunje, i drugi.

26 Iz korespondencije sa Selmom Dizdar - 3. juna 2022.

djelovanja pod opsadom učestvovati i mnogo tinejdžera kojima je nedostajalo i opće obrazovanje, a posebno ono novinarsko. Ipak, entuzijazam, srčanost i bunt protiv svakodnevnog razaranja grada ohrabivali su ih da na svoj način daju svoj glas. Svakodnevni odlazak do bolnice ili drugih gradskih službi u gradu tokom stalnih granatiranja, život u gradu bez vode, struje i hrane bio je samo dio tog vrlo zahtjevnog novinskog, ali i ljudskog angažmana.

Radio Mostar na lijevoj obali

Ratni studio nastavlja svoj program na lijevoj obali samo nekoliko dana nakon devetog maja. Tih prvih dana u programu nije bio niko od novinara koji su radili u studiju u Vranici, oni će polagano pristizati na radio u mjesecima koji su slijedili. Jedno vrijeme program vode ljudi koji do tada nikada nisu radili na radiju. Važno je bilo samo da se radio čuje i da građani lijeve obale dobiju itekako im potrebne informacije. Sead Đulić postaje urednik novog starog Radija, a tu su još i Alija Behram, Šemsudin Zlatko Serdarević, nekoliko mladih saradnika, spikerica Hida Handžar, tonski realizator Edin Balić. Radilo se u studiju u zgradi nekadašnjeg SDK-a s puno improvizacije i u vrlo oskudnim tehničkim uslovima. Uskoro se u program priključuju Dario Terzić, Aida Kurtović (Krehić), Faruk Kajtaž. Nekoliko dana u junu radio će biti izmješten u jedan stan u ulici Maršala Tita 82 (iznad knjižare Svjetlost, a nakon toga prelazi u prostor upravo tamo gdje je nekad radila pomenuta knjižara). U početku je na ovom radiju bio samo jedan diplomirani novinar (Terzić), a kasnije dolaze i drugi Jelin, Z. Behram, Lizde.

U novom prostoru polako raste i radio. Dolaze novi mladi saradnici. U informativnom programu su tu i Damir Pediša i Azer Jugo. Kasnije im se pridružuje i Enes Ratkušić, a u redakciji kulture Muhamed Šator. Počinju i vrlo slušane emisije pozdrava, poruka, želja koju vode Aida Selmanović (Salčin)²⁷ te Amna Bakija. Iznimno važna je bila emisija Pokidane veze, odnosno Poruke. Ljudima s lijeve obale je to bio jedini način da pošalju poruku na drugu stranu grada i jave rodbini i prijateljima da su još (uvijek) živi. S druge strane su poruke stizale mnogo sporije (preko Crvenog križa). Posebno je bilo teško nakon

27 Aida Selmanović je s Majom Dželilović bila među prvim saradnicima još kada je program emitovan iz zgrade SDK. Aida je kasnije vodila i brojne druge emisije kao što su emisija o bosanskom jeziku, Portret borca, Za dušu i srce. Prisjetila se svega toga u korespondenciji od 3. juna 2022.

30.6. pa do polovine augusta kad je grad bio u totalnoj blokadi. Tada je, reći će građani istočne obale, Radio Mostar bio jedina nada, jedina utjeha. Program ove radiostanice je svakako podizao moral cjelokupnom stanovništvu. Ljudi su nekako dolazili do recepcije donosili cedulje s porukama samo kako bi nekoga pozdravili, poželjeli neku pjesmu, ohrabрили svoje najdraže.

U program Ratnog studija su se uključili brojni saradnici koji su na samim svojim počecima radili uglavnom servisne i druge gradske informacije, ali će vremenom napredovati i neki od njih će kasnije imati i vlastite emisije.²⁸ Senad Efica će, pored ostalih emisija, voditi i onu pod nazivom „Za srce i dušu“. Neki od novinara i saradnika Studija će, kako bi zaštitili članove porodice koji su ostali na drugoj strani, koristiti i pseudonime - Dina Romano je, ustvari, Dinka Jelin, Alison Dobrić je Alison Sefić Mihić, Edina Stambolić je pravim prezimenom Pehilj, itd.²⁹ Vrlo slušana će postati emisija pozdrava koju će jedno vrijeme voditi i Siniša Jokić. Prvih mjeseci je autor ovog teksta bio i muzički urednik Radija, a na tom mjestu ga nasljeđuje Dragi Šestić. U redakciji i organizaciji studija pomaže i Mira (Emira) Oglič Karabeg, na recepciji se smjenjuju Šaćira Seka Kajić, Sadeta Vejzović, Jasna Jogunović Nezirović. Program će obogatiti i spikeri Sanel Kajan, Mirsada Omanović, Manja Bošković, lektori Mevlida Čolakhodžić i Majda Omanović, dok je šofer bio Hasan Kajić, a domar Halil Gadara.

Tokom rata se na zapadnoj obali podijeljenog grada često nagađalo na kojoj lokaciji bi mogao biti „njihov radio“. Ljeta 1993. hrvatski mediji su bili uvjereni da je Radio Mostar u podrumu Razvitka.³⁰ Tu su informaciju potvrđivali i građani nakon što bi protjerani iz zapadnog dijela grada stizali u onaj istočni. Razvitkova zgrada je često granatirana. Bila je toliko oštećena da je poslije rata morala biti srušena. Dana drugog septembra dolazi do jedne čudne izdaje³¹. Sutradan, trećeg septembra je pancirnim granatama gađana zgrada u

28 Ačkar Saša, teško ranjen u toku jednog od bjesomučnih granatiranja lijeve obale, Bašić Almira, Brajlović Zlata, Čolić Kodro Tidža, Čusto Šućrija (oboje u Blagaju), Čemalović Sabina, Dervišević Tajma, Dželimović Burić Maja, Efendić Vesna, Hasić Adnan, Hrustanović Selma, Kajić Ines, Kajić Malanović Senada, Kazazić Sanela, Kurt Tajma, Maksumić Izeta, Memić Osmić, Maja, Mujan Enisa, Nametak Adaleta, Nožić Samir, Smajkić Meliha, Sefić Mihić Alison, Šarić Abida.

29 Poslije su došli: Ajanić Nedim, Bajgorić Edita, Čopelj Sanja, Dedić Dženana, Jugo Zlomušica Elvedina, Kaniža Dženita, Nikšić Pizović Saudina i dr.

30 Tehnika: Burić Salko i Selimović Ermin Sela, tonci: Bakija Senad, Brkan Amer, Čišić Aris, Hasić Adnan, Kolukčija Dejan, Pehilj Edina (pseudonim Stambolić), Premilovac Arminko Kiko, Zvonić Anel.

31 O toj izdaji nešto više nekom drugom prilikom.

ulici Maršala Tita u kojoj se, nekoliko metara od komande IV korpusa, Ratni studio uistinu nalazio.³² Bilo je ranjenih i poginulih. Po mom sjećanju poginula je tada Zlata Milavić. Na moj upit o ovome događaju dr.sci. Lejla Žujo-Marić koja je vodila ratni dnevnik kaže (zapisano 3.9. 1993. u 17.10) „Taj događaj je trauma, možda jedna od najvećih tokom rata, pet tenkovskih granata je toga popodneva završilo u našem haustoru, M.Tita 82D. Jeste, Milavići su bile naše komšije na drugom spratu, Zlata je poginula u stanu”.

Nakon tog granatiranja, samo nekoliko dana kasnije, slijedilo je još jedno užasno granatiranje cijelog grada. 16. septembra specijalnom emisijom koja je počela u pet do 12. Radio je i posebnim programom obilježio godišnjicu postojanja. Međutim, već sutradan, 17.9. u isto vrijeme (pet do 12) zgrada u kojoj se nalazio Radio je ponovno žestoko granatirana. Uništeno je nekoliko stanova, među kojima i stan poznatog mostarskog slikara Juse Nikšića. Kasnije će biti probijen ulaz u Radio s druge strane, iz dvorišta. Ista zgrada je bila meta HVO artiljerije i narednih mjeseci, a 28. januara 1994. godine samo nekoliko metara od Radija su poginula i trojica talijanskih novinara (Marco Luchetta, Alessandro Otta i Dario D'Angelo)

Radio se pokazao izvrsnim posrednikom za plasman glasina. Program je sam po sebi „odlazio u eter“, odnosno bio neuhvatljiv za ponovno preslušavanje jer je nedostajalo kasete, traka, rijetko je ko uspio šta snimiti i zabilježiti. I danas je ostalo vrlo malo toga. Efemernost programa bila je tako od posebne vrijednosti jer se informacija nije mogla naknadno provjeriti, a mnogi su čuli neku „svoju verziju“. U ratnim uslovima većina vijesti je neprovjereno pa su i glasine svakodnevna pojava.

Program Ratnog studija Mostar prvih mjeseci nakon devetog maja 1993. se emitovao uz pomoć improvizirane i stare tehnike te je frekvenciju ove radiostanice bilo vrlo lako ometat. Te „smetnje“ su se mogle često čuti u programu. Jedno vrijeme će se radio zvati Studio MM (Mostar Mostarcima).

Tokom rata, pogotovo 1994. i 1995, stiglo je mnogo opreme i donacija za ovaj Radio, koji je u to vrijeme bio javna radiostanica. Kasnije je nekako došlo do privatizacije, te Radio Mostar (zajedno sa televizijom) postaje društvo sa ograničenom odgovornošću (d.o.o.). Zadržao je ime Radio Mostar, mada više nikad nije bio javni emiter.

Radio Herceg-Bosne počinje raditi nekoliko dana pred početak drugog žestokog mostarskog rata u maju 1993. godine. Među novinarima tu je Mario

32 Lejla Žujo, korespondencija 18.5. 2022. i razgovor 7.6. 2022.

Vrankić, vrlo kratko kao ton majstor Saša Bakija, kasnije dolazi nova ekipa među kojima i spiker Robert Pehar i drugi. U samim počecima na ovoj radio stanici nije bilo diplomiranih novinara.

Izvori nude različite priče o osnivanju ove radiostanice. Nekadašnji novinar te radiostanice Ivica Šimunović je ustvrdio „Sredstva za pokretanje medija su došla iz Hrvatske, a zvanično od Hrvatske zajednice Herceg Bosne. Smiljko Šagolj koji je tada radio za HRT me pozvao sa idejom da pravimo radio.“³³

Iz informacija ovog Radija se moglo zaključiti i mnogo više od onoga što je rečeno. Naprimjer, devetog maja 1993. godine hrvatske postaje u Mostaru donose vijest o neznčajnim gubicima hrvatskih snaga, malom broju ranjenih i još manjem broju poginulih. Isto tako se ne govori o poginulim nakon akcije Armije RBiH u Sjevernom logoru i Bijelom polju od 30. juna Međutim, ako ste slušali Radio Herceg- Bosne u zadnja dva mjeseca 1993. godine mogli ste čuti na desetine i desetine sjećanja, odnosno pomena na one koji su „za domovinu život dali“ šest mjeseci ranije (dakle devetog maja, odnosno, 30. juna).

Negdje pred kraj rata kreće i **Radio Hayat** koji je pokrenula Islamska zajednica. Urednik je bio Alija Lizde, a pojedini novinari iz Ratnog studija, među kojima i Meliha Smajkić, su prešli na tu novu radio stanicu. Kasnije će taj radioemiter biti preimenovan u radio Stari most.³⁴

Jedno vrijeme je djelovala i radio postaja **Slobodni hrvatski Mostar**. Neki od pseudonima koje su koristili novinari te radiostanice su bili: Filip Zovko i Tonka Čamber. U programu koji je žestoko kritikovao politiku HVO-a se propagirala jedinstvena Bosna i Hercegovina sa Sarajevom kao prijestolnicom. Ovo je bio, ustvari, tajni projekt IV korpusa Armije RBiH. Program se emitovao iz kafića Big Ben, a čak niko u Ratnom studiju Mostar od kojeg ga je dijelio samo zid, nije znao ko stoji iza tog projekta. Sličan projekt će biti pokrenut i u novembru 1994. s ciljem zbunjivanja srpskog neprijatelja. Program je vodio novinar pod pseudonimom Igor Pantić.

U martu 1994. je potpisan Vašingtonski sporazum i od tada u Mostaru počinje primirje. Bit će još sporadične pucnjave na liniji razdvajanja u Centru grada, ali i sukoba sa Srbima, pogotovo u jesen 1994. Ipak ,može se reći da su se nakon marta 1994 i ratni pa i radni uslovi novinara djelimično promijenili.

33 <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/rtv-herceg-bosna-kanal-na-hrvatskom-jeziku>

34 Ni ova radio stanica više ne postoji.

Počinje se raditi na normalniji način, pa je i program radiostanica postajao mirnodopski. U narednom periodu u gradu će djelovati Plavi radio, FM Radio (SFOR), Radio X, Studio 88...

MOSTAR WAR FREQUENCIES - RADIO BETWEEN INFORMATION AND PROPAGANDA

SUMMARY

Journalism acquires different contours in wartime conditions. Information and propaganda are intertwined. The rule “to hear the other side” is generally not respected.

Public radio in wartime conditions, even when trying to serve the people, can only operate within the framework of the official policy. The public station Radio Mostar becomes practically overnight the HVO’s (‘Croatian Defense Council’) news organ. Radio HOS, the War Studio Mostar in the Vranica building (later the War Studio Mostar on the left bank of the city), Radio “Herceg-Bosna” and other radio stations will be active in Mostar during the war.

A press release becomes the dominant “journalistic genre” under these special wartime conditions. Patriotic music in the wartime radio stations’ programmes arouse national sentiment, improve soldier morale and encourage civilians in shelters.

Keywords: war radio, objectivity, propaganda, censorship, patriotic music.

Bibliografija

- Bojd, Endrju (2002): *Novinarstvo u elektronskim medijima*, Clio, Beograd.
Graham, S. (2004): *Wars and terorism towards urban geopolitics*, Blackwall, Oxford
Kajan, Sanel (2022): *Radio Mostar fotomonografija*, ICM, Mostar
Lorimer, Rolend (1998): *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd
Mučalo, Marina(2010): *Radio medij 20 stoljeća* AGM Zagreb
Šiber, Ivan: (1998): *Osnove političke psihologije*, Politička kultura, Zagreb

Terzić, Dario (2013): *Prilog razjašnjenju odnosa na relaciji novinar - P.R- s druge strane barikade*. u Savremeni Mediji i PR, Kultura br 21. Beograd

Terzić, Dario (2004): *I reporter nella Guerra in Bosnia* u Dentro la Guerra, Nonluoghi, Civezzano

Tucaković, Šemso (2004), *Leksikon mas-medija: informisanje, javnost, komuniciranje, novinarstvo, mediji, propaganda, povijest*, Prosperitet, Sarajevo

Web:

Domoljubne pjesme-(<https://www.vecernji.hr/kultura/sto-su-pjesme-vise-koketirale-s-ndh-melodija-i-ritam-bili-su-im-istocnjackiji-1184632> - www.vecernji.hr) posljedni pregled 13.8.2022.

Srpski radio Mostar -<https://www.youtube.com/watch?v=U142QQQ2-ss&t=1009s>, posljedni pregled 11.7. 2022.

Šimunović Ivica radio. <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/rtv-herceg-bosna-kanal-na-hrvatskom-jeziku>,posljedni pregled, 10.7. 2022.

Ratni dnevnic i zabilješke:

Terzić Dario, lične zabilješke

Žujo-Marić Lejla, lični ratni dnevnic 1992-1995.

Razgovori

Buhač Miljenko: 19.6. 2022.

Manjgo Asim, 10.7. 2022.

Dizdar Selma 21.7. 2022

Rokša Armina 26. 7. 2022.

Žujo-Marić Lejla 7.6. 2022.

Korespondencija-poruke:

Behram Zlata 22.7. 2022. viber

Dizdar Selma 3.6. 2022. messenger

Manjgo Asim, 6.7. 2022 i 11. 7. 2022. messenger

Salčin Aida, 3.6. 2022. messenger

Rokša Armina 1.8.2022. messenger

Žujo-Marić Lejla 18.5. 2022. messenger

kulturna baština

Zlatko Zvonić, Ibrahim Dizdar, Aner Duraković

**STALNA POSTAVAKA:
„HERCEGOVAČKO SELO“ U MUZEJU
HERCEGOVINE MOSTAR**

Sažetak: Muzeologija kao nauka često nalaže da se vodi briga i o etnološkim postavkama, načinu izlaganja, a posebno edukaciji. Prostor navedene izložbe pod nazivom „Hercegovačko selo“ u našim muzejskim mogućnostima je primjeren, a prezentovani predmeti prikazuju hercegovačko selo i način življenja u njem. Postavka je izrađena u srazmjeru s ciljem da prikaže kulturu obrade zemlje, kulturu ishrane i odijevanja i unutrašnjosti ruralne hercegovačke kuće. Centralna fotografija prikaza unutrašnjosti hercegovačke seoske kuće i veći broj rustičnih predmeta sa kompletom za sjedenje daju vjeran prikaz hercegovačkog sela. Etnološke postavke su uglavnom interesantne, edukativne za grupne i pojedinačne posjete, a pogotovo za obrazovne institucije.

Muzej Hercegovine Mostar sa svojom etnološkim opusom, što je vidljivo i kroz predmetni rad, nastavlja da brine i o ovoj grani muzeologije, bez obzira što nekad prilike nisu naklonjene ovakvim naukama, izuzev ako nisu u službi komercijalizacije.

Sama činjenica da su izložbeni predmeti nedavno restaurirani a postavka obnovljena i stavljena u funkciju, govori u prilog čuvanja i izlaganja etnološke zbruke.

Ključne riječi: muzeologija, Muzej Hercegovine, postavka Hercegovačko selo, etnologija

O muzeologiji

Prema međunarodnoj definiciji koju je donio ICOM (Međunarodna organizacija muzeja i muzejskih stručnjaka) davne 1948. godine, prva definicija muzeja jeste da je to *stalna, neprofitna ustanova u službi društva i njegova razvitka, otvorena javnosti, koja sabire, čuva, istražuje, komunicira i izlaže u cilju proučavanja, naobrazbe i zabave*¹.

Stalna postavka „Hercegovačko selo“ posvećena je upravo ovom dijelu „komunikacija i izlaganje“ JU Muzej Hercegovine Mostar. Muzej se ne može ograničiti samo na svoju funkciju izlaganja niti ga se može samo svesti na niz izložbenih dvorana iako su one najuočljiviji dio putem kojeg publika najčešće upoznaje muzej.² Prema ekspertizi Andrea Goba i Noemie Drouguet, cilj muzeja leži upravo u tome da se zainteresiraju društvene grupe (posjetitelji svih društvenih kategorija, prema društveno-ekonomskim obilježjima, kulturnoj pripadnosti, stepenu obrazovanja, kao i uslovima u kojima se odvija njihova posjeta). U najširem smislu izložba predstavlja sredstvo komunikacije sa svojim sistemom, rasporedom stvari, prostorom gdje se prikazuje i namjerom da bude dostupna društvenim jedinkama sa vrlo specifičnim „muzejskim“ jezikom, koji opet na adekvatan način valja približiti širem auditoriju, a ne samo užem krugu upućenih i muzejskih radnika. Bitno obilježje koje treba istaći jeste da je „izložba muzejsko sredstvo *par excellance*, instrument posebnog muzejskog govora.“³

Izložbe nude na uvid predmete, dokumente, stvari iz stvarnog života koje nisu samo postavljene jedne do drugih, već su raspoređene u organizacionu cjelinu. Spektar narativa koji obrađuju veoma je širok, ali najčešće prikazuju jednu određenu temu.

Pored svoje temeljne namjere, „pokazati nešto“, nastoje zainteresirati posjetitelje raznih društvenih kategorija za svoje sadržaje, prepuštajući im pri tome odlučujuću ulogu u otkrivanju smisla istih. Ili drugačije kazano, izložbe stvaraju mehanizme koji posjetiteljima daju ključ za njihovo razumijevanje.

1 Dio iz ICOM-ova Statuta prihvaćenog na 16. godišnjoj skupštini (Hag, Nizozemska, 5. septembra 1989) i dopunjen na 18. godišnjoj skupštini (Stavanger, Norveška, 7. Jula 1995), a potom na 20. godišnjoj skupštini (Barcelona, Španija, 6. Juna 2001)

2 Andre Gob-Noemie Drouguet, *Muzeologija-povjest, razvitak, izazovi današnjice*, 2003, str. 101-104.

3 Ibid, str. 101.

Prostor izložbe

U jednoj prostoriji od otprilike 25 kvadratnih metara, u okviru kompleksa Spomen-kuće „Džemala Bijedić“, koja je više od deset godina služila kao *depo* (prostor koji nije izložbenog karaktera, već služi za primjereno skladištenje dijelova zbirke koje nisu izložene u stalnim postavkama) izvršeno je izmještanje zbirke u druge depoe i prostore Muzeja, tako da su stvorene prilike da se ovaj manji, ali prikladan prostor preuredi i osmisli izložba koja bi trebala tu biti prikazana. S obzirom da je Muzej tokom rata i agresije 1992 - 1995. ostao u veoma skućenom prostoru, gdje su u potpunosti uništeni muzejski odjeli i njegovi izložbeni prostori, trebalo je naći neki vid sistematičnosti i preglednosti, kako bi se izložio veliki broj eksponata muzejskih zbirki iz različitih perioda. Zbog velikog broja posjeta, kako domaćih a posebno stranih, Mostaru kao turističkom središtu južnog dijela Bosne i Hercegovine i s obzirom za veliko interesovanje za kulturu življenja ovih prostora, odlučeno je da u spomenutom prostoru bude prikazana etnološka izložba, koja će posjetiteljima ponuditi narativ o životu u ruralnim, seoskim područjima Hercegovine.

Sam proces realizacije postavke tekao je ustaljenom muzejskom dinamikom. Nakon završetka primarne zaštite eksponata koji su odabrani da budu sastavnim dijelom ove stalne postavke, pristupilo se uređenju unutrašnjeg dijela izložbenog prostora koji je trebalo prenamijeniti i osmisliti. Napomenimo da se ponekad nabavka muzealija etnološke zbirke u samom Muzeju Hercegovine, kao i nekim drugim muzejskim institucijama, vršila neplanski, otkupima od raznih preprodavača, pa su iz tog razloga i podaci o njima veoma oskudni. Osim toga, u Muzeju se nalazi nekoliko veoma rijetkih i lijepih primjeraka nošnje koje ne posjeduje čak ni krovna muzejska ustanova Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu.⁴

Višemjesečni radovi tokom 2016. godine podrazumijevali su izmještanje postojećeg depoa i zbirke, molerske radove, saniranje podne površine, unošenje muzejskih vitrina, stalaka i drugog potrebnog muzejskog inventara.

4 Svetlana Bajić, Zbornik radova Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 2000. g., str. 10.

Rad na postavci

Važno je istaći da Muzej, s obzirom na materijalno-tehnička sredstva te finansije koje su mu u datom trenutku bile na raspolaganju u ovom periodu, javnosti nije mogao predstaviti jednu, po gabaritima možda veću, ekskluzivniju postavku, ali to i nije bila namjera tokom izrade i realizacije ovog projekta. Postojala je već prethodno jedna duga tradicija bavljenja etnologijom i njenim zbirkama u Muzeju, a u vezi s čim ćemo navesti samo neke podatke. Već samim osnivanjem Muzeja utemeljeno je i Etnološko odjeljenje (uz Historijsko, Hrheološko i Odjeljenje književnosti) koje već 1955. godine otvara prvu stalnu postavku etnografske građe. Ovo Odjeljenje je obavilo brojna terenska istraživanja života i običaja na prostoru šire hercegovačke regije. Kontinuitet se nastavlja i poslije 1995. godine radom na zbirci i povremenim postavkama i izlozbama. „Izložba vez u Hercegovini“ sa urađenim katalogom iz 2002. godine plod je ovih aktivnosti. Kao dio novootvorenog Odjela MuM (Intepretacijski

centar u Starom gradu u Mostaru u Ćerekovića dućanu, 2014. g.) Muzej izlaže u stalnoj postavci skupinu fotografija i trodimenzionalne predmete u vidu nošnje, vezova, sehara te pokušstva široke primjene.⁵

Povratkom u kuću Džemala Bijedića 2000. godine napravljena je etnološka postavka iz muzejskih zbirki pod nazivom „Hercegovačko selo“, za koju su veliku zaslugu imali Zahirović Šaban i drugi muzejski radnici iz tog perioda djelovanja Muzeja.⁶ Izmjenom rasporeda prostorija prije nekoliko godina navedena izložba je sistematizovana, dopunjena s izmijenjenom koncepcijom.

U saradnji sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine 2020. godine izvršena je konzervacija etnoloških eksponata, te su predmeti odabrani za ovu postavku, nakon kratkog perioda, ponovo vraćeni u domen izložbenog karaktera ove baštinske institucije.

Postavka/Izložba

Nakon što su izvršene adekvatne pripreme, pristupilo se uređenju muzejskog prostora s ciljem izlaganja stalne postavke „Hercegovačko selo“. Ovdje bismo istakli da je to bio veoma specifičan i zahtjevan posao stručnih muzejskih lica, jer je trebalo sve pospremiti u veoma mali prostor, koji je zbog svoje površine i svjetlosne prigušenosti upravo odgovarao interijeru jedne seoske kućice sa šireg područja Hercegovine. Moralo se voditi računi i o tome da i eksponati koji su odabrani i nad kojima je izvršena muzejska zaštita nađu prikladno mjesto u ovom prostoru. Odaarani su trodimenzionalni predmeti izrađeni od drveta, metala, kombinacije drvo-metal, tkanine, kao i dvodimezionalni u formi fotografija.

Eksponati namijenjeni za ovu izložbu tokom višedecenijskog postojanja ove baštinske ustanove prikupljani su iz svih dijelova hercegovačke regije od Stoca, Trebinja, Nevesinja, čapljinske oblasti, Ljubuškog, Livna, Duvna, Konjica, Prozora, regije Mostara i Podveleškog platoa. Odabrano je nešto više od stotinu eksponata i to uglavnom vezanih za kulturu življenja na selu, ali ne primarno. Pojedini predmeti sežu i s kraja 19-og stoljeća pa naovamo.

5 Zbornik radova sa naučnog skupa posvećen „60 godina Muzeja Hercegovine Mostar, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2010. g.

6 Afiša Muzeja iz 2000. g.

Interpretacija postavke

Kada govorimo o kulturi življenja u ruralnim područjima, treba istaći da je seosko stanovništvo bosanskohercegovačke teritorije u prošlosti različito stanovalo i različito uređivalo stambeni prostor kako bi ga u granicama mogućnosti, između ostalog, prilagodilo svojoj potrebi za stanovanjem i odmorom. Budući da je organizacija stanovanja odraz vladajućih društveno-ekonomskih i kulturno-historijskih prilika, razumljivo je da se ona vremenom mijenjala, da su neki oblici nestajali a drugi se pojavljivali i razvijali.⁷

U predmetnoj Etnološkoj postavci Muzeja Hercegovine Mostar posjetiteljima pažnju plijeni uvećana fotografija sa prikazom unutrašnjosti seoske kuće sa područja Prozor-Rama, selo Šćit 1934. godina, na kojoj dominira žena u narodnoj nošnji pokraj ognjišta gdje priprema hranu. Fotografija je iz zbirke Anton Zimolo, Muzej Hercegovine Mostar, i vidljiva je odmah pri ulasku u izložbeni prostor.

Selo Šćit, Prozor-Rama iz 1934. g.

U pozadini fotografije u *duvaru* (zid) se mogu vidjeti police sa predmetima koji su činili inventar ondašnje kuće, kao što su stoličica (*skemlija/šćemlija*), četveronožac, razne posude, *havan s tukačom* potreban za spravljanje

⁷ Astrida Bugarski, Zbornik radova zemaljskog muzeja, Sarajevo, 2000. g., str. 103.

začina koji se koriste u domaćinstvu, *krtol* (korpa za voće izrađena od pruća) i mnogi drugi.

Postavka predstavlja ambijent življenja u hercegovačkim selima s ciljem prikazivanja eksponata, da se istakne njihova vrijednost, tim više što se mnogi izloženi predmeti upravo i dan-danas koriste. Nalazimo predmeta koji se odnose na kulturu ishrane, odijevanja i kulture zemljišta.

Okolnosti su uslovile izradu raznih predmeta za vodu, njeno čuvanje, a forme i dimenzije istih su varirale u zavisnosti od upotrebe. Od većih eksponata za ovu namjenu izloženi su predmeti poput drvenog bureta (*burilo*) za donošenje vode na teglećim životinjama sa potoka, vrele ili bunareva (čatrnja), te manje posude čaturice i tikve, u kojima se nosila voda za piće prilikom rada na zemlji i tokom čuvanja stoke.

Domaćinstva su isto tako koristila posude različitih veličina za čuvanje vode i mlijeka, tako da ponekad naizgled iste posude imaju različite nazive u zavisnosti da li se koriste za vodu ili mlijeko (*bucat, kabao* itd.).

S obzirom da je pored ratarstva i stočarstvo predstavljalo osnovno zanimanje stanovništva u ovim predjelima, izložen je veliki broj predmeta za čuvanje i preradu mlijeka (*kabao, stap sa mećajom, siričnjak*). Posude su izrađene od drveta, ponekad sa metalnim obručima. Od drveta je izrađivano i posude za jelo kao što su čanak (zdjelica za hranu poput dubokog tanjura), *kašike* i drugi, rustične obrade sa dominantnom karakteristikom svih predmeta sa sela da su u upotrebi. Akcentirana je upotrebna a ne estetska vrijednost. Izuzetak u tom smislu predstavljaju sitniji predmeti koje su izrađivali pastiri nastali tokom perioda čuvanja stoke: *svirala/frula, kudjelja, vreteno*. Na njima se mogu vidjeti i simboli pripadnika različitih naroda Bosne i Hercegovine, pa tako, naprimjer, na kudjeljama imamo uradak u formi dlana sa pet prstiju, kao jednog od poznatijih heraldičkih obilježja na stećcima bogumilskih nekropola, zatim simbol kruga i cvjetne ornamentike, pa sve do lijepo iscrtanog i ureckanog križa/krsta.

Kada govorimo o mobilijaru, namještaju u ovakvim prostorima, on je drveni, pokretnog je karaktera zbog oskudnog prostora. Namještaj se sastojao od stola za jedenje (*sinija*), stolica različitog oblika (*dvonožac, tronožac, četveronožac*). Već spomenuto ognjište ima važnu ulogu ne samo za spremanje hrane nego i zbog zagrijavanja prostora. Nad ognjištem se nalazi kotao za kuhanje koji je lancem (*verige*) pričvršćen za strop prostorije (na gredu). Uz ognjište se nalazi *sač*, metalni poklopac, za pečenje hljeba i drugih jela, zatim lopatica za navlačenje žara na sač i *maše* (ili *mašice*) za potpirivanje vatre.

Interesantan detalj u hercegovačkim selima su košare za voće, povrće ili duhan različitih oblika i dimenzija, napravljene od isprepletenog pruća, a neke od njih imaju i kuke radi lakšeg branja.

Odjevni predmeti su izrađivani od vune proizvedene u domaćinstvu i prilagođene klimatskim uslovima. Do kraja 19. stoljeća nošnja seoskog stanovništva u Hercegovini bila je pretežno domaće proizvodnje. Najčešće korištene tkanine za izradu odjevnih predmeta tradicionalnog kostima su bile vune, lana i konoplje. Vuna, kao jedna od osnovnih tekstilnih sirovina, imala je najveću primjenu u izradi tkanina koje su korištene za tradicionalni kostim. To je uostalom karakteristično i za sve ostale stočarske oblasti. Od lana i konoplje tkalo se platno koje je imalo primjenu, uglavnom, u izradi muških i ženskih košulja, gaća, te ženskih mahrama. Velika pažnja poklanjana je postojanosti boja na tkaninama.

Žene su za bojenje upotrebljavale razne biljke, korijenje, plodove i lišće, što je zasigurno imalo dugu tradiciju.⁸ U postavci je izložena vunena ženska odjeća sa lijepo dekorisanim prslukom i torbicom.

Žena sa preslicom

8 Svetlana Bajić, Zbornik radova Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 2000. g., str. 16/17.

Proces proizvodnje odjeće započinje šišanjem ovaca (korištenjem makaza/nožica), potom bi uslijedilo pranje i sušenje vune. Zatim se od tako pripremljene vune pomoću *kudjelja* i *preslica* izrađuju niti različitih debljina i boja u zavisnosti od namjene. *Kudjelje* predstavljaju drveni predmet mobilnog karaktera koje su žene nosile za pravljenje niti prilikom čuvanja stoke, ispred kuća i tokom druženja, okupljanja, za razliku od *preslica* koje su se koristile isključivo u kućama. *Kudjelje* su duguljastog oblika (oko 150 cm), lagane i njihov prošireni dio (na koji se pričvršćuje vuna) je mjesto umjetničkog izražaja (drvorezbarstvo).

Uz *kudjelju*, kao i uz *preslicu*, dolazi *vreteno* (rotirajući dio) na koji se namotavaju vunene niti (pravi se klupko) od kojih se kasnije izrađuju odjevni predmeti pletenjem i tkanjem. Predmeti vezani za nošnju se razlikuju prema svojoj namjeni, kao npr. *gunj*, vrsta kaputa, koji se nosio prilikom čuvanja stoke. *Gunj* je također korišten i kao prostirka i pokrivač.

Obuća-opanci izrađeni su od kože i pletenih niti. Za obradu zemlje upotrebljavani su različiti alati kao što su *ralo* (plug) za oranje koje su vukli volovi ili konji, *motike* za kopanje, te *svrdla* za bušenje zemlje kako bi se na tom mjestu zasadile stabljike raznih vrsta voćki. Predmeti su izrađeni kombinacijom metala i drveta.

U postavci su i alatke koje u hercegovačkim selima imaju široku primjenu poput *srpa* i *kose*, koji služe za košenje trave i žitarica, te *kosijer* (*košjerić*) kojim se potkresuje grmlje i drveće, kao hrana za stoku i ogrjev u domaćinstvu. Specifičnost hercegovačkog podneblja je uzgoj i prerada duhana. Sam proces proizvodnje započinje sadnjom ove kulture. Slijedi postepeno, selektivno branje (po nekoliko zrelih listova) i sušenje listova duhana na tankim konopima (*kanafi*) obješenim po zidovima ili gredama. Tako osušeni listovi duhana režu se pomoću naprave zvane *havan* (sjekač) ili oštrim nožem. Ovako obrađen duhan je spreman za upotrebu svim ljubiteljima čeifa (užitak).

Veoma upečatljiva je jednostavnost izrade predmeta i pokućstva u seoskim nastambama te način života stanovništva u ovim predjelima Bosne i Hercegovine, a razlozi su višestruki. Znatan dio bosanskohercegovačkog ruralnog stanovništva, najprije oni koji su imali status kmeta, tokom 19. stoljeća te u prvim desetljećima 20. stoljeća, živjelo je u lošim životnim i stambenim uvjetima. Ophrvano neimaštinom i drugim nedaćama što su ih sobom donosile nerodne godine, vremenske neprilike, kuga i druge zarazne bolesti; ratovi,

ustanci i nemiri; raznovrsni oblici tlačenja od strane vlastodržaca, poreski nameti i drugo, ovaj dio populacije u podređenom društvenom položaju nije bio u prilici da pridaje veći značaj nastambama i njihovom uređenju.⁹

Izgled postavke „Hercegovačko selo“

⁹ Astrida Bugarski, Zbornik radova Zemaljskog muzeja, Sarajevo, str. 104.

PERMANENT SETTING: "HERZEGOVINIAN VILLAGE" IN THE MUSEUM HERZEGOVINA MOSTAR

SUMMARY

Museology as a science often requires that ethnological matters be taken care of as well settings, method of presentation, and especially education. The space of the mentioned exhibition under the name "Herzegovinian village" is in our museum possibilities appropriate, and the presented objects show the Herzegovinian village and way of living in it. The setting is made in proportion to show the culture cultivation of the land, the culture of food and clothing and the interior of rural Herzegovina houses. Central photo showing the interior of a Herzegovinian country house and a larger number of rustic objects with a seating set give a faithful representation of Herzegovinian village. Ethnological settings are mostly interesting and educational for group and individual visits, and especially for educational institutions.

The Museum of Herzegovina Mostar with its ethnological opus, which is visible and through the subject work, continues to take care of this branch of museology, regardless that sometimes circumstances are not favorable to such sciences, unless they are in the service of commercialization.

The very fact that the exhibits were recently restored and the setting restored and put into operation, speaks in favor of preserving and exhibiting ethnology collection.

Key words: museology, Museum of Herzegovina, display Herzegovinian village, ethnology

Literatura

- Milenko S. Filipović, „Narodna nošnja u Rami“, U: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo, 1951. g.
- Špiro Kulišić, „Izložba narodne umetnosti“, Etnografski muzej Beograd, Beograd, 1961. g.
- Zorislav Čulić, „Narodna nošnja u Livanjskom polju“, U: Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu Etnologija, Sarajevo, 1961. g.
- Milica Grabovac, *Narodne nošnje u Bosni i Hercegovini*, Zagreb, 1965. g.
- Bratislava Vladić- Krstić, „Hercegovački pokrivači ‘Gunji’- Ukrasne tehnike na vunanim predmetima u istočnoj Hercegovini“, U: Zbornik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine – Etnologija, sveska 22., Sarajevo, 1967. g.

- Jasna Bjeladinović, „*Narodna nošnja u Račkom kraju*“, Etnografski muzej Beograd, Beograd, 1972. g.
- Čedomir Šilić, „*Vodič kroz zbirke Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine- Etnologija*“, Zemaljski muzej SR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1984. g.
- Fadil Sedić, „*Odjeća, nakit i vez Bosanske krajine 19. i 20. vijek*“, Muzej Bosanske krajine, Banja Luka, 1985. g.
- Vladimir Tjapkin, „*Etnografska spomen zbirka Hristofora Crnilovića*“, Etnografski muzej u Beogradu, Beograd 1986.g.
- Vaso Popović, „*Ženska ogavlja sjeverozapadne Bosne 19. i 20. st.*“, Muzej Bosanske krajine, Banja Luka, 1989. g.
- N. Gjetvaj, D. Heide, B. Proroković-Lazarević: *Etnografska zbirka Muzeja Like*, katalog uz izložbu, Gospić, 1990.g.
- Svjetlana Bajić, Lebib Džeko, „*Ukrašavanje i motivi na bošnjačkom gradskom pokućstvu*“, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998. g.
- Astrida Bugarski: *Organizacija počivanja u tradicionalnoj kulturi ruralnog stanovništva Bosne i Hercegovine*, U: Zbornik radova zemaljskog muzeja, Sarajevo, 2000. g.
- Afiša *Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar, 2000. g.
- Svetlana Bajić: *Osnovne karakteristike tradicijske seoske nošnje u Hercegovini*, U: Zbornik radova Zemaljskog muzeja Sarajevo, 2000. g.
- Vež u Hercegovini*, katalog Muzeja Hercegovine Mostar, mart 2002. g.
- Andre Gob-Noemie Drouguet, *Muzeologija-povjest, razvitak, izazovi današnjice*, Zagreb, 2007. g.
- Grupa autora, U: Zbornik radova sa naučnog skupa „*60 godina Muzeja Hercegovine Mostar*“, Muzej Hercegovine Mostar, Mostar, 2010. g.
- Fatima Maslić, „*Vodič kroz izložbene postavke Zavičajnog muzeja Travnik*“, Travnik, 2012. g.
- Katalog Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića, „*Etnološka zbirka Bošnjačkog instituta- Fondacija Adila Zulfikarpašića*“, Sarajevo, 2013. g.
- Katalog muzej MuM, 2014. g.
- Grupa autora, „*Vodič kroz stalnu izložbu Etnografskog Muzeja u Zagrebu*“, Etnografski muzej u Zagrebu, Zagreb, bez podataka o godini izdanja
- Katalog: „*Prošlost Bosne i Hercegovine – u zbirkama Zemaljskog muzeja u Sarajevu*“, Ured za informacije pri pretsjedništvu vlade NR Bosne i Hercegovine, Beograd, bez podataka o godini izdanja
- Mevludin Alić: *Gradske nošnje u Bosni i Hercegovini u 19. vijeku*, katalog Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo, bez podataka o godini izdanja.
- Jasna Bjeladinović, „*Narodna nošnja Boke Kotorske*“, Separat, Rad XVI Konkresa folklorista Jugoslavije, bez podataka o godini izdanja

Edin Mulović, Indira Gaštan- Bešo

PRIKAZ AKTIVNOSTI HISTORIJSKO- ARHEOLOŠKOG ODJELA MUZEJA HERCEGOVINE OD FORMIRANJA DO SAVREMENOG DOBA

Sažetak: U radu se govori o razvoju i hronološkom pregledu aktivnosti Historijskog i Arheološkog odjela Muzeja Hercegovine Mostar. Muzej Hercegovine osnovan je 1950. godine s ciljem da istražuje, prikuplja, čuva i prezentuje bogatu kulturno-historijsku baštinu Mostara i šire regije Hercegovine. Dakle, samim početkom osnivanja krenulo se i sa prikupljanjem artefakata sa cijelog područja Hercegovine. Od osnivanja pa do danas prvenstveno se bavio sakupljanjem muzejskog fonda, između ostalog, i za historijske i arheološke zbirke. Period šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka obilježava rad ovih odjela, gdje se ostvaruju zavidni rezultati, terensko istraživački radovi među kojima su iskopavanja Cimske bazilike, bazilike Žitomislići, zatim organizovanja stalnih i pokretnih izložbi. Javnosti je kroz izložbe prezentovan veliki dio kulturno-historijskog naslijeđa koji pripada periodima iz najstarije prošlosti Mostara i Hercegovine. Devedesete godine su zbog agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu označile prekid svih dotadašnjih aktivnosti uz gubitak većine materijalnih i kadrovskih kapaciteta za normalan rad Muzeja. Nakon rata Muzej se oporavljao, ali u novim društveno-političkim okolnostima. Posebna pažnja se posvetila digitalizaciji muzejske građe.

Uloga Muzeja Hercegovine je da omogući da kroz rad Historijskog i Arheološkog odjela sva muzejska građa bude istražena, digitalizovana i

predstavljena kroz aktivnosti, prigodna predavanja, publikacije, izložbe, radionice.

Ključne riječi: Muzej Hercegovine Mostar, aktivnosti Historijskog i Arheološkog odjela, izložbe, radionice.

Muzej Hercegovine u Mostaru osnovan je 1950. godine kao kulturna institucija kompleksnog tipa. Mada se iza samog osnivanja u početku krila ideološka pozadina, osnivanje je predstavljalo veliki kulturni napredak za Mostar i Hercegovinu. Osnivačka konferencija održana je 24. aprila 1950. i na njoj su doneseni zaključci da se nađu podesne prostorije za smještaj muzeja, osigura budžet, postavi osoblje, priđe prikupljanju muzejskih predmeta i nabavi stručna literatura.¹ Dakle, početkom osnivanja krenulo se i sa prikupljanjem artefakata sa cijelog područja Hercegovine. Muzej Hercegovine u Mostaru je zamišljen kao zavičajni muzej. Osnovna djelatnost Muzeja Hercegovine kao zavičajnog muzeja bila je prikupljanje, čuvanje i prezentiranje javnosti bogate kulturno-historijske baštine Mostara i Hercegovine. Od osnivanja pa do 1955. prvenstveno se bavio sakupljanjem muzejskog fonda, između ostalog, i za arheološke zbirke.² (To je imalo veliku važnost za Hercegovinu jer se ovakav vid kulturne institucije prvi put pojavljuje na tim prostorima.³

Tek su osnivanjem Muzeja stečeni uvjeti za sistematska naučna istraživanja: arheologije, etnologije, historije, historije književnosti, biologije i drugih muzeoloških disciplina, iz kojih će se kasnije razvijati posebni odjeli. Muzej je imao sljedeće odjele: Historijski, Arheološki, Etnološki, Odjel književnosti i Odjel NOB-a (Narodnooslobodilačka borba). Odjeljenje NOB-a ustanovljeno je odvojeno od ostalih, pa je i navedeno posebno, tj. odvojeno od Historijskog.⁴

U sastavu Muzeja djelovala je i pedagoška služba i naučna stručna biblioteka koja je po strukturi bibliotekarskog fonda bila primjerna u tadašnjoj Bosni i Hercegovini.⁵

1 Mulović, Edin „*Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*“, Mostar, 2018, str. 7.

2 Ibid.

3 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve*“ (diplomski master rad), Mostar 2020, str. 32.

4 Mulović Edin, „*Arheološko istraživanje Muzeja Hercegovine u Cimu 1966-1970*“, katalog izložbe, Mostar, 2022, str. 32.

5 Mulović Edin „*Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*“, Mostar , 2018, str. 7, Anđelić Tomislav “*Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. do 2010. godine*”, Zbornik radova, 2010 Mostar, str. 31.

Već smo spomenuli da su u zbirke Muzeja Hercegovine postepeno dolazili razni arheološki nalazi s prostora cijele Hercegovine. Tako je, npr., prebačen i u muzejsku zbirku uvršten ugroženi kasnoantički sarkofag iz Vinjana.⁶ Dotad su različiti tipovi arheoloških nalaza uglavnom dopremani u druge muzeje u zemlji i tamo trajno završavali. Pokretanjem zavičajnog Muzeja Hercegovine u Mostaru stvari su se promijenile. Tako i pronalaskom sarkofaga velikih dimenzija lapidarij Muzeja Hercegovine bio je obogaćen i za ovaj vrijedan eksponat iz perioda kasne antike.⁷

Ozbiljan odnos radnika Muzeja Hercegovine prema kulturnoj baštini pomogao je da on preraste u jaku kulturnu instituciju i da se bavi ozbiljnim naučnim istraživanjima. Da bi se za to stekli uvjeti, trebalo je uključiti u posao obrazovan i stručan kadar koji dotad još nije bio među zaposlenicima. I do toga se dolazilo postepeno kroz naredne godine postojanja Muzeja. Nije se odustajalo od planiranog napretka institucije te se pokušalo doći do brojnih spomenika i arheoloških nalaza s područja Hercegovine koji bi ušli u zbirku. Međutim, moramo napomenuti da je kulturna baština iz predosmanskog perioda dobijala prioritet bez obzira što je osmanska kulturna baština bila daleko brojnija. Period nakon Drugog svjetskog rata, naročito prve decenije, donio je uništavanje brojnih spomenika iz osmanskog perioda. Riječ je o najstarijim džamijama, hanovima, haremima... Komunističke vlasti nisu imale razumijevanja prema tom periodu prošlosti. Brojni objekti Islamske zajednice oduzimani su i korišteni za druge potrebe ili jednostavno rušeni.⁸

U cilju prezentacije kvalitetnijih stećaka, bosanskih srednjovjekovnih spomenika, Muzej je u svoj lapidarij, uz druge eksponate, prebacio i nekoliko stećaka. Stećci su kameni spomenici i jedan od neprepoznatljivijih kulturnih spomenika bosanskog srednjovjekovlja. Predstavljaju specifikum i originalnost bosanske kulture i imaju veliku umjetničku vrijednost.⁹

Uglavnom su to stećci iz okoline Mostara, dok je jedan broj njih bio s područja Bileće. Stećci su prebacivani od 1954. do 1966.¹⁰

6 Zelenika Anđelko, "Ugroženi kasnoantički sarkofag iz Vinjana kod Posušja", NS, 6, Sarajevo, 1959a, str. 251, Mulović Edin „Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar“, Mostar, 2018, str. 72, 176.

7 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar 2020, str. 32.

8 Ibid.

9 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar 2020, str. 33.

10 Zelenika, Anđelko, *Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini*, Hercegovina 2, Mostar, 1982, str. 138.

Prave značajne aktivnosti vezane za arheološka i historijska istraživanje počinju s radom Tomislava Anđelića. Bio je stalno zaposlen kao arheolog te rukovodilac Arheološkog odjela Muzeja Hercegovine.¹¹ Proveo je decenije na poslovima zaštite, konzervacije, prezentacije i rehabilitacije nacionalnih spomenika. U Muzeju Hercegovine stekao je zvanje magistra nauka iz arheologije te sva stručna zvanja u toj ustanovi: kustos, viši kustos i muzejski savjetnik. Važno je spomenuti da je bio mlađi brat daleko poznatijeg bosanskohercegovačkog mediavelista Pavla Anđelića, čija je pomoć u njegovom stručnom usavršavanju i radu bila neizmjerena. Pavao je često bio kritičar, savjetnik i recenzent njegovog rada. Baš ove okolnosti bile su razlog brzog razvoja konkretnih aktivnosti na polju naučnog istraživanja u Muzeju.¹²

Potpomognut eminentnim naučnicima iz područja historije i arheologije, pokušao je dati vlastiti pečat i doprinos nauci.¹³ Njegovo istraživanje i usavršavanje bilo je uglavnom usmjereno ka periodu kasne antike. Sa svojim bratom proveo je u početku istraživanja Starog grada kod Blagaja, Bobovca i Kraljeve Sutjeske, što mu je omogućilo da stekne veliko iskustvo u daljem napredovanju.¹⁴

Po Anđelićevom dolasku u martu 1965. intenzivnije se počela razvijati arheološka djelatnost u Muzeju Hercegovine. Razvoj arheologije tada je napokon dobio i praktične aktivnosti na terenu. Počelo se 1965. iskopavanjem i istraživanjem u hercegovačkom Blagaju, u saradnji sa Zemaljskim muzejom.¹⁵ Riječ je o projektu istraživanja bosanskih srednjovjekovnih gradova.¹⁶ Na tom lokalitetu, Stari grad Blagaj, izvedeno je sistematsko arheološko istraživanje u nadležnosti Zemaljskog muzeja i Muzeja Hercegovine kojima je rukovodio Pavao Anđelić.¹⁷

11 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar 2020, str. 33.

12 Mulović Edin, *In memoriam Tomislav Anđelić (20.03.1937-06.03.2018)*, Hercegovina 17, Mostar, 2018, str. 298.

13 Pavao je jedno vrijeme radio kao pravnik u Konjicu, a Tomislav je kratko radio kao gimnazijski profesor historije u Kaknju. Godine 1965. Tomislav se zapošljava u Muzeju Hercegovine i ubrzo postaje mlađi kustos zadužen za arheološku zbirku 8.

14 Mulović Edin, *In memoriam Tomislav Anđelić (20.03.1937-06.03.2018)*, Hercegovina 17, Mostar, 2018a, str. 298-299.

15 Anđelić Tomislav, *Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. do 2010. godine*, Zbornik radova, "60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru", Mostar, 2010, str. 32.

16 Mulović Edin, *In memoriam Tomislav Anđelić (20.03.1937-06.03.2018)*, Hercegovina 17, Mostar, 2018a, str. 298.

17 Anđelić Pavao, *Blagaj – srednjovjekovni grad*, AP, 7, Beograd, 1965, str. 178–180.

Muzeju je 1965. dodijeljena Ćejvan-ćehajina medresa i džamija, u kojima su otvorene stalne postavke. "Prošlost Mostara" bila je historijsko-arheološka postavka i prikazivala je razvoj prostora današnjeg Mostara od neolita do dolaska Austro-Ugarske, dok je u parku Ćejvan-ćehajinog vakufa bila arheološka postavka na otvorenom prostoru¹⁸. Rekognosciranjem terena otkriveni su prahistorijski nalazi u Gubavici, Rabini kod Nevesinja i Docu¹⁹. Međutim, prava arheološka istraživanja Muzeja Hercegovine tek su trebala uslijediti. Od augusta 1966. do septembra 1969. Muzej je proveo veliki projekt arheoloških iskopavanja i istraživanja na prostoru Cima, pod rukovodstvom direktora Petra Leke i kustosa Anđelića. Radovi tokom 1966. imali su uglavnom sondažni karakter s ciljem da se ustanove obim, vrsta i karakter lokaliteta. Potvrđene su pretpostavke o postojanju kasnoantičke bazilike. Tada je SO Mostar, na traženje Muzeja, otkupila zemljište od vlasnika Ilije Džidića.²⁰

Od 1967. do septembra 1969. izvršeno je sistematsko arheološko iskopavanje.²¹ Cijela etapa istraživanja bila je dokumentovana a pronađeni nalazi fotografisani i odloženi u depoe.²²

Krajem 1969. i početkom 1970. stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine iz Sarajeva, pod nadzorom i u saradnji sa stručnjacima Muzeja Hercegovine u Mostaru, izveli su konzervatorsko-restauratorske radove na bazilici. Konzervaciju su finansirali SO Mostar i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine²³.

Arheološki radovi na bazilici trajali su četiri godine.²⁴

18 Mulović Edin, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar, 2018, str. 8.

19 Anđelić Tomislav, *Nekoliko prahistorijskih nalaza u Hercegovini – Gubavica, Rabina, Dolac*, GZM, n. s., A, XXIV, Sarajevo, 1969b, str. 109–113.

20 Anđelić Tomislav, Leko Petar, Crkvina, Cim, Mostar – kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi, u: AP, 8, Tab. XXIX, sl. 1, 2; Tab. XXX, 1, Beograd, 1966, str. 142–144.

21 Anđelić Tomislav, *Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara*, GZM, n. s., A, 29, 1974, str. 179–244.

22 Mulović Edin, *Arheološko istraživanje Muzeja Hercegovine u Cimu 1966–1970*, katalog izložbe, Mostar, 2022, str. 3–40.

23 Mulović Edin, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar, 2018, str. 8–9.

24 Anđelić Tomislav, Leko Petar, Crkvina, Cim, Mostar – kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi, u: AP, 8, Tab. XXIX, sl. 1, 2; Tab. XXX, 1, Beograd, 1966, str. 142–144., Anđelić, Tomislav, Kasnoantička bazilika u Cimu kod Mostara, GZM, n. s., A, 29, 1974, str. 179–244. Ibid, 1978: 629–640 Anđelić Tomislav, Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislčićima kod Mostara, AV, 29, Ljubljana, 1978a, str. 629–640.

Dio pokretnog arheološkog materijala, kamena plastika, novac, naušnice, keramika, željezo, staklo, pohranjen je u Muzeju Hercegovine. Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu veliki dio dokumentacije i brojni nalazi s ovog lokaliteta nestao je ili je trajno uništen.

Nakon rata zatečeni su sponenici u vrlo teškom stanju. Počelo se sa ponovnim prikupljanjem i saniranjem zbirke Muzeja. Među tim starim arheološkim nalazima bila je i zbirka kamenih ostataka iz Cimske bazilike. Prve rezultate saniranja objavljene su u knjizi *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine*²⁵. Rezultate ovih istraživanja Anđelić je objavio u brojnim svojim radovima.

Arheološka istraživanja Muzeja Hercegovine razvijala su se u više pravaca i ostvarena je plodna saradnja s drugim institucijama i eminentnim stručnjacima iz tog područja. Uporedo s tim istraživanjima rađena su i istraživanja lokaliteta iz perioda kasne antike.²⁶ Tako je u saradnji sa Zemaljskim muzejom i njegovim arheologom Borivojem Čovićem istražen bronzanodobni lokalitet Gradina u Varvari kod Prozora. Bila je riječ o formiranju akumulacijskog jezera Rama 1968, pa je taj kraj trebalo istražiti prije njegovog potapanja²⁷. U finansiranju projekta učestvovalo je preduzeće "Hidroelektrane na Neretvi". Ubrzo nakon novog povlačenja vode isti stručni tim izveo je novi istraživački posao na tom lokalitetu.²⁸

Također u saradnji sa Zemaljskim muzejom i Čovićem radilo se i na istraživanju novog prahistorijskog nalazišta u Čipuljiću kod Bugojna i iskopavanju kasnoantičkog refugija na Gradini u Biograticima kod Širokog Brijega²⁹. Iskopavanje je predvodila Irma Čremošnik³⁰.

25 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar, 2020, str. 34.

26 Ibid.

27 Mulović Edin, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar*, Mostar, 2018, str. 9.

28 Anđelić Tomislav, *Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. do 2010. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa "60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru", 2010 Mostar, str. 34.

29 Anđelić Tomislav, *Vrelo Lištice, Lištica, Hercegovina – srednjovjekovni grad*, Beograd, 1976, str.123–124. Anđelić Tomislav, *Vinjani kod Posušja, (Hercegovina) – kasnoantička bazilika*, AP, 19, Beograd, 1977, str. 51–66, Anđelić, Tomislav, *Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini*, *Tribunia*, 4, ZMT, Trebinje, 1978b, str. 11–24.

30 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar, 2020, str. 35.

Period 1970-ih obilježava otvaranje i rad dva nova odjela, Arheološkog i Historijskog, u kojima će opet pečat dati referent tih odjela Tomislav Anđelić³¹. Od 21. maja do 1. juna 1972. Muzej je vršio iskopavanja prahistorijskih tumula na prostoru Gubavice³². Rezultati iskopavanja potvrdili su da otkriveni arheološki predmeti pripadaju starijoj i mlađoj fazi gласinačke kulture. Obraduju se i rimski arheološki nalazi iz Biograca,³³ a iskopavan je i srednjovjekovni grad kod Širokog Brijega 1977.³⁴

Od 1970. do 1973. istraživana je i dvojna bazilika u Žitomislčićima, kao i stećci iz obližnjih nekropola.³⁵ Anđelić vrši i sistematska istraživanja na lokalitetu Crkvina u Žitomislčićima. Iskopavanja i konzervacija zdanja bazilike i popratnog objekta provedeni su pod pokroviteljstvom Muzeja Hercegovine i u saradnji s njegovim bratom Pavlom te Đurom Baslerom. O ovim aktivnostima Anđelić je napisao više radova.³⁶

31 Šarić Salko, *Pregled stvaralaštva u Mostaru – prilozi iz kulturne historije*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar, 2017, str. 69, Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar, 2020, str. 35.

32 Anđelić Tomislav, *Nekoliko prahistorijskih nalaza u Hercegovini – Gubavica, Rabina, Dolac*, GZM, n. s., A, XXIV, Sarajevo, 1969b, 109–113.

33 Anđelić Tomislav, *Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini*, Tribunia, 4, ZMT, Trebinje, 1977b, 51–66. Anđelić Tomislav, *Biograci, Mostar*, u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 1988, str. 290. Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar, 2020, str. 35.

34 Anđelić Tomislav, *Grad na vrelu Lištice, Lištica – kasnosrednjovjekovni grad*, u: AP, 17, Beograd, 1975, str. 153–154. Anđelić Tomislav, *Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini*, Tribunia, 4, ZMT, Trebinje, 1978b, str. 11–24. Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve* (diplomski master rad), Mostar, 2020, str. 35.

35 Mulović Edin, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine*, Mostar, 2018, str. 9.

36 Anđelić Tomislav, *Crkvina, Žitomislčić, Mostar – kasnoantička bazilika*, u: AP, 12, Tab. XLVI, 1, 2, Beograd, 1970, str. 144–146. Anđelić Tomislav, *Žitomislčić, Mostar – kasnoantička bazilika*, u: AP, 13, Tab. XLVIII, 1, 2, Beograd, 1971, str. 74–75. Anđelić Tomislav, *Crkvina, Žitomislčići, Mostar – kasnoantička dvojna bazilika*, u: AP, 14, Beograd, 1972, str. 101–102. Anđelić Tomislav, *Crkvina, Žitomislčići kod Mostara – kasnoantička dvojna bazilika* (III. nastavak), u: AP, 15, Tab. LI, 1, 2, Beograd, 1973, str. 80–81., Anđelić Tomislav, *Kasnoantička dvojna bazilika (bazilika geminata) u Žitomislčićima kod Mostara*, 1977a GZM, n. s., A, XXXII, Sarajevo, 293–330. Anđelić Tomislav, *Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislčićima kod Mostara*, AV, 29, Ljubljana, 1978a, 629–640., Anđelić Tomislav, *Neki objekti antičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, dolina Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, HAD, 5, Split, 1980, str. 262–264, Anđelić Tomislav, “Žitomislčići 1, Žitomislčići, Mostar», u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 1988c, str. 309. Anđelić Tomislav, *Ranokršćanska dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčiću kod Mostara*, GZM, n. s., A, XXXII, Mostar, 1999.

Istraživana je kasnoantička bazilika u Vinjanima kod Posušja³⁷, a Anđelić predvodi projekt “Kasnoantička sakralna arhitektura u Hercegovini” u Crkvini u Tepčićima kod Čitluka i Crkvini u Trijebnju kod Stoca³⁸. Pokreće se i časopis Hercegovina u kom će se objaviti veliki broj naučnih radova eminentnih stručnjaka.

Osamdesetih godina nije bilo značajnih arheoloških istraživanja kao prethodne dvije decenije. U časopisu Hercegovina objavljena su i arheološka istraživanja Muzeja Hercegovine na Bratačkom Gracu kod Nevesinja³⁹. Anđelić je 1983. završio i rad na temu “Dijaci u srednjovjekovnoj Bosni u Humu”.⁴⁰ Arheološki odjel učestvuje u iskopavanju Bobovca, Kraljeve Sutjeske, Poda kod Bugojna i Varvare kod Prozora, kasnoantičke bazilike u Vinjanima, srednjovjekovnog grada Bokševca kod Konjica⁴¹ srednjovjekovnog grada na vrelu Lištice, prahistorijskog tumula na gradini Gubavici i Gorici u Malom Polju kod Mostara, srednjovjekovne crkve u Tepčićima kod Čitluka⁴² i Trebinju kod Stoca, istraživanja Cimske bazilike, bazilike u Mokrom kod Širokog Brijega⁴³ i dvojne bazilike u Žitomislčićima⁴⁴ i ostaju upamćena i zabilježena kao neka od važnijih historijsko-arheoloških istraživanja na prostoru Bosne i Hercegovine⁴⁵.

37 Anđelić Tomislav, *Vinjani kod Posušja, (Hercegovina) – kasnoantička bazilika*, AP, 19, Beograd, 1977c, 87. Anđelić Tomislav, *Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja, Hercegovina, 1*, Mostar, 1981, 27–40.

38 Anđelić Tomislav, *Crkvina Tepčići kod Čitluka, Hercegovina – kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura*, u: AP, 24, Beograd, 1985, str. 109–110., Anđelić Tomislav, *Crkvina, Tepčići, Čitluk*, u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 1988b, str. 292. Anđelić Tomislav, *Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. do 2010. godine*, Zbornik radova s naučnog skupa “60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru”, Mostar, 2010, str. 31–36.

39 Anđelić Tomislav, *Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja*, Hercegovina br. 3, Mostar, 1983. str. 7-14.

40 Anđelić Tomislav, *Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja*, Hercegovina br. 3, Mostar, 1983. str.81-100, Anđelić Tomislav, *Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca*, u Motrišta,9 (izvanredni), Mostar, 1998, str. 49-52.

41 Anđelić Tomislav, *Bokševac, Kostajnica, Konjic – srednjovjekovna gradska palača*, u: AP, 11, Tab. LXIV, 1, Beograd, 1969a, 231–232.

42 Anđelić Tomislav, *Tepčići kod Čitluka i Trijebanja kod Stoca*, sakralni objekti, u: Arheološki pregled,25, Beograd-Ljubljana,1986., str. 74-75 , Anđelić Tomislav, *Srednjovjekovna crkva u Tepčićima kod Čitluka*”, Hercegovina, 1 (9), Mostar, 1995., str. 95-115.

43 Anđelić Tomislav , *Ranokršćanska dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčiću kod Mostara*, GZM, n. s., A, XXXII, Mostar, 1999. str.241-243, Anđelić Tomislav, *Biograci*, Mostar, u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 1988a, str. 290.

44 Ibid.

45 Mulović Edin, *Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve (diplomski master rad)*, Mostar, 2020, str. 36.

Muzej Hercegovine do 1993. imao je Arheološki odjel, koji je imao 12.501 predmet (inventarni brojevi i studijski materijal). Od materijala su bili zastupljeni kamen, keramika, staklo, kost, jantar i koža. Historijski odjel imao je 56.728 jedinica, 19.011 dokumenata, 37.000 fotografija (pozitiva i negativa), 728 trodimenzionalnih predmeta.⁴⁶ Nažalost, nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu uništen je veliki dio muzejskog fonda u svim odjelima⁴⁷. Posljedice rata su bile užasne.

Devedesete godine su zbog agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu označile prekid svih dotadašnjih aktivnosti uz gubitak većine materijalnih i kadrovskih kapaciteta za normalan rad muzeja.

Nakon rata muzej se polahko oporavljao, sada u novim društveno-političkim okolnostima sa dosta smanjenim prostornim nadležnostima. Muzej, koji je prebrodio svoje najteže trenutke u historiji svoga postojanja, ipak, je uspio polahko da stane na noge i krene sa daljim radom savladavajući jednu po jednu prepreku pred sobom.

Muzej Hercegovine u Mostaru novi istraživački zamah na polju historijske nauke i arheologije će ostvariti dolaskom u junu 2015. godine historičara Edina Mulovića i Indire Gaštan Bešo, te kasnije i angažovanjem veoma aktivnog muzejskog pedagoga mr. sc. Elme Marić. Dolaskom novih mladih snaga Muzej je dobio i na kvalitetu i na aktivnosti. Oživljava ponovo Historijsko-arheološki odjel. Za arheološku zbirku bio je zadužen kustos Edin Mulović, a za historijsku građu je bila zadužena kustosica Indira Gaštan Bešo. U obimnom poslu rada na historijskoj građi priključila se i mr.sc. Elma Marić. Pred ovim muzejskim radnicima je bio veoma težak zadatak. Trebalo je sanirati i ponovo osposobiti muzejsku građu za dalja istraživanja sa mnogo popratnih vanrednih aktivnosti i intervencija. U nastavku teksta ćemo se osvrnuti na dosadašnji rad u Historijsko-arheološkom odjelu. Počet ćemo sa aktivnostima u arheološkom dijelu Odjela a zatim u historijskom.

U arheološkom dijelu Odjela mnogi su spomenici i arheološki nalazi pretrpjeli ozbiljne posljedice rata. Muzejski depoi u ratu su bili uništeni a predmeti su bili u veoma lošem stanju. Također, nedostatak velikog broja dokumentacije je otežavao proces saniranja štete. Sa obnavljanjem Arheološkog odjela krenulo se sa spašavanjem zbirke Muzeja te prikupljanjem i selektiranjem sačuvanog manjeg dijela dokumentacije.

46 Kordić Ivan, *Muzej Hercegovine Mostar (do 1993)*, Zbornik radova sa naučnog skupa "60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru", Mostar, 2010, str. 17-21.

47 Mulović Edin, *Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine*, Mostar, 2018, str. 10.

Posebna pažnja je posvećena čuvanju i zaštiti predmeta iz zbirke te aktivnostima vezane za preventivnu konzervaciju. Zapravo, ovi poslovi postavljeni su kao prioritetni s obzirom da je trebalo što prije sanirati velike ratne štete te što prije doći do saznanja sa kolikom se arheološkom građom raspoláže. Radilo se o veoma obimnom poslu pa se aktivnosti na tom polju i dalje sprovode.

Dislocirani su i spomenici Muzeja koji nisu bili tada smješteni u lapidariju Muzeja. U cilju zaštite kulturne baštine Muzej Hercegovine organizovao je 22.4.2017. godine prenos spomenika sa lokacije „Šantića“ parka na lokaciju novog lapidarija ispred Centra za kulturu u Mostaru.⁴⁸ Bila je to zahtjevna i složen operacija prenosa rimskih spomenika te kasnoantičkog sarkofaga sa poklopcem. Prenos je ostvaren u potpunosti uspješno. Time su sačuvani spomenici od daljeg propadanja.

Nakon toga trebalo je spomenike staviti u funkciju i kvalitetno predstaviti široj publici. Tome se pristupilo vrlo ozbiljno pa je pokrenuta akcija konzervatorsko-restauratorskih radova na njima, kako na premještenim spomenicima iz „Šantića“ parka tako i na stećcima Muzeja Hercegovine koje su ranije bili smješteni ispred Centra za kulturu u Mostaru. Od 2.11.2017. do 23.11.2017. godine urađena je prva faza konzervatorsko-restauratorskih na kamenim spomenicima iz antičkog, kasnoantičkog i perioda srednjeg vijeka. Radove su izvršili konzervatori i restauratori sa Odjeljenja za konzervaciju i restauraciju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu pod vodstvom načelnika Odjeljenja za konzervaciju i restauraciju mr. Esada Veskovića.⁴⁹

Kao stalne aktivnosti Arheološkog odjela intenzivirala se zaštita spomenika i to prvenstveno njihova preventivna zaštita koja je bila, kao što smo rekli, od primarne važnosti. Nažalost, i ona je često u nekim segmentima uvjetovana materijalnim sredstvima kao što je slučaj sa mnogim drugim projektima.

U sklopu tih aktivnosti se radilo na naučnoj obradi spomenika i traganjem za dokumentima i drugim arheološkim ostacima dijelom sačuvanim nakon rata u Muzeju Hercegovine. Od velike koristi su bili preostali dijelovi dokumentacije i preostale stare inventarne knjige u kojima su se mogli naći korisni podaci. Također, pretraživali su se stari tekstovi i radovi koji su objavljivani u mnogim stručnim časopisima, a odnose se na prijašnja istraživanja muzejske zbirke, u

48 Ibid, str. 198.

49 Ibid.

namjeri da se mnogi predmeti prepoznaju i tačno klasificiraju. Nije se dugo čekalo da se brojni nalazi i drugi dijelovi muzejske građe odmah predstave široj javnosti putem izdavanja raznih publikacija i muzejskih izložbi. Ubrzo nakon istraživanja i klasifikacije predmeta, veliki dio građe je Muzej Hercegovine uspio objaviti u mnogim publikacijama kako bi sa njom upoznao širu javnost. Historijsko-arheološki odjel je na tom polju dao značajan doprinos.

Posebna pažnja se posvetila digitalizaciji muzejske građe. Historijsko-arheološki odjel je krenuo i sa fotografisanjem i digitalizacijom zbirke te ponovnim sistemskim istraživanjem predmeta u cilju saniranja ratnih posljedica. Taj proces je bio veoma dug te se na njemu još uvijek radi. Uz to svake godine dolazilo se do novih fotografija čime se u međuvremenu zbirka Muzeja izuzetno povećala.

Radilo se i još uvijek se radi na izradi novih inventarnih knjiga u koje su, osim starih podataka, unesena nova istraživanja na predmetima zbirke.

Uz sve te, arheološki dio Odjela je stalno obilazio terene na širem prostoru Hercegovine, odnosno radi se na značajnim historijskim lokalitetima u cilju rekognosciranja terena, valorizacije spomenika i pravljenje uvida o njihovom trenutnom stanju. Polahko se krenulo i sa prikupljanjem nove arheološke građe koja se prebacuje u Muzej. Ovaj segment istraživanja je značajan jer brojni značajni lokaliteti naše prošlosti su djelimično ili potpuno zapušteni i ostavljeni zubu vremena nebrigom nadležnih institucija. Sa te strane, i danas Muzej Hercegovine pokušava da apeluje i pokrene saradnju sa drugim važnim faktorima koji mogu pomoći na poboljšanju stanja vezanog za očuvanje naše kulturne baštine.

Historijsko-arheološki odjel je u svom novom sastavu „naslijedio“ već urađenu stalnu postavku smještenu na Odjelu Stari Most. Na tom Odjelu postavljena je stalna postavka u kuli Tara na svakom od 5 spratova te Arheološkom odjelu koji se nalazi na autentičnim historijskim lokalitetima gdje je počela gradnja Starog mosta.

U saradnji sa Islamskom zajednicom Mostar Muzej Hercegovine, Historijsko-arheološki odjel je uradio stalnu postavku u prostoriji kompleksa „Tekija“ u Blagaju 2. maja 2017. godine. Autor postavke je bio kustos Edin Mulović. Radilo se o arheološkim nalazima sa kompleksa „Tekije“ u Blagaju, te prahistorijski nalazi iz pećine „Vučije točilo“ i „Zelena pećina“.⁵⁰

50 Imamović Enver, *Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara*, GODIŠNJAK, Sarajevo, 2014, str. 195-216.

Plodove višegodišnjeg istraživanja na Arheološkoj zbirci Muzeja, kustos Arheološke zbirke Edin Mulović pretočio je u knjigu pod nazivom „Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar“ koja je izašla u Mostaru 2018. godine. Bila je to prva poslijeratna publikacija Muzeja koja se bavila zbirkom iz perioda prahistorije, antike, kasne antike i srednjeg vijeka. Katalogom je obuhvaćen veliki broj predmeta ove zbirke sa opširnim istraživačkim tekstom u kome nisu samo spomenuti i objašnjeni sami predmeti, nego arheološka istraživanja koja su dovela do njihovog pronalaska. Ova publikacija je bilo značajno naučno-istraživačko štivo koje je bilo zanimljivo i široj javnosti⁵¹

Stalne aktivnosti Historijsko-arheološkog odjela Muzeja Hercegovine su vezane za saradnju sa osnovnim, srednjim školama te fakultetima. Te aktivnosti Muzeja odnosile su se i na osmišljavanje savremene i kreativne prezentacije prošlosti naše zemlje. Ostvaren je velik broj posjeta studenata i đaka. Na tim aktivnostima su bili angažovani svi radnici Muzeja.

Prateći savremene muzeološke standarde krenulo se i sa pokretanjem muzejskih radionica. Vremenom su muzejske radionice dobijale na kvalitetu i kvantitetu. Ono što je najvažnije je to da su ovim pristupom primijenjeni najsavremeniji muzejski pedagoški standardi.

Naučno-istraživački rad na Arheološkoj zbirci omogućio je da mnogi značajni nalazi iz Arheološke zbirke budu prikazani široj javnosti organizovanjem izložbi i štampanjem stručnih kataloga. Prva ostvarena izložba fotografija arheoloških nalaza sa Arheološkog odjela Muzeja Hercegovine ostvarena je 20.05.2016. godine. Radilo se o izložbi kustosa Edina Mulovića povodom Međunarodnog dana muzeja (18. maja) i Evropske noći muzeja (21. maja), pod nazivom „Iz Arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar“. Izložba je održana u Galeriji „Ćorović“ Odjela književnosti Muzeja Hercegovine. Radilo se o zbirci fotografija istog autora najznačajnijih arheoloških spomenika Muzeja Hercegovine. Na fotografijama su obuhvaćeni muzejski spomenici od perioda antike do kraja srednjeg vijeka.

Zbog uspjeha izložbe odlučilo se intenzivnije raditi na ovakvim projektima. Ovakvi projekti doprinose razvoju kulture i umjetnosti, je se radilo o prezentaciji, stručnom predstavljanju najznačajnijih spomenika kulture u zbirci Muzeja Hercegovine, te omogućava njihovo predstavljanje kako stručnoj, tako i široj javnosti.

51 Marić Almir, Prikaz knjige, Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine Mostar, *Hercegovina* br.17, Mostar, 2018, 261-267.

Razvoj Historijskog odjela Muzeja Hercegovine bio je sličan kao i Arheološkog. Historijski odjel djelovalo je još od osnivanja Muzeja Hercegovine. Ovaj odjel imao je za cilj da prikuplja, istražuje, čuva i prezentuje historijski materijal koji je razvrstan bio po različitim zbirkama. U početku se Historijsko odjel susretao s različitim problemima kako u pronalasku kvalitetnog stručnog kadra, tako i sa nedostatkom izložbenog prostora. Početkom šezdesetih godina istražuje se i prikuplja građa ne samo iz Narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. nego i građa iz ranijih historijskih perioda, kao i perioda socijalističke izgradnje sa prostora cijele Hercegovine. U Odjelu su se nalazili dokumenti, fotografije i slike o događajima i ličnostima iz perioda radničkog pokreta, narodnooslobodilačkog rata, socijalističke izgradnje Mostara i Hercegovine, te modernog doba. Aktivnosti Historijskog odjela odvijale su se uglavnom na prezentaciji stalnih i povremenih tematskih izložbi povodom obilježavanja značajnih datuma iz historije Mostara i Hercegovine.

Kraj rata devedesetih godina (1992-1995) prošlog stoljeća u gradu koji je doživio urbicid, Muzej Hercegovine dočekuje s velikim ratnim posljedicama. Tokom ovog perioda zbog složene situacije u zemlji, ali i gradu Mostaru, Muzej nije bio u mogućnosti da obavlja svoju djelatnost. Osim što je uništeno i oštećeno, kulturno naslijeđe u Bosni i Hercegovini tokom rata je i otuđeno.⁵² Sagledavajući navedene posljedice i definirajući svoju ulogu prema budućnosti, Muzej polazi od činjenice da je struktura muzeja sačuvana u jednoj maloj jezgri, u osnutku dijela ranijeg muzejskog prostora u dijelu spašenih zbirki.⁵³ U postratnom periodu pred Muzej je postavljen veliki izazov uređenja i evidentiranja zbirki. Potreba za adaptacijom se nametnula iz više razloga: uništene inventarne knjige ratom 1992-1995, manjak prostora, stručnog kadra, itd. Zadaci Muzeja odnosili su se na konkretne aktivnosti iz domena muzeologije: *... da Muzej Hercegovine mora imati adekvatan tretman u zajednici, da se osigura adekvatan prostor koji će biti integralno građevinska muzejska cjelina, zatim upošljavanje osposobljenog kadra određenih studijskih grupa, treba nastaviti s konzervacijom, rekonzervacijom i preparatorskim radovima na muzejskim zbirkama, te je potrebno izvršiti reviziju i inventarizaciju muzejskog materijala prema najsavremenijim normama u elektronskom obliku.*⁵⁴

52 Otuđene su mnoge vrijedne zbirke Muzeja Hercegovine. Iz Historijskog odjela nestalo je trofejno oružje, vrijedni eksponati iz zbirke Džemala Bijedića, itd.

53 Krhan Asim, Funkcije muzeja Hercegovine Mostar u očuvanju bosansko-hercegovačkog identiteta, *Hercegovina*, br. 19 Mostar, 2020, str. 151.

54 Ibid.

Muzej u ovom periodu dolazi u novu etapu razvoja kada djeluje u novim kulturo-društvenim prilikama. Maroević je 1993. godine ukazivao na potrebu elektronske pa potom digitalne obrade muzejskih eksponata, ali zbog poznatih ratnih dešavanja, te sve teže krize u koju upada kultura u BiH, sve se svelo na čuvanje eksponata.⁵⁵ Prvobitno u Historijskom odjelu bilo je potrebno napraviti niz aktivnosti u preventivnoj zaštiti od propadanja predmeta, dokumenata i ostalog muzejskog materijala, zatim osiguravanje adekvatnog prostora za čuvanje građe. Prvo je izvršena kvalifikacija muzejskog materijala prema fondovima (zbirdkama). Zatim se pristupilo aktivnostima koje su bile usmjerena u tri osnovna pravca: obrada muzejskog materijala, proces revizije neobrađenih zbirki, digitalizacija muzejskog materijala po zbirdkama. U Historijskom odjelu obrađivala se i publikovala arhivska građa i izvori za historiju Mostara i regije Hercegovine. Danas u Historijskom odjelu Muzeja postoji više zbirki iz različitih vremenskih perioda (period antike, srednjovjekovni, osmanski, austrougarski period, period između dva svjetska rata, period NOB-e, socijalistički period, te moderno doba).

Muzej Hercegovine Mostar je imao zadatak da bude nositelj aktivnosti prikupljanja dokumentacije, fotografija, snimaka, raznih materijala nakon smrti Džemala Bijedića 1977. godine⁵⁶. Tom prilikom prikupljeno je oko 12.300 muzejskih jedinica (fotografija, albuma, trodimenzionalnih predmeta, pisama, izvještaja, rukopisa, filmskih traka, štampe, knjige žalosti itd.)⁵⁷ Kao što smo već i spomenuli, otuđeni su mnogi vrijedni eksponati iz ove zbirke, a dio predmeta i dokumentacione građe koji je sačuvan zaveden je u nove inventarne knjige (jer stare inventarne knjige su nestale) i pohranjen je u elektronsku bazu podataka, dok je veći dio građe skeniran i arhiviran. Na osnovu ove zbirke rađena je digitalizacija fototeke Džemala Bijedića, preuređivanje stalne postavke „Džemal Bijedić život i djelo“, postavljanje povremenih izložbi iz bogatog fundusa o životu i djelu Džemala Bijedića, te u izdanju Muzeja Hercegovine objavljena je publikacija *Džemal Bijedić-politička biografija*, autora prof. dr. Husnije Kamberovića. Rad na sistemskom uređivanju i preuređivanju zbirki jeste u cilju boljeg pristupa i lakšeg izdvajanja karakterističnog značajnog materijala ili dokumentacije te je građa uređena hronološki po godinama u registratore.

55 Maroević Ivo, *Uvod u muzeologiju*, Zagreb, 1993, str. 35.

56 Džemal Bijedić, predsjednik Saveznog Izvršnog vijeća, poginuo u avionskoj nesreći 18. januara 1977. godine.

57 Hadžić Erazim, Spomen kuća Džemal Bijedić, *Most* br. 34-35, Mostar, 1981, str. 125-127.

Stalna postavka „Život i djelo Džemala Bijedića“ smještena je u njegovoj rodnoj kući. Postavka prati hronološki život i rad Bijedića od rođenja od smrti. Ona je presjek političkih i kulturnih događanja 20. stoljeća u Mostaru a odnosi se na period radničkog pokreta 30-tih godina u Mostaru, zatim organizovanja narodnooslobodilačkog pokreta u Mostaru 1941-1945, zatim organizacije nove državne vlasti u socijalističkom vremenu kroz Hercegovački okrug, gdje je Mostar doživio snažan razvoj i do kraja 70-ih godina 20. vijeka postao moderan grad s novim naseljima i obnovljenom infrastrukturom. Bijedić se zalagao za razvoj privrede, izgradnju Aluminijskog kombinata u Mostaru i niza drugih privrednih i infrastrukturnih objekata (izgradnja puteva, modernizacija pruge Sarajevo – Ploče itd.). Izgradnja novih i rekonstrukcija i modernizacija postojećih kapaciteta u saobraćaju, osiguravala je mogućnost za efikasnije poslovanje privrede. Za svog života Džemal Bijedić je obišao preko 42 zemlje svijeta, među kojima su i najveće sile svijeta Sjedinjene Američke Države, Sovjetski savez, Kinu, itd.⁵⁸Dio postavke je posvećen periodu nakon smrti, gdje možemo vidjeti njegove lične stvari, diplome, povelje.

Već dugi niz godina Muzej kontinuirano obilježava godišnjicu smrti Džemala Bijedića prigodnim sadržajima, predavanjima, izložbama. Tako je 2016. priređena izložba „Džemal Bijedić čovjek naše historije“. Povodom obilježavanja 40. godišnjice pogibije Džemala Bijedić Muzej Hercegovine je u saradnji sa Fakultetom humanističkih nauka Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru organizovao u januaru izložbu pod nazivom „Džemal Bijedić 1917-1977-2017“ i promociju knjige *Džemal Bijedić – politička biografija* autora prof. dr. Husnije Kamberovića. U aprilu 2017. godine se bilo navršilo 100 godina od rođenja i 40 godina od tragične smrti Džemala Bijedića i u prilog tome Muzej je s Unverzitetom „Džemal Bijedić“ u Mostaru organizovao međunarodni naučni skup pod nazivom “Džemal Bijedić 100 godina od rođenja i 40 godina od smrti”.

Osim toga, priređena je i izložba „Džemal Bijedić posljednji oproštaj, januar 77“ (2018). Izložba se odnosila na sahranu i komemoraciju iz januara 1977. godine, a koju čine fotografije s mjesta nesreće, fotografije s komemorativnih sjednica u Skupštini Jugoslavije i Skupštini Bosne i Hercegovine, Saveznoj vladi i rodnom Mostaru, zatim sahrane na Sarajevskom groblju. Pored fotografija, izloženi su i telegrami saučesća, kao i pisanje štampe o tragičnom događaju, prvenstveno mostarske Slobode i sarajevskog Oslobođenja. Sljedeća izložba

58 Kamberović Husnija, *Džemal Bijedić – politička biografija*, Mostar, 2012. str. 282.

je priređena 2019. pod naslovom „Džemal Bijedić diplomatske aktivnosti. Izložba prikazuje susrete koje je Džemal Bijedić obavljao od 1971 do 1977. godine s predsjednicima drugih država, zatim fotografije koje su nastale prilikom njegovih posjeta drugim državama kao i prilikom dolaska drugih državnika kojima je Džemal Bijedić bio domaćin.

Povodom 43. godišnjice Muzej Hercegovine je organizovao izložbu „Sjećanje na Džemala Bijedića (telegrami, knjige žalosti, 1977-2020.)“ (2020). Izložbu sačinjavaju hemeroteca, telegrami saučešća, reportaže, te knjige žalosti u koje su se upisali visoki državnici, predsjednici vlada, partija, najviše ličnosti političkog života kako u tadašnjoj Jugoslaviji, tako i u svijetu. Porodici Bijedić, najistaknutijim ličnostima društveno političkog života Jugoslavije, i organa društveno političkih organizacija i zajednica Jugoslavije i Socijalističke Republike BiH prispjelo je preko 10 hiljada telegrama sa izrazima saučešća.⁵⁹ Na izložbi su prikazani originalni telegrami iz SAD predsjednika Džeralda Forda, telegram od kraljica Margaret iz Danske, kraljice Elizabete II Velike Britanije, Njemačke, Turske, Kine, itd. Godine 2021. priređena je izložba „Džemal Bijedić politička biografija“ a koja hronološki prati život i rad Džemala Bijedića od školovanja u rodnom Mostaru, studentskih dana, učestvovanja u Drugom svjetskom ratu. Nakon rata obavlja važne funkcije u političkom životu BiH, kao što su ministar u Vladi, predsjednik Skupštine SRBiH, gdje je svoju političku aktivnost fokusirao na razvoj Bosne i Hercegovine, njenu ravnopravnost u jugoslavenskoj federaciji i ta borba za Bosnu i Hercegovinu i njezin status u Jugoslaviji je nešto što je obilježilo Bijedićev život i njegovu političku karijeru.

Aktivnosti Historijskog odjela odvijale su se uglavnom na prezentaciji stalnih i povremenih tematskih izložbi povodom obilježavanja značajnih datuma iz historije Mostara i Bosne i Hercegovine. A od osnivanja Muzeja 1950. godine do danas organizovano je preko 40 izložbi iz ovog Odjela. U radu smo izdvojili stalne i povremene izložbe: „Razvoj radničkog pokreta i NOB u Mostaru i Hercegovini od 1878 do 1945“ (1961), „Prošlost Mostara“ (1965), „50 godina borbe i rada SKJ u Hercegovini“ (1969), „Mostar 1945-1970“ (1970), „Tito u Hercegovini 1951-1974.“ (1977), „Neretva i Sutjeska 1943. godine“ (1978), „60 godina KPJ/SKJ i revolucionarnih sindikata u Hercegovini 1919-1979“ (1979), „Gojko Vuković, život i revolucionarni rad“ (1984). Osim toga, izložba „Iz prošlosti Mostara“ organizovana je zajedno s Arhivom Hercegovine

⁵⁹ Telegrami saučešća povodom smrti Džemala i Razije Bijedić, Arhiv Muzeja Hercegovine Mostar.

1995. godine, a priređene su i izložbe: „Bašluci velikog i malog carinskog harema“ (2000), „Stari most u očima fotografa Antona Zimola“ Mostarski ljetni festival „u susret Starom“, (2004), zatim kombinovana historijsko-arheološka stalna postavka „Odjel Muzej Stari most“ (2006), izložba UNESCO BiH u sklopu Sarajevske zime (2008) „Stari most u osmanskim dokumentima“ (2008). Ovaj projekat je plod saradnje Muzeja Hercegovine Mostar sa profesorom Istambulskog univerziteta dr. Idrisom Bostanom i Konzulatom Republike Turske u Mostaru. Predstavljeno je 19 dokumenata u printanoj obradi. Originalni dokumenti se nalaze u Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu i odnose se na period od 16. do 19. stoljeća. Dokumenti govore o periodu izgradnje Starog mosta, vremenu nakon izgradnje, prilikom opravki, imenovanja službenika na most, a većina ih nije bila dostupna široj javnosti. Uviđajući važnost ovakve vrste arhivske građe Muzej Hercegovine je priredio katalog o navedenim dokumentima sa ciljem upoznavanja šire javnosti sa historijatom Starog mosta u Mostaru. Katalog predstavlja preslikanu građu izložbe u manjem formatu. (Bostan, 2010). Priređene su i izložbe: Promocija stablo Kotromanića (2008), zatim „100 godina od posjete cara-kralja Franje Josipa I Mostaru“ 3. juni 1910- 3. juni 2010, „BH štampa od referenduma do nezavisnosti“ (2015), „ZAVNOBiH u izgradnji bosanskohercegovačke državnosti“ (2016), Administrativno-pravni i politički karakter BiH kroz stoljeća“ (2016), „Na putu ka nezavisnosti“ (2017) „Kad je vrijeme stalo“ (2017), „Upravni položaj grada Mostara od 1833 do 1918. godine“ (2020), „Izložba informativnog plakata u Mostaru iz perioda SFRJ“ (2020), „Politički karakter BiH kroz stoljeća“ (2021), „Stari Mostar u slici“ (2021), „Mostarski februar“ (2022), „Mostar univerzitetski grad“ (2022), „Iz mostarske periodike 1876-1918“ (2022) .

U aprilu 2022. godine navršilo se 72 godine postojanja i rada JU Muzej Hercegovine Mostar. Tom prilikom organizovana je zajednička izložba svih odjela Muzeja pod nazivom „Muzej Hercegovine Mostar 72 godine postojanja i rada 1950-2022“. Na ovoj izložbi su kroz dokumente, fotografije i novinske članke prikazane aktivnosti i rad svih odjela Muzeja od osnivanja do danas. Pored četiri odjela (Spomen-kuća Džemal Bijedić, Odjela književnosti, Odjela Muzeja Stari Most, Interpretacijskog centra - MuM) na izložbi je prikazana izložbena, izdavačka djelatnost Muzeja, edukativna djelatnost, učestvovanje Muzeja na naučnim skupovima, te manifestacijama Mostarsko ljeto i Međunarodnom danu muzeja.

Na kraju možemo da konstatujemo da su obnavljanjem Historijskog i Arheološkog odjela aktivnosti Muzeja Hercegovine dobile novu kvalitetnu dimenziju u radu i na dobrom su putu da vrate staru reputaciju Muzeja Hercegovine koja je ova ustanova imala prethodnih decenija.

PRESENTATION OF THE ACTIVITIES OF THE ARCHAEOLOGICAL AND HISTORICAL DEPARTMENT OF HERZEGOVINA MUSEUM THROUGHOUT ITS EXISTENCE

SUMMARY

The paper discusses the development and chronological review of the activities of the historical and archaeological department of the Herzegovina museum. The Museum of Herzegovina was founded in 1950. with the aim of researching, collecting, preserving and presenting the rich cultural and historical heritage of Mostar and the region of Herzegovina. Therefore from the very beginning of the establishment, collecting of artefacts from the entire area of Herzegovina has begun. From its establishment to the present day, it has primarily dealt with the gathering of museum funds for historical and archaeological collections, among other things. The period of the sixties and seventies of the last century was marked by the work of these departments, where enviable results are achieved, as well as field research works, among which are Cim Basilica, the Basilica of Zitomislci etc., then the organization of mobile exhibitions. Through exhibitions, a large part of the cultural and historical heritage belonging to periods from the most ancient past of Mostar and Herzegovina is presented to the public. The nineties, due to the aggression on the Republic Bosnia and Herzegovina, marked the end of all previous activities with the loss of majority of material and personnel capacity required for the normal functioning of the museum. After the war, the museum recovered, but in new socio-political circumstances. Special attention was paid to the digitalization of museum materials. The role of the Museum of Herzegovina is to enable, through the work of the historical and archaeological department, all museum materials to be researched, digitalized and presented through activities, lectures, publications, exhibitions and workshops.

Skraćenice:

- ALBiH – Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1988.
AP – Arheološki pregled, Beograd
AV – Arheološki vestnik (Acta Archaeologica), Institut za arheologiju, ZRC SAZU, Ljubljana
GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
ZMT – Zavičajni muzej Trebinje, Trebinje

Literatura:

- ANĐELIĆ, Pavao: (1965) “Blagaj – srednjovekovni grad”, AP, 7, Beograd, 178–180.
ANĐELIĆ, Pavao: (1966) “Potoci, Mostar, srednjovekovni grob”, AP, 8, Beograd, 165–166.
ANĐELIĆ, Pavao: (1988) “Blagaj (Stjepangrad), Blagaj, Mostar”, u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 290–291.
Anđelić, Tomislav: (1969a) “Bokševac, Kostajnica, Konjic – srednjovekovna gradska palača”, u: AP, 11, Tab. LXIV, 1, Beograd, 231–232.
Anđelić, Tomislav: (1969b) “Nekoliko prahistorijskih nalaza u Hercegovini – Gubavica, Rabina, Dolac”, GZM, n. s., A, XXIV, Sarajevo, 109–113.
Anđelić, Tomislav: (1970) “Crkvina, Žitomislić, Mostar – kasnoantička bazilika”, u: AP, 12, Tab. XLVI, 1, 2, Beograd, 144–146.
Anđelić, Tomislav: (1971) “Žitomislić, Mostar – kasnoantička bazilika”, u: AP, 13, Tab. XLVIII, 1, 2, Beograd, 74–75.
Anđelić, Tomislav: (1972) “Crkvina, Žitomislići, Mostar – kasnoantička dvojna bazilika”, u: AP, 14, Beograd, 101–102.
Anđelić, Tomislav: (1973) “Crkvina, Žitomislići kod Mostara – kasnoantička dvojna bazilika (III. nastavak)”, u: AP, 15, Tab. LI, 1, 2, Beograd, 80–81.
Anđelić, Tomislav: (1974) “Kasnoantička bazilika u Cimcu kod Mostara”, GZM, n. s., A, 29, 179–244.
Anđelić, Tomislav: (1975) “Grad na vrelu Lištice, Lištica – kasnosrednjovekovni grad”, u: AP, 17, Beograd, 153–154.
Anđelić, Tomislav: (1976) “Vrelo Lištice, Lištica, Hercegovina – srednjovekovni grad”, u: AP, 18, Tab. XLVIII, Beograd, 123–124.
Anđelić, Tomislav: (1977a) “Kasnoantička dvojna bazilika (bazilika geminata) u Žitomislićima kod Mostara”, GZM, n. s., A, XXXII, Sarajevo, 293–330.
Anđelić, Tomislav: (1977b) “Rimski nalazi iz Biograca u Hercegovini”, Tribunia, 4, ZMT, Trebinje, 51–66.

- Anđelić, Tomislav: (1977) "Vinjani kod Posušja, (Hercegovina) – kasnoantička bazilika", AP, 19, Beograd, 87.
- Anđelić, Tomislav: (1978a) "Kasnoantička bazilika u Cimu i Žitomislčićima kod Mostara", AV, 29, Ljubljana, 629–640.
- Anđelić, Tomislav: (1978b) "Srednjovjekovni grad kod vrela Lištice u Hercegovini", Tribunia, 4, ZMT, Trebinje, 11–24.
- Anđelić, Tomislav: (1980) "Neki objekti antičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, dolina Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka", HAD, 5, Split, 257–260.
- Anđelić, Tomislav: (1981) "Ostaci kasnoantičke sakralne arhitekture u Vinjanima kod Posušja", Hercegovina, 1, Mostar, 27–40.
- Anđelić, Tomislav: (1985) "Crkvina Tepčići kod Čitluka, Hercegovina – kasnoantička i srednjovjekovna sakralna arhitektura", u: AP, 24, Beograd, 109–110.
- Anđelić, Tomislav: (1986), „Tepčići kod Čitluka i Trijebanja kod Stoca“ sakralni objekti, u: Arheološki pregled, 25, Beograd-Ljubljana, str. 74-75
- Anđelić, Tomislav: (1988a) "Biograci, Mostar", u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 290.
- Anđelić, Tomislav: (1988b) "Crkvina, Tepčići, Čitluk", u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 292.
- Anđelić, Tomislav: (1988c) "Žitomislčići 1, Žitomislčići, Mostar", u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 309.
- Anđelić, Tomislav: (1998) Arheološka istraživanja na Bratačkom Gracu kod Nevesinja, Hercegovina br.3, Mostar, 1983. str.81-100,
- Anđelić Tomislav, Dijaci u službi srednjovjekovnih humskih feudalaca, u Motrišta,9 (izvanredni),Mostar,1998, str.49-52
- Anđelić, Tomislav: (1999) "Ranokršćanska dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomislčiću kod Mostara", GZM, n. s., A, XXXII, Mostar.
- Anđelić, Tomislav: (2010) "Razvoj arheološke djelatnosti Muzeja Hercegovine u vremenu od 1950. do 2010. godine", Zbornik radova s naučnog skupa "60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru", Mostar, 31–36.
- Anđelić, Tomislav, Leko, Petar: (1966) "Crkvina, Cim, Mostar – kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi", u: AP, 8, Tab. XXIX, sl. 1, 2; Tab. XXX, 1, Beograd, 142–144.
- Anđelić, Tomislav, Leko, Petar: (1967) "Crkvina, Cim, Mostar – kasnoantička bazilika i srednjovjekovni nalazi", u: AP, 9, Tab. XLVII, 1-4, Beograd, 140–144.
- Bostan, Idris (2010): *Stari most u osmanskim dokumentima*, Mostar.
- Gaštana-Bešo, Indira, Marić, Elma: (2018) „Muzej Hercegovine i sjećanje na Džemala Bijedića“, Zbornik radova – Džemal Bijedić – 100 godina od rođenja i 40 godina od smrti, (155-166), Mostar.
- Gaštana-Bešo, Indira, Marić, Elma: (2019) Stari Mostar u slici, katalog izložbe, Mostar. Grupa autora: (Arhiv Muzeja Hercegovine) Telegrami saučešća povodom smrti Džemala i Razije Bijedića, Mostar

- Grupa autora: Muzej Stari most, katalog, Mostar.
- Hadžić, Erazim: (1981) „Spomen kuća Džemal Bijedić“ Most br 34-35, Mostar
- Imamović Enver: (2014) „Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara“ GODIŠNJAK, Sarajevo, 195-216
- Kamberović, Husnija (2012): *Džemal Bijedić –politička biografija*, Mostar.
- Kordić, Ivan: (2010) „Muzej Hercegovine Mostar (do 1993) Zbornik radova sa naučnog skupa“60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru“, Mostar, 17-21
- Krhan, Asim (2020): „Funkcije muzeja Hercegovine Mostar u očuvanju bosanskohercegovačkog identiteta“, *Hercegovina*, br. 19 Mostar.
- Marić, Almir: (2018) Prikaz knjige, Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovina 18, *Hercegovina*, Mostar, 261-267.
- Maroević, Ivo: (1993) *Uvod u muzeologiju*, Zagreb.
- Mulović, Edin: (2018) „Katalog kamene arheološke zbirke Muzeja Hercegovine“, Mostar.
- Mulović, Edin: (2018); „In memoriam Tomislav Anđelić (20.03.1937-06.03.2018)“, *Hercegovina* 17, Mostar, 2018.
- Mulović, Edin: (2020) Kasnoantički sakralni objekti na prostoru donje Neretve (diplomski master rad) , Mostar
- Mulović, Edin: (2021) „Antički i srednjovjekovni spomenici“, katalog za izložbu, Mostar.
- Mulović, Edin: (2022) „Arheološko istraživanje Muzeja Hercegovine u Cimu 1966-1970“, katalog izložbe, Mostar.
- Šarić, Salko: (2017) Pregled stvaralaštva u Mostaru – prilozi iz kulturne historije, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Mostar.
- Zelenika, Anđelko: (1959a) “Ugroženi kasnoantički sarkofag iz Vinjana kod Posušja”, NS, 6, Sarajevo, 251–252.
- Zelenika, Anđelko: (1959b) “Nekoliko slučajnih pronalazaka arheoloških spomenika kulture u Hercegovini”, NS, 7, Sarajevo, 181–182.
- Zelenika, Anđelko: (1982) “Problem zaštite i prenosa stećaka u Hercegovini”, *Hercegovina*, 2, Mostar, 125–147.
- Zelenika, Anđelko: (1988) “Hodbina 3, Hodbina, Mostar”, u: ALBiH, tom III, Sarajevo, 299.
- Zelenika, Anđelko: (2010) “Suradnja Muzeja Hercegovine u Mostaru i regionalnih zavoda za zaštitu spomenika kulture”, zbornik radova s naučnog skupa “60 godina Muzeja Hercegovine u Mostaru”, Mostar, 37–54.

Irma Marić

U TRAGANJU ZA NEPOZNATOM BAŠTINOM¹ NAUČNI RAD ĐENANE BUTUROVIĆ

Bješe mi grlo ko sahat
(epski pjevač Ibro Bašić)

Sažetak: Ovim radom želim istaći važnost individualne naučno-istaživačke misije acc. prof. dr. Đenane Buturović na polju proučavanja epske usmene književnosti Bošnjaka što je nezaobilazna tačka u historijskoj koncepciji kulturnog pamćenja Bosne i Hercegovine. Naučni rad Đenane Buturović iznimno je važan u kontekstu prepoznavanja nacionalnog identiteta, znajući koliko je usmeno-književna reprezentacija prošlosti nužna za njegovo formiranje. Istaknut ću početke naučnog angažmana uvažene profesorice jer su se već tada nazirali ozbiljni interesi i studije u zapisivačko-sakupljačkom i interpretativno-teorijskom radu na polju usmene književnosti. Posebnu pažnju ću obratiti na četiri rada, i to: *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini* (1963), *Epska narodna tradicija istočne Hercegovine* (1968), *Narodna poezija u Drežnici kod Mostara* (1982), *Narodna poezija u tešanjskom kraju* (1987).

Gljučne riječi: Đenana Buturović, usmena (narodna) književnost, kulturno pamćenje, identitet

¹ U organizaciji Bošnjačke zajednice kulture „Preporod“ u Sarajevu održan je Naučni skup pod nazivom - *U traganju za nepoznatom baštinom: U čast acc. prof. dr. Đenane Buturović*, 28. 1. 2022. godine

Usmena (narodna) književnost je autentičan i prepoznatljiv konglomerat historijsko-geografskih, kulturno-tradicijskih, tj. fundamentalnih karakteristika određenog podneblja koju karakterište autonomnost pri izboru motiva i tema, kao i u načinu obrade što se „očituje u vlastitom jezičnom izrazu... predstavljajući samostalan i samosvojan svijet koji se nije ponovio na području pisane književnosti.”² Kulturno i historijsko naslijeđe Bosne i Hercegovine je i naslijeđe humanističkih vrijednosti koje kroz interpretaciju prošlosti/historije, jezika, književnosti, tradicije i običaja, pomaže čovjeku da razvije plemenitu svijest o identitetском iskustvu što čini nezaobilazan dio individualnog i kolektivnog kulturnog pamćenja:

Kod mnogih naroda na svijetu, uz pisanu književnost, nastajala je i razvijala se bogata usmena, koja se, vijekovima, prenosila s pokoljenja na pokoljenje. Tako je nastajala i veoma bogata i raznolika usmena književnost Bošnjaka kao i usmena književnost ostalih naroda u Bosni i Hercegovini...

*Narodna poezija s čitavog jezičkog područja Bošnjaka, Srba, Hrvata i Crnogoraca više nego sve ostale vrste usmene književnosti, odražava povijesni put naroda različitih kultura i religija, koji su, uz vlastito i posebno, imali i mnogo zajedničkog. To posebno i zajedničko pokazuju i bošnjačke epske pjesme.*³

Bošnjačka usmena književnost je pratila historiju zajednice pamtenci, poput epske formule koja je proizašla iz njenog tijela, karaktere, događaje i usude čovjeka od pamtivijeka. Najstarija forma književnoumjetničkog djelovanja tiče se usmene riječi koju pratimo kroz različite društveno-političke okvire, a zabilježena je u različitim oblicima, u rasponu od najkraćih (poslovica, zagonetka, i sl.) do najdužih (epska pjesma, npr.). Na prostoru Balkana postojao je relativno visok stepen kulturnog razvoja, izuzetno snažni i nezaobilazni kulturni utjecaji, ali nažalost, o tome se, posmatrajući širu sliku, danas zna veoma malo iz čega proizlazi zaključak da dovoljno ne poznajemo vlastitu kulturu, a kako onda tek da brinemo o njoj?! Propitivanjem pozicije, ne želeći izgubiti svoju posebnost u odnosu na naslijeđa drugih naroda Balkanskog poluostrva,

2 Tvrтко Čubelić, *Povijest i historija usmene narodne književnosti (Historijske i literarno-teorijske osnove te genološki aspekti – Analitičko-sintetički pogledi)*, Izdavač: dr. Ante Pelivan i Danica Pelivan, Zagreb, drugo izdanje (obnovljeno i redigirano), 1990, str. 8.

3 Đenana Buturović (priredila), *Od Đerzelez Alije do Tala Ličanina (Izbor iz usmene epike Bošnjaka)*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1996, str. 5.

bošnjačka usmena (narodna) umjetnost riječi primjetno se odlikuje nekim crtama koje su posljedica antičkog i srednjovjekovnog naslijeđa, kao i izravnog utjecaja islama. Itekako je primjetan religijsko-kulturološki sinkretizam ilirskih i islamskih elemenata zabilježenih i sačuvanih narodnih epskih i lirskih pjesama. Danas vrlo malo znamo o značaju i ulozi usmene književnosti, o epskoj poeziji, epskim pjevačima (kazivačima), rekla bih o bogatom iskustvu prošlosti koju baštinimo, specifičnim običajima koji su sastavnim dijelom kulture ponašanja i življenja na ovim prostorima, a „usmeno epsko pjevanje nije nikakav u sebe zatvoreni depersonalizirani povijesno-kulturološki čin... (nego) čin živih ljudi koji su na ovaj način nemilosrdnom i često neželjenom povijesnom toku pridavali željeni ljudski smisao“⁴.

Naučni rad Đenane Buturović, izuzetnost i plemenitost individualne stvaralačke misije za kolektivno dobro u globalnoj kulturno-historijskoj koncepciji pamćenja Bosne i Hercegovine, je nezaobilazan. Osebjuna profesoricina ličnost je nadahnjivala i podsticala na napredak i razvijanje interesa za proučavanjem usmene književnosti i njenih utjecaja na pisanu riječ. Pored teme „Morići u usmenoj tradiciji i stvarnosti“, orijentisala se i prema značajnoj temi bošnjačkog epskog junaka „Epski Đerzelez“ što ju je usmjerilo na proučavanje arhivskih istraživanja i prozne tradicije ovih prostora. Naučni rad Đenane Buturović je dragocjen za proučavanje bošnjačke i bosanskohercegovačke usmene književnosti jer nas spaja sa identitetskim izvorom naše tradicionalne umjetnosti, te u isto vrijeme nadahnjuje snagom opstojnosti u „vremenima kada pismenost bijaše nepoznata ili veoma rijetka.“⁵

Istaknimo nekoliko biobibliografska podataka. Đenana Buturović (1934-2012) rođena je u Trebinju. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a doktorirala u Beogradu. Njeni interesi su se izrazili u svojstvu književne historičarke, kulturne antropologinje i folkloristkinje, što je itekako pokazala kao kustosica u Odjeljenju etnologije Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine (od 1958), viša kustosica i naučna savjetnica, načelnica Odjeljenja za etnologiju gdje je i započela svoj naučnoistraživački rad. Objavila je blizu 200 bibliografskih jedinica iz historije književnosti, usmene/narodne književnosti, etnologije. Bila je članica sekcije za folklor Međunarodnog slavističkog komiteta, PEN centra Bosne i Hercegovine i jedna od osnivačica

4 Mirsad Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav: Krajiška epika i njeni junaci*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Biblioteka „GRADINA“ Knjiga 66, Tešanj, 2012, str. 9.

5 Milivoj Solar, *Teorija književnosti*, „Školska knjiga“, Zagreb, 2005, str. 127.

Bošnjačke akademije nauka i umjetnosti. Dobitnica je odlikovanja i nagrada, od kojih izdvajam nagradu "Svjetlosti" za najbolju knjigu iz oblasti nauke u 1976, nagradu „Veselin Masleša“ za nauku 1980, Šestoaprilsku nagradu grada Sarajeva 1986, kao i Orden zasluga za narod sa srebrenim zracima. Bila je redovni profesor na predmetu Usmena književnost na Odsjeku za bosanski jezik i književnost Fakulteta humanističkih nauka, Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, te samostalni istraživač savremenih tokova usmene historije. Obavljala je i funkciju direktorice Zemaljskog muzeja u Sarajevu od 1996. do kraja 2003. godine.

Posebnost njenoga predanog proučavanja prepoznajemo u etičnoj, kulturnoj i antropološkoj svijesti o važnosti kolektivnog identiteta i značaju usmeno-književne reprezentacije prošlosti za zdravu i zrelu zajednicu. Naučna i kulturna reputacija osebuje intelektualke je neprikosnovena u predstavljanju usmene epike Bošnjaka i potvrđivanju kontinuiteta kroz burna historijska razdoblja i različite geografske rasprostranjenosti. Nesumnjivim argumentacijama ustanovljeno je da naučni, ali i odgojno-obrazovni rad Đenane Buturović, vrlo uvjerljivo i avangardno, prkosi subjektivnim, izlišnim i prolaznim ocjenama kada su u pitanju ugled i značaj usmene bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti koja je „autonoman dio cjeline koju nazivamo epikom zajedničkog jezičkog prostora“⁶. Uvjerljivo je, s druge strane, ukazivala na kontinuitet razvoja bošnjačke epike, od početka XVI stoljeća do naših dana, te na posebne odlike u okviru šireg južnoslavenskog prostora. U tome kontekstu izdvojila bih knjigu *Narodne pjesme Muslimana u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo, 1966) koja je rezultat rada na rukopisnoj ostavštini Koste Hörmanna. U uvodu i komentarima autorica je iznijela „novu tezu o geografiji bošnjačke epike i odlikama oblika koji se predstavljaju kao njezini najrasprostranjeniji tipovi.“⁷ Također, bitno je istaknuti da je Buturović zaključila „da pjesme iz Hörmannove zbirke nameću potrebu daljih proučavanja, u vezi sa njihovom samoniklošću, a ukazala je i na nedostatke Schmausove teze tzv. krajinskog obliku i tzv. mješovitom tipu, te dopunila postavke o crnogorsko-

6 Đenana: Buturović: *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost, „Svjetlost“, Sarajevo, 1992, str. 11.

7 Referat za Izbor u zvanje redovnog profesora dr. Đenane Buturović za naučnu oblast Književnost (Usmena književnost prema izboru kandidata), Fakultet humanističkih nauka, 2.6. 1999. godine, str. 1. (Komisija: prof. dr. Munib Maglajlić, prof. dr. Dejan Đuričković, prof. dr. Ahmet Kasumović)

hercegovačkom ili južnom tipu.“⁸ Višegodišnje bavljenje bošnjačkom epikom rezultiralo je i knjigom *Bosanskomuslimanska usmena epika* (Sarajevo, 1992) koja se smatra njenom najzrelijom naučnim studijom u kojoj se „usredsredila na kritičko vrednovanje prethodnih proučavanja bošnjačke epike... u kojoj je prikazan doprinos ranijih istraživača bošnjačke epike, u gotovo stoljetnom rasponu – od Kraussa, M. Murka i Schmausa do Parrya i A.B. Lorda, ali u kojima je ukazano i na njihove greške i zablude u procjeni mjesta i značaja bošnjačke epike, različito nominirane, u epici balkanskog prostora.“⁹

Kako je navedeno u sažetku, fokusirat ću se na početke naučnog angažmana Đenane Buturović jer su se već tada nazirali ozbiljni interesi i studije u zapisivačko-sakupljačkom i interpretativno-teorijskom radu na polju usmene književnosti. Od posebnog značaja su učešća u okviru terenskih istraživanja u kojima su se ciljano etnografsko i etnološki obrađivala pojedina područja Bosne i Hercegovine što je doprinijelo kulturno-antropološkom aspektu u pristupu usmenoj književnosti kod svih etničkih grupa u savremenim ruralnim i urbanim zajednicama u Bosni i Hercegovini. Obuhvatit ću četiri rada objavljena u Posebnom otisku Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“ u Sarajevu u periodu od 1963. do 1987. godine.

1963. godine Buturović objavljuje rad „Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini“, gdje zaključuje da tvorcima, pjevačima i kazivačima narodnih pjesama nije bio cilj da prikažu narodne običaje, nego da ovjekovječe određene događaje i ljude, pa zato običaji i ceremonijali koji ih prate nisu u narodnim pjesmama ni redovno, ni kompletno prikazani. Buturović ističe pitanje sredine i pitanje vremenske, historijske određenosti u širem smislu kojem pripada porodica prikazana u epskoj pjesmi Muslimana, s time što se ta pjesma počela kasnije bilježiti u odnosu na druge južnoslavenske narodne pjesme. Također, istaknuto je da je nastajanje ove pjesme vezano za begovat i za narod i da je jednako pjevaju „i seljak i dvorski begovski pjevač i uvrijeđena begovska kći ili žena“¹⁰:

Izrazita porodica prikazana u ovim pjesmama je jedna proširena inokosna porodica. Uvijek punovažeći zakon u njenom krugu je poštovanje starijeg od strane mlađeg... Braća i sestre se poštuju prema godinama starosti a to poštovanje ide do idealizacije.

8 Isto, str. 2

9 Isto, str. 3.

10 Đenana Buturović, *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1963. str. 42.

*Stariji brat ženi mlađeg čak i nedragom, a da ovaj ne protestuje...
Istaknuta je ljubav mlađe sestre prema bratu... Braća, brat i sestra
– to su najdosljednije izgrađene ličnosti patrijarhalne porodice koju
nalazimo prikazanu u epskoj pjesmi. Otac, majka, braća i sestre su
čvrsta veza... Porodica je poznata po očevu imenu i glasu – što je
sasvim u skladu sa organizacijom porodice kojom rukovodi otac...
U svadbenim običajima koje obuhvata epska narodna pjesma
Muslimana otac ima sporedniju ulogu od majke, žene.¹¹*

U radu se interpretiraju motivi bigamije, posestrinstva i pobratimstva (vještačkog srodstva) u epskoj narodnoj pjesmi¹², te se u nekim primjerima opravdava poligamija ako je prva žena nerotkinja. Ponekad se javlja i pristajanje na istu iz nevolje, kao i tema muževog bogatstva koje materijalno osigurava takvu zajednicu, pa i pružanje odvojenog načina života. Uočeno je i otvoreno odbijanje pozicije druge žene i protest upućen mužu: „da mu sluga bidem na odžaku.“¹³ Motiv pobratimstva je iskaz i najvećeg poštovanja:

*Ne će aga ruku požaliti,
Odrizati iz ramena ruku,
Za svog pobru Merdanagić-Muju.¹⁴*

U zaključku o porodičnim odnosima u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini Đenana Buturović potcrtava prepoznatljivu patrijarhalnu strukturu muslimanske porodice koja u „ekonomskim, društvenim i političkim uslovima svoga egzistiranja ima svoj oslonac u krvnim i vještačkim srođnicima“¹⁵. Interpretirajući porodične odnose u epskim narodnim pjesmama Muslimana, Buturović primjećuje preplitanje predislamskih i orijentalno-islamskih običaja.

U radu „Epska narodna tradicija istočne Hercegovine“ (poseban otisak iz Glasnika Zemaljskog muzeja iz 1968. godine) upoznajemo se sa hercegovačkom epskom tradicijom, a Đenana Buturović čini pionirske korake

11 Isto, str. 42, 43.

12 Više vidjeti u: *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1963, str. 52-59.

13 Isto, str. 53.

14 Isto, str. 56.

15 Isto, str. 58.

u ispitivanjima epske narodne tradicije stanovništva istočne Hercegovine u periodu od 1962. do 1965. u okviru ekipnih etnološko-folklorističkih istraživanja dinarskog stanovništva tog područja. Istraživanja su bazirana na sakupljanju epskih pjesama i zabilježeno je 140 tekstova i mnogobrojni opći podaci o epskoj tradiciji ove dinarske zone.¹⁶ U radu se spominju najbolji kazivači s najinteresantnijim tekstovima – Srbin Stojan Dučić iz Fatnice, Hrvat Jozo Raić iz Doljana i Muslimani Adem Halvadžija iz Kruševljana i Adem Čustović iz Gacka koji su, pored ostalih, učinili ogroman doprinos u izvedbenom oblikovanju i interpretiranju usmene književnosti. Posebno se ukazuje pažnja prema bogatoj i neiscrpoj tradiciji i običajima Muslimana istočne Hercegovine, a krajevi u kojima su najbolje očuvane epske tvorevine su Nevesinje, Gacko i područje oko Bileće. Jedno od specifičnih obilježja te epike jeste „realističko shvatanje stvarnosti, sklonost epskog pjevača ka realističkom prikazu i preferiranju istorijskih ličnosti“¹⁷. Izdvaja se upečatljivi lik junaka Ibrahim-bega Ljubovića zabilježenog od kazivača Adema Halvadžije:

*„Moja ljubo, na odžaku mome,
ti si sina jednog izgubila,
Muhameda od sedam godina,
posijeće ga četeres delija.“
Kako čude Ljubovića ljuba,
ciknu, pisnu, a boga spomenu,
ona pade glavom kraj uzglavlja,
a kraj nje ostarjela majka.*

*Bože, braćo, nemila sastanka!
Beg Ljubović uhvatio glavu
Pa donese do trupine sina.
Sa trupinom glavu sastavio.
Bože dragi, sa djeteta glava,
Ti bi reko da je nasmijana!
Bože, braćo, velike žalosti,
On sastavi hodže miteldžije
Pa djetetu klanjao dženazu.¹⁸*

16 Đenana Buturović, *Epska narodna tradicija istočne Hercegovine*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1968, str. 80.

17 Isto, str. 126.

18 Isto, str. 118.

Iz rada se jasno vidi da sistemskog istraživanja i utvrđivanja epske narodne tradicije hercegovačke dinarske zone nije bilo do angažmana Đenane Buturović (uz neizostavna istraživanja Matije Murka koja su im prethodila), što je u proučavanju usmene epike i njenih specifičnosti na području istočne Hercegovine bio nezaobilazan prilog kasnijim studijskim ispitivanjima epike cijele Bosne i Hercegovine sa zaključkom da se uopćavanjem ne smiju zanemariti regionalne specifičnosti i karakter epskog pjevačkog repertoara, *te je naglašen i doprinos* Murkovih istraživanja koji se može poistovjetiti sa rezultatima ovoga rada i nagovještaja o „postojanju u narodu znatnog broja još neobjavljenih pjesama na području istočne Hercegovine“¹⁹.

U radu „Narodna poezija u Drežnici kod Mostara“ iz 1982. godine Đenana Buturović je objavila etnološko-folkloristička istraživanja u okviru projekta Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine koji se odnosio na život, kulturu i narodnu poeziju u Drežnici. Istraživanje je bazirano na lirskoj i epskoj narodnoj poeziji kod Muslimana koji čine većinu stanovništva (tada 91 %) i Hrvata (tada 9%), a posebna pažnja je posvećena narodnoj lirici. Ovo istraživanje pokazuje koliko su za sakupljački i interpretatorski angažman nužni rad na terenu i direktan kontakt sa narodom u kojem se raspoznaju specifičnosti kraja koji čuva narodnu književnost. Takva sakupljanja i snimanja epskih pjesmama „nose i svoje specifične epsko-stihovne karakteristike, kao što nose i izrazite, pečate svojih prenosilaca“²⁰, a zapaženo je preovladavanje lirske narodne poezije i to „kratka pjesma - distih... pjeva se kao broja (brojka), ganga i u novije vrijeme kao bećarac“²¹:

*O Drežnice, selo kamenito,
uvijek si mi bilo ponosito.*

*Zapjevajmo na rastanku seke,
nek se čuje do Drežanke rijeke.*²²

19 Isto, str. 127.

20 Đenana Buturović, *Narodna poezija u Drežnici kod Mostara*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1982, str. 71.

21 Isto, str. 48.

22 Isto, str. 49.

Bitno je istaknuti i zabilježene epske pjesme o krajiškim²³ junacima, najčešće o Halilu Hrnjici koji se ističe ljepotom i junaštvom („Izdaja Hrnjice Halila“, „Ženidba Mujova Halila od Požuna vlaškog kamenoga“, „San usnio od Orašca Tale“). Tako se u epskoj pjesmi „Izdaja Hrnjice Halila“ tematizira izdaja koja je pričinjena junaku Halilu od strane Mustaj-bega Ličkog po nagovoru supruge. Iskusniji Mujo Hrnjica kazuje svome bratu:

*Ej Halile, sedam brate puta,
S carem, sine, ratovanja nema...²⁴*

Ovom prilikom, bitno je istaknuti i rad pod naslovom „Narodna poezija u tešanjskom kraju“, također, objavljen u Posebnom otisku iz Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“ iz 1987. godine. U prilog proučavanju narodne poezije ovih prostora, Buturović ističe rezultate višegodišnjeg terenskog proučavanja narodne poezije u Tešnju i njegovoj okolini, te spominje neke od najznačajnijih zapisivača i proučavalaca koji su se interesovali za taj prostor, poput Bogoljuba Petranovića, Mihovila Pavlinovića, Friedricha S. Kraussa, franjevca Mirka Šestića, zatim i Petra N. Besarovića, Asimbega Smajlbegovića, Ljudevita Kube, Saliha Mešića, Matija Murka, Ahmeda Aličića. Denana Buturović je u periodu od 1982. do 1986. godine u okviru projekta Odjeljenja za etnologiju Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine obavila terenska istraživanja s ciljem da što cjelovitije sagleda područje, ističući dragocjenost građe do koje je došla jer su, između ostalog, gotovo svi dobri kazivači, koje je tada upoznala do kraja istraživanja preminuli.

Nakon obavljenih istraživanja može se kazati da je tešanjско područje i danas, kao i u prošlosti, bogato lirskom poezijom, a da je poezija prelaznih žanrova, u odnosu na njenu raniju zastupljenost, znatno izgubljena. Za epiku, također, možemo kazati da je u podmaklom procesu nastajanja. Tradicionalni instrument, najviše u upotrebi, koji je pratio pjesmu na ovom području, i epsku i lirsku, jeste šargija.²⁵

23 „Denana Buturović koristi sva tri prisvojna pridjeva „krajinski“, „krajiški“ i „krajišnički“... Sve tri varijante imaju tematsku konstantu „krajiški junaci“...“ Vidjeti više u: Mirsad Kunić, *Usmeno pamćenje i zaborav: Krajiška epika i njeni junaci*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Biblioteka „GRADINA“ Knjiga 66, Tešanj, 2012.

24 Isto, str. 61.

25 Denana Buturović, *Narodna poezija u tešanjskom kraju*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1987, str. 282.

Kompleksna teorijska i terenska proučavanja usmene književnosti polučila su epohalno važnim otkrićima u prepoznavanju kulturnog i nacionalnog identiteta bošnjačkog naroda kroz jezik, usmenu književnost, tradiciju i običaje na prostoru Bosne i Hercegovine. Zanimljivo je, prateći pomenute radove, istaći specifičnosti svake od bosanskohercegovačkih sredina – istočna Hercegovina, Drežnica, Tešanj, u kojima su prepoznati autentični usmeni izrazi i formule ovjekovječene kroz lirsku i epsku pjesmu, te prelazne forme usmenog književnog stvaralaštva. Iz moje perspektive, sa ove vremenske distance, rad acc. prof. dr. Đenane Buturović mogu nazvati pionirskim koracima sa relevantnim podacima o pjevačkoj tradiciji Bosne i Hercegovine. Svijet kazivača, pjevača, lirske, epske pjesme i drugih formi usmenog stvaralaštva Đenana Buturović je svestrano i, koliko je bilo moguće, cjelovito bilježila svojom rukom po diktatu ili snimala na magnetofonsku vrpču, te time apostorfirala autentičnost kulturnog i identitetskog naslijeđa Bosne i Hercegovine. Đenana Buturović je književna historičarka, teoretičarka književnosti, etnolog, istraživač enciklopedijskih razmjera prepoznatljivog znanstvenog postupka. O ljepoti i osobenosti bošnjačke epike i lirike u kontekstu balkanskog usmenog stvaralaštva svjedoče brojni zapisi koje je Đenana Buturović otkrila, reinterpreterala i sačuvala u protoku vremena. Zapisivačkim, sakupljačkim i interpretatorskim radom na području usmene književnosti, Đenana Buturović je ostavila snažan individualni pečat u prepoznavanju poetike epske bošnjačke i bosanskohercegovačke književnosti čije vrijednosti još nisu detaljno propitane. Značaj i posebnost njenoga naučnog opusa itekako su promijenili tokove interesovanja mlađih istraživačkih snaga i zaljubljenika u bogatu usmeno-književnu baštinu ovih prostora.

SCIENTIFIC WORK OF ACADEMY PROFESSOR ĐENANA BUTUROVIĆ

SUMMARY

I want to emphasize the importance of an individual scientific research mission of Đenana Buturović in the field of studying epic folk literature of Bosniaks, which is an unavoidable point in the historical conception of cultural memory of Bosnia and Herzegovina. Đenana Buturović's scientific work is extremely important in the context of recognizing national identity, knowing how much the oral-literary representation of the past is necessary for the formation of a healthy identity. I will emphasize the beginnings of the scientific engagement of the esteemed professor, because even then, serious interests and studies in writing, collecting, and interpretive-theoretical work in the field of oral literature were already visible. I will pay special attention to four works, namely: *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini* (engl. *Family Relations in Epic Folk Songs of Muslims in Bosnia and Herzegovina*), 1963, *Epska narodna tradicija istočne Hercegovine* (engl. *Epic Folk Tradition of Eastern Herzegovina*), 1968, *Narodna poezija u Drežnici kod Mostara* (engl. *Folk Poetry in Drežnica near Mostar*), 1982, and *Narodna poezija u tešanjskom kraju* (engl. *Folk Poetry in Tešanj Region*), 1987.

Key words: Đenana Buturović, oral poetry, cultural memory, identity

Izvori

Buturović, Đenana: *Porodični odnosi u epskim narodnim pjesmama Muslimana u Bosni i Hercegovini*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1963.

Buturović, Đenana: *Epska narodna tradicija istočne Hercegovine*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1968.

Buturović, Đenana: *Narodna poezija u Drežnici kod Mostara*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1982.

Buturović, Đenana: *Narodna poezija u tešanjskom kraju*, Posebni otisak Glasnika Zemaljskog muzeja „Etnologija“, Sarajevo, 1987.

Literatura

- Buturović, Đenana: *Bosanskomuslimanska usmena epika*, Institut za književnost, „Svjetlost“, Sarajevo, 1992.
- Buturović, Đenana: *Usmena epika Bošnjaka*, Bošnjačka književnost u 100 knjiga, „Preporod“, Sarajevo, 1995.
- Buturović, Đenana (priredila): *Od Đerzelez Alije do Tala Ličanina (Izbor iz usmene epike Bošnjaka)*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1996.
- Čubelić, Tvrtko: Tvrtko Čubelić, *Povijest i historija usmene narodne književnosti (Historijske i literarno-teorijske osnove te genološki aspekti – Analitičko-sintetički pogledi)*, Izdavač: dr. Ante Pelivan i Danica Pelivan, Zagreb, drugo izdanje (obnovljeno i redigirano), 1990.
- Kunić, Mirsad: *Usmeno pamćenje i zaborav: Krajiška epika i njeni junaci*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Biblioteka „GRADINA“ Knjiga 66, Tešanj, 2012.
- Solar, Milivoj: *Teorija književnosti*, „Školska knjiga“, Zagreb, 2005.

Majda Turkić, Bernard Harbaš

SPOMENICI I NJIHOVO OZNAČAVANJE TERITORIJE I(LI) KAKO BRANITI IDENTITETE

Sažetak: Identitet se može posmatrati kroz više relacija i definicija. Jedna od njih je historijska relacija kroz osjećaj zajedničke pripadnosti istoj naciji ili određenoj grupi i bliskost koja se tim pripadanjem gradi i njeguje. Iz te relacije proizlazi narativ etničkog, vjerskog, kulturnog i prostornog zajedništva koji se često javno demonstrira ili široko primjenjuje u korist ekonomskog, političkog i nacionalnog osnaživanja. Druga relacija je fizičko pripadanje određenom prostoru, tj. prostornost identiteta koji kreira privid solidarnosti i prostorne pripadnosti, odnosno povezanosti sa članovima istog subjekta. Unutar te prostornosti, centralnu ulogu ima grad i njegova simbolika kulturnih, vjerskih i ekonomskih objekata. Takvo pitanje prava na grad postaje centralno da bi se razumjela (zlo)upotreba infrastrukturnih objekata ili historijskih simbola u kontekstu konstruisanja identiteta i kontrolisanja nacionalnih težnji. Također, služi za (re)kreiranje željenih kolektivnih identiteta mijenjanjem kolektivne svijesti.

Ključne riječi: Identitet, spomenici, prostornost, grad

Identitet kroz historiju se određivao stvaranjem osjećaja pripadnosti nekoj grupaciji ili ideji. Kao nacionalni ili religijski, identitet se formirao kao relacija prema skupu simbola čiji je cilj bio da čuva svetost entiteta oko kojeg se okuplja i sa kojim se poistovjećuje. Međutim, zašto je simbol toliko

važan i odakle potiče njegova magnetna sila koja privlači k sebi članove „iste“ grupe. Identitet se definirao kao relacija prema prošlosti i to kao osjećaj da postoji zajedničko porijeklo. Zajedničko porijeklo je značilo da je nekada postojala genetska veza između današnjih pripadnika iste nacije. Održavati naciju znači vršiti stalnu regeneraciju te davno izgubljene genetske veze. Osnaživanje nacionalnog osjećaja predstavlja također prisjećanje se na tzv. davnu krvnosrodničku bliskost članova iste porodice ili plemena. Isto tako, nacionalni identitet podsjeća na to da se kroz historiju, društveni razvoj, smjenu različitih društveno-ekonomskih poredaka ta prvobitna blizina izgubila i da ju je potrebno vratiti. Nacija je blizina, toplina i sigurnost i osjećaj da se neko nalazi na svome. Identiteti se čuvaju „brigom“ i pažnjom koja se ogleda u stalnom regenerisanju narativa o porijeklu ili politikom sjećanja. Drugim riječima, za identitet nije bilo važno samo da se javno pokaže, nego i da ga se očuva od neprijatelja koji se vidi u globalizaciji, moćnim i asimilatorski orijentisanim susjedima, političkim i ekonomskim kolonizatorima. U praksi čuvanja identiteta među članovima koji su se poistovjećivali sa zajedničkom idejom, skupom simbola ili zajedničkim porijeklom jačao je osjećaj solidarnosti. Drugim riječima, za osnaživanje identiteta potreban je bio Drugi koji će biti prijatelja, ali, isto tako, i nemilitantni drugi, koji će samo potvrditi postojanje neke grupe. Stoga nas to to navodi na zaključak da identitet nije samo duhovna ili kulturološka odrednica nego je vezana za pojam prostora. Iako se danas ali i kroz historiju pamte razne nomadske grupacije, identitet je ostalo stvar prostornosti. Da bi postojao nacionalni identitet, morala je postojati i država sa svojim utvrđenim granicama. Iako su današnje države, posebno zapadnog svijeta, multinacionalne, to ne znači da prostor i dalje ne igra važnu ulogu u očuvanju identiteta. U mnogim velikim gradovima zapadnog svijeta živi veliki broj pripadnika etničkih i rasnih manjina, migrantskog stanovništva koji svoje identitete afirmiraju živeći u određenim područjima grada, među pripadnicima vlastite grupe. Kulturni šok, nesposobnost da se suoče sa izazovima nove sredine, kao i nametnuti osjećaj inferiornosti homogenizira migrantsko stanovništvo ponovo u jedan i isti teritorij. Dok domaće stanovništvo ili starosjedioci, smatrajući sebe isključivim vlasnicima teritorija na koji je došlo migrantsko stanovništvo, gledaju na doseljenike kao uljeze, jer „ne polažu historijsko pravo“ na njihov teritorij, kod doseljeničkog stanovništva zbog nesnalaženja u novoj sredini, nejednake primjene prava, nepoznavanje jezika i kulture se stvara snažan otpor prema novoj sredini i osnaživanje solidarnosti

među pripadnicima iste grupe. To nas navodi na zaključak da prostori grada nisu opći i nedefinisani, nego posebni i prilično vezeni za identitet. Svaki grad ima svoja identitetska mjesta. Ključna mjesta za očuvanje identiteta su spomenici, trgovi te kulturne ustanove poput muzeja. Međutim, grad čine i drugi infrastrukturni dijelovi koji proizvode identitete. Recimo autobuske i metro-stanice govore o klasnom identitetu i društvenom statusu. U velikom gradovima korištenje prevoza od doma do radnog mjesta pokazuje pripadnost određenom društvenom sloju. Korištenje javnog prevoza podrazumijeva pripadanje nižoj i srednjoj društvenoj klasi, dok upotreba automobila je karakteristična za pripadnike višeg društvenog sloja. Nije riječ samo o tome da javna i privatna sredstava za prevoz utemeljuju klasne podjele, nego i o tome da procesu čekanja i kontrole vremena određuju pripadnost određenoj društvenoj klasi. Viši društveni slojevi upotrebom privatnog automobila pokazuju da oni upravljaju vremenom, dok sam proces čekanja na autobuskim i metro-stanicama pokazuje da pojedinci pripadaju nižim društvenim slojevima, jer neko drugi upravlja njihovim vremenom. O ovome piše Joe Moran u svom djelu *Čitanja svakodnevnice*. On ukazuje da, pored tih tzv. ključnih dijelova svakog grada, postoje i neka vrsta „ne-mjesta“ koja također igraju bitnu uloga za pokazivanje pripadnosti određenom društvenom sloju.¹

Naime, grad je oduvijek imao ključna odredišta ili mjesta poput trgova, starijih gradskih četvrti, dijelove koji su ocrtani spomenicima i koja su objašnjavala njegovu prošlost, ali isto tako i odnos grada prema historiji. Spomenik čuva identitet stanovnika grada, jer ima totemističku funkciju koja se ogleda u okupljanju stanovnika i njihovom podsticanju na sjećanje. Spomenik ocrtava granicu i pokazuje kome pripada teritorij. Imati spomenik znači obnavljati historiju ili stalno podsjećati na određenu historijsku ličnost ili događaj i time osnaživati solidarnost njegovih stanovnika. Spomenik ima za cilj „brendiranje“ grada, jer grad bez „kulture“ i „prošlosti“ nema svoj identitet, posebnost i granicu. Spomenik ima asimilatorsku ulogu, jer prisvaja historiju, kao što je to slučaj spomenika Aleksandru Makedonskom u Skoplju. Spomenik je stvaranje ili konstruiranje sjećanja i to ne na neki posebni događaj, već na posebnost samog naroda. Kroz gradnju spomenika narod potvrđuje svoj identitet šaljući poruku drugim da posjeduje historiju. U prostorima koja prolaze kroz transformaciju iz jednog u drugi politički poredak, spomenici postaju ključna mjesta pokazivanja političkog prevrata. Taj proces ne pokazuje

1 Moran, Dž. (2011), *Čitanje svakodnevnice*. Beograd: XX vek.

samo političnost nego i vremenitost prostornosti i materijalnosti. Spomenik ima odnos prema prošlom vremenu, jer se njime obnavlja ili potvrđuje historiju nekog naroda. Bez obzira što predstavlja neku historijsku ličnost ili događaj, spomenik proizvodi budućnost u onom momentu kada se raskida sa nekom starom politikom (poput raskida sa socijalizmom na ex-jugoslovenskim prostorima) i uspostavlja nova politika orijentisana prema budućnosti a to se pokazuje postavljanjem novih spomenika. To se posebno odnosi na zemlje istočne i jugoistočne Evrope, gdje je tokom 90-ih došlo do radikalne promjene političkih režima. Promjena koja je nastala ogledala se kroz perspektivu koja je na komunistički režim gledala kao nešto efemerno i zastarjelo a na njegove spomenike kao na nešto što treba odbaciti, jer podsjećaju na taj režim. Postavljanjem novih i uklanjanjem ili uništavanjem starih spomenika postavljala se granica prema prošlom razdoblju. Drugim riječima, spomenik je i vremenska kategorija jer u sebi sintetizira vrijeme. Ako novouspostavljeni režim postavlja spomenik, onda on simbolizira politiku otvaranja prema budućnosti i raskida sa prošlošću. Drugim riječima, to je uspostavljanje granice prema prošlom i drugačijem. Kao što Andrew Benjamin piše: „memorijal utiče na istorijske neprekidnosti. Bila to neprekidna istorija nacije, pojedinačnog grada, ili gradskog jezgra, memorijal ili memorijalno uvek nastoji da uključi. Ponovno pisanje istorije poklanjanjem istorije onom isključenom, pa čak i pisanjem istorije o onima koji su bili zapostavljeni, stvara celovitu istoriju kad se ti momenti obnavljanja upišu u neraščlanjenu (i neraščlanjenosti sklonu) nacionalnu ili lokalnu istoriju.“²

Strukturnu i morfološku odliku grada Lefebvre (1996) i Dovey (2008) argumentiraju kao reflektiranje ravnoteže između socijalnih težnji i date realnosti, scena na kojoj se odigravaju kulturno-socijalno-političke promjene, a koje kreiraju identiteti i ideologije. Čovjekovo nastojanje da restrukturira sopstvo i ličnu egzistenciju unutar jednog prostora govori u prilog stremnjama za slobodom prostora u kome želi da se reafirmiše. Pravo na vlastitu afirmaciju utemeljeno je, prema Lefebvreu, u principima kolektivnog prava na grad. To prema Parku znači da čovjek stvara svijet u kojem je osuđen da živi pri čemu direktno i indirektno kroz izgradnju grada remodelira i samog sebe, čime nastaju međusobni ili bilateralni odnosi određenja.³ Ako nastavimo sa

2 Bendžamin, E. (2011), *Filozofija arhitekture*, Clio, Beograd, str. 146.

3 Park B. (1967), *On social Control and Collective Behaviour*, Chicago: Chicago University Press, str. 33.

logikom Parkove misli, onda Harveyeva interpretacija o kolektivnom *pravu na grad* dobija veći smisao da se unutrašnjost duha kolektiva očituje u vanjštini grada i njegove arhitekture. Ideja o tipu i kvalitetama grada koje želimo da konstruiramo ukazuje na naše unutrašnje karakteristike i kvalitete, način na koji promišljamo i živimo u prostoru. Socijalne i društvene vrijednosti postaju standardi gradnje, a lične i kolektivne žudnje ogledalo grada i prostora u kome se egzistira. Tako *pravo na grad* postaje egzistencijalno pitanje ekvivalentno onim o ljudskim pravima i suštinski predstavlja zahtjev za ekonomskim, kulturnim, političkim dobrima i kvalitetu života.⁴ (Vujović, 1982: 129)

Ipak, odnos između kolektivnog prava na grad i njegove imaginarne slike stavljeni su u koliziju. Korištenje prostora unutar grada postaje prečesto individualno i privatno. Harvey u svojoj kritici govori o oduzimanju kolektivnog prava od strane kapitalističke mašine, iznimnog bogatstva koje na radikalna način mijenja, obnavlja i prilagođava gradove - gdje je urbanizacija uvijek bila svojevrstan klasni fenomen (Harvey, 2013:26-27). Ovaj obrazac manjka kolektivnog prava ili ostvarivanje prava manjima na grad može se upotrijebiti kao obrazac da se primijeni na tumačenje konteksta korištenja prostora i prostornosti od strane vladajućih politika u korist ostvarivanja ideoloških ideja. Jedan od takvih primjera jeste gradnja i strateško postavljanje spomenika unutar određenog prostora. U javnom prostoru spomenici uzimaju pluralističke uloge koje uključuju obilježavanje teritorija ili gubitak njenih obilježja; elaboraciju originalnog narativa populacije koja pripada tom području ili datoj generacijskoj translaciji, demonstriranje moći ili stvaranje iluzije da je izgrađeno nešto što će trajati zauvijek, da provocira ili odbija drugog (Dragičević Šešić, 2011: 33). Gradnja spomenika re-kreira željeni kolektivni identitet mijenjanjem kolektivne svijesti, služeći političkoj promociji ili demonstriranju vlasti i njene snage. Kodrnja i Slapšak identificiraju nekoliko modela teritorijalnog obilježavanja korištenjem spomenika tokom postsocijalističkog perioda i to model kreiranja antikulture, model stvaranja nove kulture ili kulturalizacija i model kontra-kulture. Prvi model analizira gradnju spomenika u cilju zauzimanja i obilježavanja teritorije, rušenja, ignoriranja ili provociranja. Drugi model objašnjava gradnju spomenika u svrhu kreiranja novih identiteta i održavanja određenih kulturnih vrijednosti, dok posljednji kreira određeni kontekstualni okvir u kome se odbacuje ili negira vlastita kultura.

4 Vujović, S. (1982), *Grad i društvo*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd, str. 129.

Moderne geografije koristimo kao platformu za razvijanje diskursa i razumijevanja narativa prvog tipa modela [zlo]upotrebe spomenika kao alata za obilježavanje teritorije. One (moderne geografije) su omogućile kritičko promatranje znakova i formi unutar prostora, tj. prostornost u svojoj materijalnoj pojavnosti. U okviru modernih geografija socijalne teorije otkrivaju funkciju moći i nadzora koji kreiraju prividno čist i nevin prostor, te neevidentne funkcije prostora da od nas sakriva posljedice ideologija i politika. (Edward Soja, 2013) Semiotika i kulturne geografije, koristeći različita načela, spomenike obilježavaju kao alate za ostvarivanje socijalnih normi, reda i vlasti. Ipak, geografije se bave pitanjima elita i determinisanjem spomenika kao elitističkih alata dok semiotika zastupa šire stajalište. Njena metodologija se zasniva na argumentaciji *selektivne memorije* (Violi 2014) kao sredstva za ostvarenje političkih ciljeva, ili *djelimičnom vidu* gdje se pažnja fokusira na selektivnu historiju dok se druga sakriva ili briše.⁵

Ako su spomenici forme ili znakovi koje nose određenu kontekstualnu poruku, onda poruka postaje jednako važna koliko i kontekst. Ukoliko se oba upotrijebe u svrhu ideološke zamisli, onda je njena poruka snažnija. Milenijumski križ iznad Mostara nosi političku i ideološku poruku. Analogija političkog čina gradnje simbola iznad jednog grada ocrtana je u djelu Monument i mit Davida Harvija u osvrtu na gradnju Bazilike Svetog Srca (*Sacre Coeur*) na Montmartreu iznad Pariza. Slično kao i Milenijumski križ, Bazilika je izgrađena kao reakcionarni čin ultra Rimokatoličke crkve na događaje socijalističke revolucije Pariške komune i 'dekadencije morala' utjelovljenom u vladavini prvog izabranog predsjednika Francuske, a posljednjeg monarha, Napoleona III. Izgrađena na Mortmartreu, Bazilika dominira nebom Pariza i može se vidjeti iz svake njegove ulice, buržoazijsko-elitističke ili pariških geta. Tokom njene konstrukcije socio-revolucionarni pokret građanskog Pariza i njegove pristalice smatrali su njenu gradnju činom ponovnog buđenja monarhije za koju su, kako Harvey objašnjava, smatrali da je nestala. I danas se Bazilika smatra političkim činom i provokacijom na raniji građanski rat. (Harvey, 1979) Slično je i Milenijumski križ kao objekat postavljen iznad Mostara na najvišoj tački sa ciljem vizualne dominacije iz svakog ugla ili ulice grada, a kao i Bazilika, služi kao ideološki konstrukt ili znak obilježavanja prostora.

Oslanjajući se na Ekovu interpretaciju savremenih umjetničkih djela, istovjetno načelo možemo koristiti za tumačenju spomenika kao formi ili

5 Eco, U. (1976), *A Theory of Semiotics*, Indiana University Press, Bloomington, str. 289-290.

znakova. Semiotika ima ulogu da razumijemo relativiziranje ili subjektivizaciju tekstualne strategije koja biva ugrađena u spomenik i tumačenje posmatrača koji se izgrađuje u procesu posmatranja i difuzije misli. Eko smatra da savremena djela pružaju mogućnost primateljima da intimno interpretiraju znakove, djela i forme, stvarajući nove upotrebne mogućnosti. Primatelji propituju određena svojstva ili kodove koji su nosioci *efekta odstupanja*⁶ ne uklapajući se u date ranije normative.

Svaki spomenik je tako otvoren za komunikaciju i promatračevu interpretaciju i on ga u svojstvu kôda analizira, dajući mu određeno značenje. Milenijski križ iznad Mostara pruža mogućnosti za svakodnevno posmatranje njegovog oblika te reinterpretacije kôda kojeg nosi u sebi. Da li je naša svijest procesorska koja obrađuje kodove na sebi svojstven način, ili je riječ o kolektivnom dekodiranju radi distribucije recipijentima?

MONUMENTS AND THEIR MARKING OF THE TERRITORY AND (OR) HOW TO DEFEND IDENTITIES

SUMMARY

Identity is capable of being observed and defined through several unique characteristics, affiliations, or social roles. The most common denominator involves having a sense of belonging to the same nation or community sharing common historical threads, based on a (perceived) sense of inclusivity, nurtured and perpetuated through the feeling of connectedness to common past events.

Arising from such perceptions is the narrative of ethnic, religious, cultural, and multidimensional community, often publicly displayed or widely used in favor of economic, political, and national empowerment.

Another type of self-identification relates to the perception of belonging to a physical place, which embeds the appearance of solidarity and physical space sharing with others in the same vicinity.

Within this physical area, the central role is played by the city and its symbolism of cultural, religious, and economic objects. Thus, the question of

6 Eco, U. (1973), *Kultura, informacija, komunikacija*, Nolit, Beograd, str. 207.

the “right to the city” becomes central to comprehending the malicious (use) of infrastructural facilities or historical symbols in the context of constructing one’s identity and controlling national aspirations, also serving to re-design desired collective identities through the change/manipulation of collective consciousness.

Keywords: Identity, monuments, spatiality, city

Literatura

- Bendžamin, E. (2011), *Filozofija arhitekture*. Beograd: Clio.
- Eco, U. (1973), *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.
- Eco, U. (1976), *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Dragičević Šešić, M. (2011), Cultural policies, identities and monument building in Southeastern Europe, in: Aldo Milohnić and Nada Švob Đokić (eds.), *Cultural Transitions in South Eastern Europe, Cultural Identity Politics in the (Post-) Transitional Societies*. Institute for International Relations. Zagreb: 31–46.
- Kodrnja, J., Savić, S. and Slapšak, S. (eds.) (2010), *Kultura, rod, identitet*, Zagreb: Institut za društvena istraživanja
- Lefebvre, H. (1996), *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Moran, Dž. (2011), *Čitanje svakodnevnice*. Beograd: XX vek
- Dovey, K. (2008), *Framing Places: Mediating Power in Built Form*. London/New York: Routledge.
- Harvey D. (1979), *Monuments and Myth*. *Annals of the Association of American Geographers*. Vol 69 (3)
- Park B. *On social Control and Collective Behaviour*, Chicago: Chicago University Press, 1967:3
- Violi, P. (2014), *Paesaggi della Memoria. Il Trauma, lo Spazio, la Storia*. Milan: Bompiani.
- Vujović, S. (1982), *Grad i društvo*, Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije

književnost

Adnan Kadrić, Madžida Mašić

TRAGOM JEDNOG PANEGIRIKA POSVEĆENOG DEFTERDARU RUMELIJE MEHMED-EFENDIJI MOSTARCU

Sažetak: U radu se predstavlja kasida pjesnika Isamija koja se nalazi u jednom rukopisnom kodeksu (medžmui) iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine. Kasida je posvećena defterdaru Mehmedefendiji Mostarcu. Ima 56 stihova i nalazi se u istom kodeksu u kojem se nalaze prijepisi nekoliko mostarskih vakufnama. U kasidi se mogu pronaći i neki važni podaci o Mehmed-efendiji Mostarcu kojem je pjesnik Isami spjevao kasidu. Prilikom poređenja tih podataka sa osmanskim biografskim izvorima uočili smo dosta sličnosti biografije Mehmed-efendije sa biografijom Koski Mehmed-paše, jednog od poznatih mostarskih vakifa (legatora) s početka 17. stoljeća.

Ključne riječi: divanska književnost, 17. vijek, Bosna, Mostar, defterdar Mehmed-efendi Mostari, pjesnik Isami ('Isāmī)

1. Uvodne napomene

U ovom prilogu nastojat ćemo obraditi rukopis kaside pjesnika 'Isāmija'¹ koja je posvećena defterdaru Mostarcu Mehmed-efendiji. Rukopis kaside nalazi se u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine u kodeksu djela pod brojem Rs 185. U Katalogu rukopisa NUB BiH nalazi

1 U daljem tekstu: Isami

se šablonizirani opis rukopisa.² Prema opisu, na početku kodeksa nalazi se zbirka formulara različitih sudskih isprava i nekoliko fetvi mostarskog muftije Ahmed-efendije. Slijedi vakufnama (zakladnica) na arapskom jeziku koja govori o uvakufljavanju na području Mostara kojoj nedostaje početak (30a-b). Potom dolazi vakufnama Ćejvan-ćehaje sina Abdurrahmanova koja se odnosi na čin uvakufljavanja u Mostaru, Blagaju i Gabeli iz 1558. godine (36a-42b) a prepisana je oko 1570. godine. U kodeksu/medžmui, kako se navodi u kataloškom opisu, nalazi se vakufnama sekbanbaše Ahmed-age sina Abdullahova o novčanom vakufu. Alija Dilberović detaljnije piše o vakufnami čiji su listovi ispremeštani prilikom uvezivanja tako da je početak vakufname zapravo na listu 43b a ostatak na listovima 30a i 30b.³ Zatim dolazi bilješka Mustafe muderisa Mehmed-begove medrese u Mostaru koji navodi da je ono što je zapisano “u ovoj knjizi” bilo zabilježeno kod njega, te poezija više pjesnika, kao što su: Fuzuli, Hodža Ćelebi, Nedžati, Jahja, Hajali, Figani i Fevri. Slijedi kasida posvećena Mehmed-efendiji Mostarcu, a potom pjesma o nasljedstvu, dva kaligrafska ispisa Mahmuda Travničanina, te prijepis vakufname Omerhodže sina Džaferova iz 1012/1604. godine kojom uvakufljuje 40.000 akči u Mostaru (fol. 77a-77b). Na kraju kodeksa nalaze se tekstovi različitog sadržaja (fetve, dopisi, obrasci za dopise, zapisi za olakšavanje poroda, obrasci za vakufname i hudždžete, tekstovi iz metrike, pjesma Medžazija Mostarca i sl.). Prema bilješkama o prijepisima pojedinačnih dijela, pretpostavka je da je kodeks (medžmua) nastao negdje iza 1024/1616. godine, te da je većina tekstova koji su prepisani u kodeks nastala ranije, kako se i navodi u prijepisima. Prilikom čitanja medžmue našu je pažnju privukla kasida pjesnika Isamija koju je spjevao u čast defterdara Mehmed-efendije Mostarca.

2. Tekst Isamijeve kaside posvećene defterdaru Mehmed-efendiji Mostarcu

Kao što je već navedeno, tekst kaside nalazi se na strani 65b, ispisan je u tri stupca i ima 28 bejtova/distiha, odnosno 56 misri/stihova. Zbog nekoliko bilješki na listu koji slijedi u kojima se spominje 1616. godina, kao i

2 *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Obradio: Lavić, Osman, Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, London Sarajevo, 2011, 456.

3 Alija, Dilberović, “Buq’a medresa u Mostaru“, *Hercegovina: časopis za kulturno i historijsko naslijeđe* – 17, Mostar 2018, 105.

hronološkog slijeda tekstova u kodeksu u cjelini, moguća je pretpostavka da je kasida prepisana u tom periodu. Kasida predstavlja tipični panegirik pisan u klasičnom irāki divanskome stilu. Autor kaside Isami u potpunosti je nepoznat u domaćoj literaturi, a o njemu nismo mogli pronaći podatke niti u poznatijim osmanskim pjesničkim spomenicama (tezkirama). Moguća je pretpostavka da se radi o nekom lokalnom pjesniku koji je tražio pokroviteljstvo ili o nekom pjesniku iz pratnje Mehmed-efendije Mostarca.

مستاری افندی اول نعمت دفر دار محمد افندی حضرت بنده اصداد اول فیضی

کلهی اول خلیفه نفس کم ایرادینا مقلدین نازه چابو لکر کبار صفا حمد نه ایلوب کل کیم عالم اولک نشا
 کوییا کلهی بنده نیایه ایام اسرار سکندر کلهه سوشیم دوشتر صده نهها آسمان ایلنار اول خاکدر آیدار
 خلقت ظلم اولدن فدا دور عهده کلهه تیغ بر آنگه چانهه حق بود روشن نهار کور بنور روی غموزات بنگلدر
 راس عهده کلدن اساس شجر اولدن قبضه قهر کله صفا اولک دیار انکول تیغ خوم نیکدن آینه نمانی ز یاد دوزار
 اهل دل شرمنده الطفران عدو بیکیم لطف و تیکله اولک دوزار علوم دوزار صاحب صاحب اولک رمایه اول زمان
 افتاب اوج شایه سایه گردن مالک سیف دقلم بر جنتیه دعلم و آواغینه دفر دار روم و سردار اوداغ
 خاک بیه کوه تاج سلطان زمان کرد ایسه تو تیار بین اعیان دیار کور بر ایل ضیا سیز بو عالم ستیر
 نعل سیه شکر سیر اولدی شعله دارگاه لفت کعبه در باب دن سده عوش ایزر ان فیضی دخی کبار
 منزل اوج زین اولدی ماه راسته هم نه دقلم علم رزم ایدب کیده اول کاکار آستان بو نه طاق کیم تکلف دن
 باب کردون قدره کله قات زکاء طلعت مهر جهان آراوش اولک بانیاک الحمدی عدد اولنر ظلمک خلاص
 رخسار آینه نور خذد سرور ار منکشف ذرات بکلده نهان و نیگار اکلر کله دقلم ستره عالمه سحر
 یوق دیر سن لطفک صفا کلامک دوار احتیاج اولسه هر دم یک درگاهیم یوز زوبین سوز زنی فاکلده سنکله دوار
 خوش چون تمی سکنات صحر کردون ذره و زرین سفایین افنا کیم بو تار مایه و امن و امان کس مایه و صلوات
 حی جز اولن لفظه دنیا پارس بزم دکلار اکی بهر کرسه دریا لعلان و کرم عابود و قاهر سنکله و صلوات
 کامکار لطفک قلمه اثر بنده دن اولس نه الت خیر افاتک معان اکل کاکار اولسه احسانه بانه فضل و عرفانم
 ایزر دم دو شکله صبح و غرض افکار یوز سوب درگاه کله کله خصصان حضرت ایلدر اولن عرض اول قلیل الما عیبا
 ز دایب فاکلده حقته ای جورم ایزرین اول دعای دو کله کله سنکله لیل نهار خاکسار عورت اولدر نیار سرور
 احتیاج اولنوه بنده مدای نامدار نیجه تصدیق ایدرسن حضرت سلطان قیل عابیه اوقته اوار سینه نه افکار
 هر کجا کس خوش اقبال و عت هم مزین هر کجا عمر کس سراه لهر زنده دار

(Faksimil 1: Kasida posvećena Mehmed-efendiji Mostarcu, NUB BiH Rs. 185)

Prevod
KASIDA POSVEĆENA NAŠEM GOSPODINU
MOSTARCU, NAŠEM DOBROČINITELJU, NJEGOVU
VISOČANSTVU DEFTERDARU MEHMED-EFENDIJI

*Dođe on, daha Isaova, što ovom svijetu oslonac upravi dade
od njegova mjesta i staro i mlado novi život pronade
Hvala Bogu, svijet se kao ruža otvori i radostan postade
kao da dani proljetni opet svijetu ovome stigoše
O care, ne misli da u bašči punoj boja jutarnja rosa pala je:
nebo na zemlju blistavo biserje prosulo je
U periodu pravednosti tvoje, nestade tmica nepravde
poput blistava dana istina je tvoj oštri mač na svijetu ovome
Kad se od ogledala mača tvoga ukaže lice pobjede
osnaže temelji vjerozakona, od suda pravde tvoje⁴
Stiskom moći tvoje, osvojene su zemlje Ugarske
zbog mača tvoga što krv lije, banovi se krikom i vapajem ogласiše
Ljudi srca postiđeni od tvoje dobrote, neprijatelj od sablje tvoje:
ovaj svijet u miru ne bi bio, da tvoje dobrote i sablje nije
Drug sudbinom odabranoga, bogatstvo sigurnosti i vjere
sunce carske visine, sjena nebeske putanje
Onaj koji vlada mačem i perom, izvor znanja i odgoja
on, defterdar Rumelije i vođa u gnijezdu vladarskome
Prah sa njegove noge dragulj je na kruni sultana ovog vremena
njegova brana, na oku pokrajinskih ajana surma je⁵
Svjetlošću od dragulja misli njegove, ovaj svijet je osvijetljen
varnicom s potkovice konja njegova, ovaj svijet obasjan je*

-
- 4 MOSTARĪ EFENDİMÜZ VELİYÜ-Nİ'METİMÜZ DEFTERDĀR MEHMED EFENDĪ
HAŽRETLERİNE İŞDĀR OLİNĀN QAŞİDEDÜR
Geldi ol 'İsâ- nefes kim vârdi dünyâya medâr / maqâmından tâze cân buldı kibârile şığâr //
Hamdü li-llâh açlub gül gibi 'âlem oldı şâd / Güyiyâ geldi yine dünyâya eyyâm-i bahâr //
Renk-zârûnda seher şebnem düşer şanma şehâ / âsumân eyler nişâr ol hâka dürr-i âbdâr //
Zulmet-i zulm oldı ifnâ devr-i 'adlünde senüñ / tığ-i berrânuñ cihânda haq budur rüşen nehâr //
Görinür rû-yi zafer mir'at-i tığünden meger / rây-i 'adlünden esâs-i şer'i buldı iqtidâr //
- 5 Qabza-i qahruña zabt oldı diyâr-i Engürüs / tığ-i hün-rizüñden êtdi bânları feryâd u zâr //
Ehl-i dil şermende lutfünden 'adüv tığuñla kim / lutf u tığüñ olmasa olmazdı 'âlem ber-qarâr //
Şâhib-i şâhib-qrân sermâye-i emn ü emân / âfitâb-i evc-i şâhî sâye-i gerdün-şî'âr //
Mâlik-i seyf ü qalem ser-çeşme-i 'ilm ü edeb/ a'ni defterdâr-i Rüm ve server-i dâr-i evqâr //
Hâk-pâyi gevher-i tâc-i selâfîn-i zemân / gerd-i âbi tütüyâ-yi 'ayn-i a'yân-i diyâr //

- Čador njegove veličanstvenosti - čaba ljudima srčanim
 njegova počast najdaljem aršu, kibla za ashabe velike
 Dalekom stanicom Plejada, njegov bajrak s polumjesecom postade
 kad god se na sukob odluči i krene taj čovjek sretne sudbe
 Za moć prijestolnice – kupola nad lukom Mliječne staze
 ovaj svijet u odnosu na moć Sunca, pozlaćeno sunce je
 15 Njegovo lice poput onog što sunce svijeta ukrašava blistavo postade
 uništi neprijateljstvo i sve tmine tiranije⁶
 Tvoji obrazi su ogledalo svjetlosti od Boga, o predvodniče
 u tvojoj čistoj osobi otkriva se i skriveno i ono što očito je
 Niko na ovom svijetu ne može shvatiti iz tvojih usta tajne
 ne možeš reći ne dobroti svojoj, tvoj govor dragulj je
 Ako sunce i mjesec pred kapijom tvojom ne budu imali potrebe
 pred tobom ne bi dan i noć, moleći, poginjali lice svoje
 No, tkalac sudbine za tebe kao prostirku napravio je
 da zadrži on sunčeve od praha i zlata zrake sjajne
 20 Posjednik sigurnosti i povjerenja, bogatstvo mira i dobre volje:
 istina je ova – ka vrhunskoj moći ti pokrenu ovog svijeta kruženje⁷
 O, nebo darežljivosti, more dobročinstva i dobrote
 nemoćan je i ograničen znalac što opisuje tebe
 Nakon dosegnuća nemoj svoju dobrostivost udaljiti od mene
 sa zakašnjenjem dođe iskušenje sumnje, o ti sudbine sretne
 Da moja vrlina i duhovno znanje razlog za dobročinstvo ne postaje
 pred srećom tvojom nikada ne bih ponizno iznosio potrebe svoje
 Padajući ničice pred kapiju tvoju Isāmī [grešni] ubogi dođe
 svoja stanja iznoseći, onaj što malo iskazuje poštovanje

6 Gevher-rāyi ziyāsiyle bu 'ālem müstenīr / na'l-i esbi şu'lesiyile oldı dünyā şu'le-dār //
 Bārgāh-i ihtīšāmī Ka'be-i erbāb-i dil / sidre-i 'arş ihtirāmı qible-i şahb-i kibār //
 Menzil-i evc-i süreyyā oldı mäh-i rāyeti / her ne dem-kim 'azm-i rezm edüb gide ol kām-kār //
 Āsitān-i 'izzine bir tāq-i kemter kehkeşān / bāb-i gerdün qadr*-i şemse āfitāb-i zer-nigār //
 Tal'atı mihr-i cihān-ārā-veş oldı tāb-nāk / eyledi 'udvān ile zulmūn zalāmın tār-mār //
 7 Ruḥlaruñ āyine-i nūr-i ḥodādur serverā / münkeşifdür zāt-i pakuñda nihān u āşikār //
 Añlamaz kimse dehanuñ sırrı 'ālemdede hiç /yoq dēmezsın luṭfuña haqqā kelāmuñ cevher-dār //
 İhtiyācı olmasa mihr ü mehūñ dergehūñe/ yüzlerin sürmezdi qābuñda senūñ leyl ü nehār //
 Ferş içün etmiş saña nessāci-yi gerdün meger / zerre 'ü zerrin şu 'ā'in āfitābuñ bū dutār /
 Māye-i emn ü emān ser-māye-i şulḥ vu şalāḥ / haq bu re's ü l-' izze dünyāya sen vėrdūñ medār //

- 25 *O odabrani, ne zanemaruju ga odbijajući ga sa kapije svoje
učini da to i danju i noću dova za sreću tvoju bude⁸
Moja usrdna molba za prah s noge moći tvoje je, o predvodniče
neka za drugim ne bude potrebe, pomozu ugledniče!
Kolko god da se jadaš veličanstvu sultanu mome
molbu upućuj kako to dolikuje, ako je moć odlučivanja kod tebe
Koliko god da daleko sreća i moć stanuje, a i blizu da je
koliko god da je odlučnosti, posla istog i saputnika Hidra koji bdije.⁹*

Nesib ili *teşbîb* je uvodni dio kaside¹⁰ u kojem najčešće dominiraju opisi (prirode, godišnjih doba, praznika i sl.) i zbog toga predstavlja jaku poziciju iz aspekta poetske deskripcije.¹¹ Ukoliko bi se početni motiv iz uvodnog dijela proširio na čitavu kasidu, obično bi kasida dobijala naziv prema osnovnoj temi opisa. *Nesib* u Isamijevoj kasidi zasigurno čine prva tri bejta, koji sadrže neka opća mjesta pri opisu proljeća u kasidama a zapravo su ta mjesta tačke povezivanja značaja kozmičkih elemenata u strukturi fizičkoga svijeta u geografskom kontekstu i unutaršnjeg svijeta na primjeru opisa značaja Mehmed-efendije Mostarca u strukturi onovremenog osmanskoga društva. To su sljedeća tri distiha: *Dođe on, daha Isaova, što ovom svijetu oslonac upravi dade / od njegova mjesta i staro i mlado novi život pronade // Hvala Bogu, svijet se kao ruža otvori i radostan postade / Kao da dani proljetni opet svijetu ovome stigoše // O care, ne misli da u bašči punoj boja jutarnja rosa pala je:/ Nebo na zemlju blistavo biserje prosulo je.* Isami nastavlja opisivati Mehmed-efendiju Mostarca biranim stilom, te sa implicitne aluzije prelazi u izravnu pohvalu, čime se kasida pretvara u eksplicitni panegirik jednome od tadašnjih uglednika u Osmanskome carstvu. Zato bi se moglo ustvrditi kako je navedena

- 8 Ey sipihr-i mekremet deryâ-yi ihsân u kerem / âciz ü qâsır senüñ vaşfuñ eden dâñâyi-kâr //
Kâmkâren luţfuñi qılma tarâhî bendeden / oldı fi t-te'ħiri âfât-u gümân ey kâñ-kâr //
Olsa ihsâna bahâne fazl ü 'irfânüm benüm / eylemezdüm devletüñde hiç 'arz-i iftiqâr //
Yüz sürüb dergâhuña geldi '**İşâmî**-yi ħaqîr / eyledi aĥvâlini 'arz ol qalilu l-i'tibâr //
Redd edüb qâbuñdan etme ânı maĥrûm ey güzîn / ol du'â-yi devletüñ eyle senüñ leyl ü nehâr //
- 9 Ĥâk-i pâ-yi 'izzete oldur niyâzum serverâ / iĥtiyâcı olmasun ġayre meded ey nâm-dâr //
Nice bir taşdı' edersen ħazret-i sultânüm / qıl du'âya iqtidâ var ise sende iqtidâr //
- 10 Svaku kasidu čini nekoliko obaveznih dijelova: *teşbîb ili nesib* (uvodni lirski preludij), *gırız-gâh* (prelaz), *temedduh / medhiyye* (pohvala ličnosti kojoj je namijenjena kasida), *tegazzul* (lirski najizraženiji dio), *fahriyya* (samopohvala) i *duâ* (dova).
- 11 Adnan Kadrić, *Uvod u stilistiku divanske književnosti: Lingvostilistička analiza poezije Sabita Alaudina Užičanina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015, 313.

Isamijeva kasida, s obzirom na sadržaj, u potpunosti panegiričke naravi (medhija). Štaviše, u njoj i druge sastavnice, kaside poput *tegazzula* i *fahrijje* (samopohvale), uz zadržavanje implicitnog strukturalnog konteksta klasične kaside, također preuzimaju panegiričku intonaciju i prerastaju u klasičnu odu/medhiju visokim uglednicima u Carstvu. Inače, panegirička sastavnica kaside poznata kao medhija/ pohvalnica, ukoliko se značenjski uvrštava u poetsku namjeru - *maksad* ili *maksud* (dio kaside u kojem se očituje namjera ili povod pisanja kaside), dio je u kojem se eksplicitno hvali osoba za koju je kasida napisana prije dijela pjesme u kojem se iznosi *matleb* – namjera, odnosno ono što se traži od određene osobe kojoj se posvećuje hvalospjev. Isami je u navedenoj kasidi svoju namjeru pohvale Mehmed-efendiji Mostarcu utkao u ukupnu strukturu kaside, te se može primijetiti svojevrsna linija slabijeg ili snažnijeg naglašavanja „pohvale“ u samom tegazzulu, središnjem i vrlo često lirski intoniranome dijelu kaside u kojem pjesnik spominje i svoj poetski nadimak (*mahlas*) po kojem se prepoznaje.

Općenito promatrajući, poput ostalih književnih kritičara i istraživača divanske književnosti, i Cem Dilçin naglašava kako se pohvala ostvaruje uglavnom hiperbolizirano, poređenjima i ukalupljenim ustaljenim motivima (mazmunima), sa distance, bez uzimanja u obzir nekih konkretnih osobitosti hvaljene osobe. U tom dijelu kaside pjesnici nastoje naći odgovarajuće, izražajne riječi za otpočinjanje pohvale potencijalnog mecene. Univerzalna hiperbolizacija izraza postaje osnovni stilski postupak kojem pjesnik pribjegava u tom dijelu kaside. Stoga i kao glavna osobitost takvih vrsta hipotipoza na figurativnom planu pojavljuje se prenaplašena upotreba poređenja i “slika nedostižnosti”, pri čemu se gotovo sve poredi sa zvijezdama, suncem, mjesecom, draguljem, velikim junacima u povijesti, itd.¹² Ista situacija je i sa tim dijelom kaside koju je Isami spjevao u čast defterdara Mehmed-efendije Mostarca.

Osobine koje Isami posebno ističe jesu pravednost, autoritativnost, sigurnost, milost, učenost, dobar odgoj, rječitost i darežljivost, što je uvod u konkretizaciju otvorenog iskazivanja svojih potreba zbog kojih se hvalospjevno obraća meceni, a koji je obično na višoj ljestvici u društvenoj hijerarhiji. Ono što je dominantno obilježje ove kaside, jeste eksplicitna pohvala najizraženijih

12 Cem Dilçin, *Örneklerele Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, 153; Sabina Bakšić, Alena Čatović, *Književna baština Bosne i Hercegovine na osmanskom turskom jeziku: pragmatička dimenzija*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019, 44; Adnan Kadrić, *Uvod u stilistiku...*, 238.

vrline defterdara Mehmed-paše, za koje je pjesnik smatrao da ih treba naglasiti, a uz neizostavnu upotrebu ustaljenih metafora i hiperbola. Ipak, pri kraju kaside prisutno je i svojevrsno ograđivanje i ublažavanje zahtjeva/molbe za dobročinstvom, pokazujući i ponos (*Da moja vrlina i duhovno znanje razlog za dobročinstvo ne postaje / pred srećom tvojom nikada ne bih ponizno iznosio potrebe svoje*). U ovom distihu samopohvala je maksimalno ublažena, budući da pjesnik ni u kom slučaju ne želi zasjeniti prethodno izrečene pohvale upućene uvaženom defterdaru. Taj se ton “samounižavanja” nastavlja i u sljedećem bejtu “padajući ničice pred kapiju tvoju”, i kvalificirajući sebe kao ubogog i onoga “što malo/nedovoljno iskazuje poštovanje”. *Padajući ničice pred kapiju tvoju Isāmī [griješni] ubogi dođe / Svoja stanja iznoseći, onaj što malo iskazuje poštovanje // O odabrani, ne zanemaruju ga odbijajući ga sa kapije svoje / Učini da to i danju i noću dova za sreću tvoju bude // Moja usrdna molba za prah s noge moći tvoje je, o predvodniče / Neka za drugim ne bude potrebe, pomoz ugledniče!* Usrdna se molba pjesnikova, dakle, i dalje nastavlja u maniru toposa skromnosti, “prah s noge moći tvoje”. Pjesnikov zahtjev nije eksplicitan, ali se u stihovima jasno uočava i prepoznaje namjera ove pohvalnice. Osim toga, jedan stih izravno upućuje na pjesnikova visoka očekivanja od ovog uglednika i njegove pomoći, kao krajnjeg adresata kojem se pjesnik obraća (*Neka za drugim ne bude potrebe, pomoz ugledniče!*).

U Isamijevoj kasidi malo je stihova u kojima pjesnik referira na biografske podatke o hvaljenoj osobi ili sebi. Izuzetak su bejtovi u kojima se Mehmed-efendija spominje kao defterdar Rumelije (*On, defterdar Rumelije i vođa u gnijezdu vladarskome*), te bejt u kojem se spominje u kontekstu pohoda na Ugarsku (*Stiskom moći tvoje, osvojene su zemlje Ugarske / Zbog mača tvoga što krv lije, banovi se krikom i vapajem oglasiše*). Upravo su navedeni stihovi značajni za povijesnu kontekstualizaciju kaside i dalje istraživanje: ko je bio taj mecena i defterdar Rumelije kojega se molilo za pomoć i potporu.

3. Ko je defterdar Rumelije Mehmed-efendi Mostarac u Isamijevoj kasidi?

Pitanje ko je uglednik kome je posvećena navedena kasida, u naslovu kaside opisan kao defterdar Mehmed-efendi Mostarac, usmjerilo nas je na istraživanje različitih izvora. Budući da se vremenski period u kome je ova kasida prepisana u spomenuti rukopisni kodeks preklapa sa periodom u kojem

je živio značajni mostarski vakif Koski Mehmed-efendija, prva je pretpostavka bila da bi spomenuta kasida mogla biti spjevana u čast tog uglednika. Dosada istraženi izvori, nažalost, ne nude podatke o datumu rođenja ovog značajnog mostarskog vakifa. Hivzija Hasandedić¹³, koristeći se podacima koje nudi i M. Süreyya¹⁴, navodi kako je Koski Mehmed-efendija bio ruznamedžija (hroničar) Sokolluzade Lala Mehmed-paše¹⁵, te da je u mjesecu ševvalu 1014. H./februaru 1606. godine postao vojni defterdar.¹⁶ Iako se datacija vakufname¹⁷ Koski Mehmed-paše odnosi na drugu dekadu mjeseca redžeba 1021. godine, odnosno 11-20. novembar 1612. godine, hronogrami na objektima u Koski Mehmed-pašinom vakufu govore da su oni sagrađeni u vremenskom periodu 1017-1027 / 1608-09 – 1618/19. godina.¹⁸ Nakon što je Sokolluzade Lala Mehmed-paša svrgnut s položaja velikog vezira, a kratko potom i umro, u maju 1606. godine, iz službe se povlači i Koski Mehmed-efendija, te je, prema Hasandediću, Koski Mehmed-efendija živio još pet godina i umro 1020. H./1611. godine.¹⁹

13 Hivzija Hasandedić, „Mehmed Koski-pašina džamija i vakuf u Mostaru“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, III /1952, br. 5-7, 149;

14 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, Kultur Bakanlığı – Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Vakfı, İstanbul, 1996, 1008.

15 Veliki vezir u periodu 1604-1606. godine, rođak Mehmed-paše Sokolovića. Nadimak Lala dobio je budući da je bio učitelj prinčevima. Posebne zasluge stekao je tokom pohoda na Austriju, zauzevši tvrđavu Tata (29. ševval 1002/18. juli 1594). Istakao se i tokom pohoda na Budim 1003/1595. godine. Tada mu je i dodijeljena vezirska funkcija. Nakon smrti rumelijskog beglerbega Veli Paše, ta je dužnost povjerena Sokolluzade Lala Mehmed-paši (1007/1598). Sokolluzade Lala Mehmed-paša je, kao žrtva različitih intriga, umro naprasnom smrću u mjesecu saferu 1015 (juni 1606. godine). (Detaljnije u: Mahmut Ak, „Lala Mehmed Paşa (ö. 1015/1606): Osmanlı vezîriâzâmî“, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt, 71-73.)

16 Defterdar je bio šef finansija, tačnije „najviši rukovoditelj materijalnog poslovanja i bio je zadužen za čuvanje i odgovorno lice za državnu blagajnu“. (*Historija Osmanske države i civilizacije I*, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA - Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004, 630.)

17 „Vakuf-nama Koski Muhamed-paše iz Mostara“, preveo: Bećir Džaka, *Prilozi za orijentalnu filologiju 44-45/1994-95*, Sarajevo, 1996, 301-331.

18 Koski Mehmed-pašin han, prema stihovanom hronogramu izgrađen je 1017/1608-09, hanikah je, prema Hasandediću izgrađen 1618. godine, dok je prema Dilberoviću, a na osnovu teksta same vakufname u kojoj je navedeno da je podignut hanikah od 11 soba, izgrađen vjerovatno prije 1612. (V. Alija Dilberović, „Nakšibendijska tradicija Mostara u XIX i prvoj polovini XX stoljeća – Slučaj Koski Mehmed-pašinog hanikaha“, *Znakovi vremena*, god. XVI, dvobroj 61/62, Sarajevo, 2013, 266)

19 Hivzija Hasandedić, „Mehmed Koski-pašina džamija i vakuf u Mostaru“, 149.

Bilješku o izvjesnom defterdaru Mehmed-efendiji Bosneviiju nalazimo i u Selanikijevoj hronici *Tarih-i Selaniki*.²⁰ Istina, bilješka o ovoj ličnosti odnosi se na nešto raniji period u odnosu na podatke o kasnijim službama koje nude Süreyya i Hasandedić. Naime, prema toj bilješci, Mehmed-efendija Bosnevi spominje se u svojstvu defterdara Sirije, te u kontekstu njegovog imenovanja za defterdara Trablusšama (grad-luka u Libanu) u posljednjoj dekadi mjeseca džumadel-ula 1004. godine (posljednja dekada januara 1596. godine). Osim ovog podatka, isti autor daje značajne podatke da je 21. džumadel-ula (20. decembar 1598. godine) Bosnevi Mehmed-efendi imenovan za defterdara Diyarbekira²¹ te da je već sljedeće, 1008. godine, u drugoj dekadi mjeseca ševvala (25. april – 4. maj 1600) postavljen za defterdara Halepa, na mjesto dotadašnjeg Ali-efendije.²² Kako se može primijetiti, ova bilješka se odnosi na period neposredno nakon što je Sokolluzade Lala Mehmed-paša imenovan za velikog vezira (1003/1595). No, ipak, svi navedeni podaci mogu upućivati da se radi o jednoj te istoj ličnosti, poznatom defterdaru Mehmed-efendiji Bošnjaku. Ipak, mišljenja smo da sa takvim zaključkom treba biti oprezan, i eventualno ostaviti mogućnost da se radi o dvije različite osobe. Ukoliko se, pak, radi o dvije pa čak i tri različite osobe, onda se, pod navedenom pretpostavkom, može odvojeno proučavati i biografija defterdara Mehmed-efendije Bosnevija i defterdara Mehmed-efendije Mostarca i biografija defterdara Koski Mehmed-paše, a koji su živjeli otprilike u istom periodu. Da bismo istraživanje pojednostavili, navest ćemo i nekoliko podataka do kojih smo došli usput, istražujući literaturu i neke osmanske dokumente.

a) Defterdar u Ugarskoj

Iz teksta Isamijeve kaside saznaje se da je Mehmed-efendija Mostarac, kome je posvećena kasida, bio jedno vrijeme na službi u Ugarskoj. U jednom ruznamče defteru²³ koji se odnosi na prihode i rashode tokom pohoda u Ugarskoj, a pod vođstvom serdar Murad-paše i rumelijskog mir-i mirana vezira Hasan-paše 1016/1608. godine, Mehmed-efendija se na nekoliko mjesta također spominje kao vojni defterdar za period 1014-1016/1606-1608. god.

20 Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki (1003-1008/1595-1600)*, Haz: prof.dr. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999, 557.

21 Ibid, 786.

22 Ibid, 862.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, KK.d.1809 (Kamil Kepeci, *Büyük Ruznamçe kalemi defteri*)

الحمد لله
 محاسبه واردات و مصارف حراته عامه، سرهمايون انكروس در زمان دستوارا
 مشير مخفي وزير اعظم و سردار اكره حضرت مراد باشا ادام آفة تعالي اجلاله
 و حسن پاشا ميرمان روم بلي الوفير و بمصرفه محمد افندي دفتر داراوردويك
 همايون دامت معاليه عن اون شوال المكره سنة ١٠١٢ الي اولدات محرم ١٢١٦

(Faksimil 2. Bilješka iz ruznamče deftera; KK.d.1809)

U istom defteru, pored vojnog defterdara Mehmed-efendije, spominje se jedan Mehmed-efendija u svojstvu defterdara Budima a drugi Temišvara:

العادات ساليانه علي باشا و حسن پاشا ميرمان بدون و اكره و
 دفتر دار
 محمد افندي دفتر داراوردوي همايون و ديكر محمد افندي
 بدون و عمر افندي دفتر دار اكره و محمد افندي دفتر دار طمشور
 و جعفر افندي دفتر دار ضيظه عادات بعض ميرلواك و محافظه
 بود اندو عادات ساليانه بعضا كاتبان ديوان و غير
 ون بشه
 بوق طقوز سين كيو اونو

(Faksimil 3. Dodatna bilješka o Mehmed-efendiji vojnom defterdaru i drugim defterdarima; BOA. KK.d.1809)

S obzirom na sadržaj kaside i druge izvore i literaturu, Mehmed-efendiji Mostarcu iz kaside bliži je onaj defterdar Mehmed-efendija koji je bio defterdar carske vojske (Meḥemmed Efendī defterdār-i ordū-yi hümāyūn).²⁴

Da bismo donekle riješili pitanje da li je moguće uspostaviti vezu između Mehmed-efendije i Mehmed-paše u kontekstu kaside i povijesnih izvora,

²⁴ Teško je sa sigurnošću reći da li je riječ o istoj osobi, naročito ako se u obzir uzme činjenica da se, kako Hasandedić navodi, Koski Mehmed-efendija od 1606. godine povlači iz političkog života i odlazi u mirovinu, ali ne navodi posebno dokumente na kojima se temelji navedena tvrdnja.

pozvat ćemo se na djelo *Fezleke* Katiba Čelebija, u kojem se navodi kako je Koski Mehmed-efendija postavljen za defterdara (*Koski Mehmed Efendi'yi defterdâr nasb eyleyüp*) 17. zulkaddeta 1014, odnosno 16. marta 1606. godine.²⁵ Dakle, u vrijeme postavljenja za defterdara Koski Mehmed-efendija nije odmah dobio zvanje paše. Titulu paše dobio je kasnije, poslije postavljenja. Budući da i nije bilo mostarskih uglednika početkom 17. stoljeća s imenom Mehmed-efendi Mostârî a koji su imali tako visok položaj u osmanskoj administraciji, postavljenje za defterdara Rumelije, u kasidi posvećenoj defterdaru Rumelije Mehmed-efendiji Mostârcu, najvjerovatnije se radi o defterdaru Koski Mehmed-paši, velikom dobrotvoru u Mostaru, te nije čudo da se kasida posvećena Mehmed-efendiji Mostarcu nalazi u istoj medžmui u kojoj se nalaze i neke vakufname o vakufskim objektima u Mostaru.

4. Umjesto zaključka

Ovim radom smo nastojali predstaviti kasidu posvećenu defterdaru Mehmed-efendiji Mostarcu, koja se nalazi u jednom rukopisnom kodeksu u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine. Kasidu je napisao do sada nepoznati autor sa pjesničkim mahlasom Isami, o kome nismo pronašli podatke u pjesničkim tezkirama, što nas upućuje na zaključak da se možda radi o nekom manje poznatom lokalnom divanskom pjesniku.

Ovom smo kasidom nastojali i ponuditi odgovor na pitanje ko je uglednik defterdar Mehmed-efendija kojem je kasida posvećena. Izvori nude različite podatke koji bi mogli poslužiti kao pretpostavke za odgovor na ovo pitanje. Iako smo u ovom radu krenuli od pretpostavke da je riječ o Koski Mehmed-efendiji, jednom od značajnijih mostarskih vakifa koji jeste obnašao i dužnost defterdara, iznijeli smo i moguću pretpostavku da je riječ o drugoj osobi. Drugi podaci koji govore o defterdar Mehmed-efendiji, a koji se odnose na dotični period, ovu ličnost spominju kao Bosanca (Bosnevi) što bi moglo ići

25 *Mehmed Pasa da'vet olunup hüküm vardıkda Rumeli Beylerbeyisi Vezîr Hasan Pasa'ı Belgrad'dan getirüp yerine ka'im-makam ve Koski Mehmed Efendi'yi defterdâr nasb eyleyüp serhad umûrunu anlara ismarladıkdan sonra kendi 'id-i serîfin dördüncü günü Belgrad'dan irtihâl idüp* [111a] *sene-i mezbûre zilka'desinin yedinci günü Dârüssaltana'ya vâsıl ve husûs-ı istikbâlde kemâl-i iclâl ile Kadırga Limanı Sarâyi'na dâhil olup cenâb-ı pâdisâhiden envâ'-ı nevâzis ü iltifât gördi.*Vidi: *Katib Celebi: Fezleke: tahlil ve metin*, haz. Zeynep Aycibin, neobjavljena doktorska disertacija, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2007, 510.

u prilog početnoj hipotezi. Podaci o pjesniku bi sigurno bili od velike pomoći za rekonstruiranje potpune slike o defterdaru Mehmed-efendiji, ali svakako treba imati na umu i činjenicu da je riječ o kraju 16. stoljeća te da su podaci o lokalnim pjesnicima ovog perioda prilično oskudni. No, činjenica da se radi o kasidi u mostarskoj medžmui iz prve polovine 17. vijeka, u kojoj se nalaze brojni podaci o Mostaru i vakufname o vakufskim objektima u Mostaru, te da u tom periodu nema Mostaraca sa imenom Mehmed koji su se proslavili u pohodima na Ugarsku i dostigli stepen rumelijskog defterdara, donekle upućuje da je ogromna vjerovatnoća da se radi upravo o Koski Mehmed-paši. Pod pretpostavkom da je navedena hipoteza ispravna, onda bi se moglo govoriti i o jednom novom podatku iz kaside o tome da je (Koski) Mehmed-efendija Mostarac bio imenovan i za defterdara Rumelije. Možda će neka od narednih istraživanja razriješiti neke od dilema iznesenih u ovom radu.

FOLLOWING THE PATH OF ONE PANEGYRIC DEDICATED DEFTERDAR RUMELI MEHMED-EFENDI MOSTARI

SUMMARY

The paper presents a qasida of the poet Isami, which is found in a manuscript codex (medzhmu) from the National and University Library of Bosnia and Herzegovina. The kasida is dedicated to Defterdar Mehmed Effendi Mostar. It has 56 verses and is found in the same codex that contains the transcripts of several Mostar vaqfnams. In the qasida, you can also find some important information about Mehmed-efendi Mostar, to whom the poet Isami sang the qasida. When comparing these data with Ottoman biographical sources, we noticed a lot of similarities between the biography of Mehmed-efendi and the biography of Koski Mehmed-pasha, one of the famous Mostar vakifs (legators) from the beginning of the 17th century.

Keywords: Divan literature, 17th century, Bosnia, Mostar, defterdar Mehmed-efendi Mostari, poet Isami ('Isāmī)

Izvori

Ruznamče defter, BOA. KK.d.1809 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci, *Büyük Ruznamçe kalemi defteri*)
Medžmua R-135 (Nacionalna i univerzitetska biblioteka BIH)

Literatura

- Ak, Mahmut, „Lala Mehmed Paşa (ö. 1015/1606): Osmanlı veziriâzamı“, *Diyaret Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 27. Cilt, 71-73.
- Aycibin, Zeynep, *Katib Çelebi: Fezleke: tahlil ve metin*, T.C. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 2007. [neobjavljena doktorska disertacija]
- Bakšić, Sabina, Ćatović, Alena, *Književna baština Bosne i Hercegovine na osmanskom turskom jeziku: pragmatička dimenzija*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.
- Dilberović, Alija, „Buq‘a medresa u Mostaru“, *Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe*, br. 17, Mostar 2018.
- Dilberović, Alija, „Nakšibendijska tradicija Mostara u XIX i prvoj polovini XX stoljeća – Slučaj Koski Mehmed-pašinog hanikaha“, *Znakovi vremena*, god. XVI, dvobroj 61/62, Sarajevo, 2013, 263-281.
- Dilçin, Cem, *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.
- Džaka, Bećir, „Vakuf-nama Koski Muhamed-paše iz Mostara“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 44-45/1994-95, Sarajevo, 1996, 301-331.
- Hasandedić, Hivzija, „Koski Mehmed-pašina džamija i vakuf u Mostaru“, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, III/1952, br. 5-7, Sarajevo, 1952, 146-157.
- Historija Osmanske države i civilizacije I*, priredio Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA - Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
- Kadrić, Adnan, *Uvod u stilistiku divanske književnosti: Lingvostilistička analiza poezije Sabita Alaudina Užičanina*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
- Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Obradio: Lavić, Osman, Al-Furqan – Fondacija za islamsko naslijeđe, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, London Sarajevo, 2011,
- Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki (1003-1008/1595-1600)*, Haz: prof.dr. Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- Süreyya, Mehmed, *Sicill-i Osmanî*, c. 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 30, Kultur Bakanlığı – Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarihi Vakfı, İstanbul, 1996.

Lejla Žujo-Marić

U POHOD KROZ PROSTOR I VRIJEME
**KNJIŽEVNI PORTRET BLAGAJA U NEKIM
TEKSTOVIMA IBRAHIMA KAJANA**

Ovo je taj put. Penješ se po stijenama, a silaziš niz vrijeme.

(Kajan, 2022)

Sažetak: Blagaj je važno mjesto bosanskohercegovačke historije i kulture, prostor inspiracije i umjetnosti, kontinuiteta života i stvaranja, ali i prostor koji oslikava mentalitet bosanskohercegovačkog čovjeka na historijskoj vjetrometini. Cilj ovoga rada je pokazati na koji način se oblikuje književni portret Blagaja u odabranim tekstovima Ibrahima Kajana, te kako se tragovi kulturne baštine posredstvom književne riječi kondenzuju u simbole stvarajući novi prostor pamćenja.

Ključne riječi: Blagaj, Blagajske vedute, Tragom bosanskih kraljeva, putopisna forma

Šta zapisujem i šta bi zapisano biti moglo? pitanje je koje autoreferencijalno otvara Ibrahim Kajan u svom putopisnom dnevniku *Tragom bosanskih kraljeva*, a odgovor se može tražiti i otkrivati iz više uglova putovanjem kroz različite žanrove u kojima se stvaralački pronalazi ovaj pisac. Vrijedi se na početku prisjetiti da je Ibrahim Kajan u svijet književnog stvaranja uplovio poezijom potom okušavajući se u romanu i drami dok je početak novog vijeka naznačio

afinitet ka tzv. *rubnim književnim žanrovima*, odnosno, kako književna kritika precizira – formi putopisnog eseja. Ipak, kroz književnokritičke tekstove povodom književnog rada Ibrahima Kajana ističe se upravo ta lirska nit kao svjedočanstvo pjesničkih početaka bez kojih su nezamislivi i svi drugi oblici njegovog pisanja.

Propitujući ukupnost identiteta Mostara kroz pojave u kulturi i književnosti, Elbisa Ustamujić u svojoj knjizi *Iz književne i kulturne riznice Mostara* donosi tekst pod naslovom *Intertekstualni doticaji u poeziji Ibrahima Kajana* gdje objašnjava prostorno - vremenske okvire u kojima se oblikovala njegovog pjesnička riječ, a kojih se važno prisjetiti i ovim povodom

Ibrahim Kajan prve pjesme objavljuje početkom šezdesetih godina i pripada generaciji koja se formirala pod utjecajem postmodernizma i egzistencijalističkih misaonih usmjerenja. Ibrišimović, Sidran, Kajan uzrastali su u neposrednom ozračju uspjeha romana „Derviš i smrt“ Meše Selimovića i „Kamenog spavača“ Maka Dizdara. Njihov uspjeh, bez sumnje, inspirativno je djelovao i hrabrio mlade na potragu za korjenitošću vlastitog bića i samosvojnošću glasa u osebujnom geografsko – historijskom, duhovno – religijskom i kulturološkom bosanskohercegovačkom prostoru. Upravo iz kompleksnosti naslijeđa: islamske misaonosti, poetike misticizma, slavenske folklorne tradicije i južnog podneblja rodnog Mostara, Kajan vuče motiviku i simboliku kojom konzistentno gradi i nadograđuje svoj lirski kosmos.¹

Ako bi se ovim slijedom trebao odrediti habitus Kajanovih recentnih djela kao što su *Grad velike svjetlosti*, *Put u Blagaj*, *Tragom Božijih poslanika*, onda bi se grad izdvojio kao tačka jakog simboličkog potencijala u kojem su isprepletene silnice ličnog i kolektivnog traga, a vrijeme nataložilo znakove otvorene svima koji ih umiju čitati i slijediti. Grad se pokazuje ne samo kao prostor kretanja, pamćenja i historije, nego kao prostor koji ima tekstualna obilježja i može se čitati – naravno, ukoliko posjedujemo znanje.

Pritom, peru Ibrahima Kajana nisu bliski samo oni gradovi koje danas dominiraju kao centralni na geografskoj i političkoj karti Bosne i Hercegovine. Naprotiv, odlazi mnogo dublje u prošlost, u gradine, čaršije i kasabe koje su spletom različitih društveno – historijskih okolnosti te smjenama historijskih epoha ostale na rubovima puteva i moderne urbanizacije. Istovremeno, riječ je

¹ Ustamujić, Elbisa: *Iz književne i kulturne riznice Mostara*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca Podružnica Mostar, Mostar, 2016, str. 171-172.

o gradovima obogaćenim historijskim naslagama, podjednako obremenjenim i snažnim umjetničkim potencijalom. Također, tu su i prostori koji su sa svim elementima urbanizacije obilježili bosanskohercegovačku historiju kroz gotovo sve njene epohe.

Jedan od takvih je Blagaj koji je u Kajanovom književnom djelu prisutan i kao prostor na kojem se lomi historija i prepliću elementi različitih kulturnih sinkretizama, ali je također i prostor fikcionalnih obilježja, posebno kada je dio karakterizacije junaka i razumijevanja njihove psihologije, motivacije, ali i društvenog statusa. Simbolično se javlja i u poeziji kao refleksivno mjesto promišljanja o sebi i sopstvenim korijenima.

Blagajske vedute objavljene 2017. godine zbirka je putopisnih eseja koja pokazuje mogućnosti čitanja iz više uglova. Putopisni eseji su raspoređeni uz poštivanje vremenskog kontinuiteta – od prvih pomena Blagaja, ilirskih gromila i rimskih kohorti, preko historije srednjovjekovlja i osmanskog perioda, austrougarskog doba, velikog dvadesetog vijeka do savremenog doba. Iz panorame blagajske historije oživljavaju historijske ličnosti, obilje prirodnih ljepota, kulturno – historijski spomenici, ali i napušteni, ruševinski prostori.

Kada propitujemo ovu zbirku putopisnih eseja kroz pripadnost žanru, uvjeravamo se da je putopis, nekoć rubna književna forma, pokazala mogućnost pomjeranja ka centru, te otvorenost i ka drugim medijima komuniciranja. Uz to, ovi putopisni eseji obogaćeni su, kako je uočeno, motivima iz vizuelnih umjetnosti kao što su porodične fotografije ili slike renomiranih bosanskohercegovačkih slikara čime se pokazuje intermedijalna tendencija u savremenim putevima stvaranja, a koja se afirmira i Kajanovim pristupom. Ne smijemo zaboraviti da ovakav karakter putopisnih eseja jeste izgrađen i u suodnosu sa onim što podrazumijeva definicija pojma *vedute* čije je porijeklo vezano uz likovnu kritiku, ali je svoje mjesto našlo u književnosti gdje se donosi sljedeća definicija

*Pojam vedute primjenjiv je i kada je riječ o verbalnim, književnim tekstovima. Ovdje je na nama da predložimo da se pojmom vedute nazivaju oni dijelovi proznih, pa i pripovjedačkih tekstova, ali i stihotvoračkih cjelina (fragmenata ili cijelih pjesama) koje možemo izdvojiti iz strukture zbog njihove orijentacije na likovnost u predočavanju gradske zbilje, ili pak urbanih intervencija u prirodi, pa i kultivirane, umjetne prirode (parkovi!)*²

2 Flaker, Aleksandar, *Književne vedute*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999, str. 26-27.

Osim žanrovskih obilježja, potrebno je ovdje istaknuti i prirodu Kajanovog teksta koju odlikuje intertekstualnost. Tako je monološka svijest razgranata u kontinuirani dijalog sa različitim sferama i drugim tekstovima: od dijaloga sa historijom kao metanaracijom koju valja propitati i promatrati kao znakove u prostoru i vremenu, tako i sa usmenom narodnom tradicijom, legendama, mitovima, ali i pseudočinjenicama koje je potrebno ogoliti i postaviti u suodnos sa istinom koja neporecivo svjedoči iz svakog blagajskog kamena.

U četvrtom, proširenom i popraavljenom izdanju knjige *Tragom bosanskih kraljeva* iz 2022. godine grad iz kojeg se protežu silnice putovanja jeste Mostar, grad velike svjetlosti. Međutim, onoga trenutka kada se iz njega pokreće naracija o bosanskohercegovačkim gradovima, ruševina Starog mosta je parabolična tačka iz koje se može čitati historija Bosne i Hercegovine kroz vrijeme, te bi se slijedom ideje Dževada Karahasana o ruševinskim žanrovima percipirala kao metafora cijele kulture.

Iz Mostara putovanje vodi u Blagaj što je tema cjeline pod naslovom *Kuća Kosača na Blagaju, velikih bosanskih vojvoda*. Uvodni dio ovog poglavlja otvara se citatnim prisustvom odlomaka iz *Putopisa* Evlije Čelebije, a u čijem je fokusu Blagaj, pa se Kajanov i Čelebijin tekst ogledaju jedan u drugome stvarajući mrežu tekstova kojima je zajednička tema Blagaj. Cijelo poglavlje jasno prati motiv kretanja, što je i očekivano s obzirom na izbor žanra, no putovanje je mnogo više od fizičkog i smisao daju unutarjni pejzaži duha.

I dok je Evlija Čelebija u svom putopisu Blagaj posmatrao kao strani prostor i iz perspektive putnika kojeg šalje veliko Osmansko carstvo da zabilježi osvojene prostore i time potvrdi svoju vojno – političku moć, književni tekstovi *Tragom bosanskih kraljeva i Blagajske vedute* Ibrahima Kajana pokazuju put kojim se umjetnik kreće kroz prostor sopstvene domovine, otkrivajući sinkretički karakter njenih identiteta, naslage vremena i simbole trajanja kroz historiju. Također, Blagaj je ono težište u kojem se iz rukavaca mikrohistorije uočavaju elementi cjeline donoseći uvid u kompleksnost naslijeđa u bosanskohercegovačkom kontekstu. Tako osmišljen prostor simbolizira upravo ono što je u osnovi značenja pojma *vedute* – stajna tačka iz koje se posmatra kretanje ove zemlje kroz historiju, kulturu, književnost, arhitekturu i brojne druge elemente kulture življenja.

Grad na litici u vrtlogu duboke, ali još uvijek nedovoljno ispitane historije razvija se kao jedna od najstarijih utvrda i administrativnih središta, a

njegovi tragovi u prethistoriji i ranijem antičkom periodu pamte se kroz obrasce narodnog, usmenog pamćenja, mitove i legende. Tek historija srednjeg vijeka sistematičnije progovara o svojim protagonistima sa ovog prostora. Sjećanje na njih živi u usmenim predanjima Blagajaca i jedna su od formi pamćenja koja se prenosi kroz vrijeme na buduće generacije. Gotovo se metonimijski izdvaja ličnost Stjepana Kosače i njegovih potomaka čije životne sudbine pokazuju neumitnost bosanskohercegovačke historije i određenost njome svakog čovjeka sa ovih prostora. Stjepanovi potomci, kćeri Mara i Katarina, te sinovi Vladislav, Vlatko i Stjepan ispisuju historiju srednjevjekovlja i osmanske uprave, ali u književnom djelu Ibrahima Kajana ovi historijski junaci dobivaju i literarne vrijednosti postavši simbolima iznad prostora i vremena pokazujući da diskurs historiografije postaje nedovoljan za cjelovitu sliku autentičnosti življenja na ovim prostorima.

Osmansko razdoblje u Blagaj je donijelo novi tip arhitekture i duhovne naslage sufizma, ali i književni izraz koji će ispjevati *jedan blagajski genij*. Riječ je o Fevziji Blagajcu i njegovom čuvenom *Bulbulistanu*, tekstu nadnaravne književne ljepote u kojem je pored slijeđenja uzusa orijentalne poetike nemoguće ne primijetiti duh blagajske klime i bogatih naslaga kulturnog pamćenja poetiziranih na visokom umjetničkom nivou.

Struje naracije dalje vode do blagajske tekije i njenog historijata koji se ne može tumačiti bez spoznanja o historijskom kontinuitetu Blagaja kao ni bez narodnih predanja i brojnih legendi sa lokalnih, ali i širih prostornih odrednica, jer kako potcrtava autor

„prije svakog znanja, stoji narodna imaginacija – ona uza sve naknadne spoznaje, traje kroz vrijeme potpuno neovisno od kulturoloških nadgradnji i nerijetkih lutanja“³.

Stiješnjena između vrela Bune i stjenovitog brda, tekija nesumnjivo svjedoči snazi duhovnosti, širini i otvorenosti prema svima koji je pohode. Blagajski urbani prostor nezamisliv je bez stambenih kompleksa izgrađenih u duhu osmanske arhitekture u susretu s mediteranskim kulturnim krugom, a takve su Velagićevina, Kolakovića kuća – atribuirana kao *komadić Dženneta na zemlji*, i to na zemlji blagajskoj. Kontinuitet osmanske gradnje, pored navedenih, čine hanovi, mostovi i hamami, a Kajan prateći njihovu sudbinu

3 Kajana, Ibrahima, Put u Blagaj (Blagajske vedute), autorsko bibliografsko izdanje, Mostar, 2017, str. 25.

kroz vrijeme uočava paradoksalnost zla, prolaznost svakog političkog sistema, ali i snagu ljudskog pamćenja u kojoj se i sada čuva izvorna ljepota i namjena ovih građevina. Na mapi blagajskog kulturnog pejzaža nezaobilazni centri duhovnosti su Božije kuće, od kojih se posebno po monumentalnosti izdvajaju sultan Sulejmanova džamija *od mostarskog mosta starija*, zatim Pravoslavna crkva u čast Vasiliju Ostroškom i Crkva Presvetog Trojstva i sve su dokaz da „u Blagaju ništa ne strši – ni sufijska tekija s ruba srednjovjekovlja, ni Carska džamija iz 16. st, ni crkvice lijepe poput zaboravljenih gravura starih europskih majstora“⁴.

U građenju književnog izraza u kojem je središnji motiv grad Blagaj, Kajan poseže za komunikacijom sa drugim tekstovima gradeći mrežu intertekstualnosti. S obzirom na to da putopisni esej kao forma polazi od realnih prostora i dokumentarnosti, bitno je skrenuti pažnju na elemente kojima se postiže literarizacija.

U prvom redu izuzetno je važna komunikacija Kajanovog teksta sa kulturom, bilo da je riječ o njenom usmenom ili pisanom izrazu. Obje forme su podjednako bitne jer daju jezgro literarnoj naraciji. Zato je važno naglasiti da se historija Blagaja duže može pratiti kroz usmeni narodni izraz nego kroz druge forme znanja i to je činjenica koju autor osluškuje u kreiranju naracije. Jedna od središnjih legendi jeste ona o Sari Saltiku, heroju mitskih razmjera čije je porijeklo iz pravremena dobilo univerzalno značenje u narodnom pamćenju postavši simbolom borbe i pobjede nad zlom. Elementi srednjovjekovlja u Blagaju nisu dati samo kroz historijske ličnosti toga doba, nego i kroz intertekstualni dijalog kojim se priziva tekst srednjovjekovne kulture. Riječ je o fragmentima iz administrativno – pravne korespondencije sa dubrovačkim vlastelama s ciljem uređivanja imovinskih odnosa i poštivanja testamenta oca Ahmet – paše Hercegovića, Stjepana Kosače, a u *Blagajskim vedutama* je citiran u sklopu dijela o Stjepanovom sinu. Upravo su administrativno – pravni spisi oni koji potvrđuju hiljadugodišnji kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine te opstojnost i originalnost njene kulture u odnosu na cjelokupni južnoslavenski svijet, te nije slučajno da su našli mjesto u blagajskom prostoru, kao i u Kajanovom tekstu.

Osmansko razdoblje je također prisutno kroz tekstualnost gdje Kajan citatno donosi tekst tariha u Mujezinovićevom prijevodu na bosanski jezik

4 Isto, str. 53.

kojim je autorski tekst dodatno dotematiziran prizivajući duhovni prostor orijentalnog kulturnog kruga

I u putopisnom dnevniku *Tragom bosanskih kraljeva*, putovanje kroz Blagaj nezamislivo je bez usmene narodne kulture, anegdotalnih crtica u kojem je *Šeher Blagaj, a kasaba Mostar* i gdje se odnosi moći bosanskih i osmanskih snaga, bez obzira na tumačenja historijske nauke, najduže pamte kroz usmena narodna predanja i legende. Po jednoj od njih Blagaj je sudbonosno mjesto otpora prema najezdi Osmanlija snažno odbranjeno iz Kosačinog bastiona s vrha litice, ali i prostor odakle se može čitati o sutonu bosanskog kraljevstva. U ovom, ujedno i najobimnijem dijelu putopisnog dnevnika, dominantna su lica bosansko - humskog srednjevjekovlja utkana i u profil blagajske historije i narodno pamćenje, a riječ je o Stjepanu Vukčiću Kosači, njegovim potomcima Vladislavu, Vlatku i Katarini.

Poseban afinitet Ibrahim Kajan ima prema sudbini žene u historijskom vrtlogu spletki i borbe za vlast, te u fokus stavlja predstavnice bosansko - humskog plemstva. Riječ je o Katarini, historijskoj ličnosti, koja je literarizirana u više žanrova u književnom stvaralaštvu ovoga pisca: drami, romanu, a potom i putopisnom dnevniku *Tragom bosanskih kraljeva*. U ličnosti kraljice Katarine ogleda se sjevremenska priča o sudbini bosanske žene suočene sa neizvjesnošću historije koja je postavlja pred sudbinske skretnice – kako pred ratovima i razmirjima održati porodicu na okupu, ali i kako sačuvati samu sebe u nplavama novih vremena. U tekstu *Katarina, kraljica bosanska Ibrahima Kajana* Dijana Hadžizukić zapaža da „Katarina kraljica bosanska, iako svojim sižeom obuhvata posljednje veče u životu bosanske kraljice, uz samo dva lika i nekoliko predmeta, fabularno priča priču o cjelokupnom Katarininom životu, porodici, Bosni, spletkama i utjecaju velikih sila na propast Bosanskog kraljevstva“⁵.

Kajan u putopisnom dnevniku *Tragom bosanskih kraljeva* traga za detaljima iz Katarininog djetinjstva i rane mladosti neraskidivih od blagajskog prostora. Zapušteni prostori blagajskog starog grada, strme staze i ruševine kojim kroče (puto)pisac i njegovi savremenici, ambijent su u kojem progovara i bosansko - humska i porodična historija kraljice Katarine, a njena se sudbina svjedoči iz pozicije savremenosti koja nikada nije lišena dubokih naslaga prošlosti. Ruševinski prostori znakovito progovaraju iz Kajanovih putopisnih tekstova, te nose ona značenja o kojima je Dževad Karahasan pisao u svom

5 Hadžizukić, Dijana, *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014, str. 91.

Dnevniku selidbe objašnjavajući ih kao znakove cijele kulture jer „ruševine govore, sadrže značenja i smislove, a zadatak poetike ruševine bio bi pomoći da se ta značenja i smislovi shvate“⁶.

Biografski elementi iz života tragične historijske junakinje prepliću se s prostorom i vremenom tvoreći jezgrovitu cjelinu, a pripovijedanje je lirski amalgamirano detaljima iz Katarininog djetinjstva i rane mladosti, *iz izgubljenog raja*, kojima potpuni kontrast čine prostorno – vremenski okviri u drami i romanu fokusirani na posljednje dane u tamnom egzilu bez roda i doma. Uz svu kompleksnost porodičnih, kulturnih i religijskih prilika u kojima je odrastala Katarina Kosača, njena ličnost je simbol istinskog bosanskog duha – bogatog identitetskim sinkretizmima s humanističkim kvalitetama miroljubivosti i plemenitosti.

U prizivanju historijskih ličnosti pisac skreće pažnju i na diskurse u kojima se oni pojavljuju: od naučnog do umjetničkog, od historiografskog do literarnog pritom ne zanemarujući ni naučnike koji su svojim istraživanjem doprinijeli otkrivanju bosansko – humskog srednjevjekovlja javnosti, poput Ćire Truhelke, Nade Klaić i Pavla Anđelića.

Slijedom znakova humske, kamene zemlje i njene kulturne baštine, u Kajanovim tekstovima o Blagaju jedan od važnih prostora jesu groblja i haremi. Oni nisu samo svjedočanstvo o kontinuitetu života, nego i znakovi koji se ne smiju zanemariti u čitanju *blagajskog teksta*. U njima se odgonetaju tajne ljudskog postojanja na zemlji humskoj, propituje višeslojnost identiteta, te naslućuju sudbine pokojnika znanih i neznanih, koji su davno napustili ovaj svijet. Isprepletenost gromila, nekropola, harema i grobalja i svijet mrtvih iz kojeg oni dolaze, put su do kulture pamćenja koja se ne može razumjeti ukoliko živi nisu u kontinuiranom susretu s mrtvima i njihovim historijskim iskustvom. Tim jezikom govori i lirski subjekt u pjesmi *Predak: „Ibrahime, sine, Stipanov, sine Vlkov, sine cara zmijskoga!/Gdje je jelen koji čuva tvoju staru dušu, gdje si ostavio/Svoju kost i svoje meso“*. Pjesma je dio zbirke *Nakon potopa* objavljene 2021.godine a satkane iz četiri cjeline s naslovima *Sveto janje, Nakon potopa, Daleko putovanje, Zalazak sunca* u kojoj, između ostalih po ocjeni recenzenta Seada Husića, „Kajan korespondira s vlastitim zavičajem – humskom zemljom – precima uklesanim u kamenu, stihu, zapitan nad njihovom odnosno nad vlastitom sudbinom“⁷.

6 Karahasan, Dževad, *Dnevnik selidbe*, Connectum, Sarajevo, 2010, str. 68.

7 Sead Husić, „Odgonetanje sebstva“, u: Ibrahim Kajan, *Nakon potopa*, Opatija, 2021, str. 77.

Portret Blagaja u tekstovima Ibrahima Kajana mnogo je više od potrage za naslagama kolektivnog i ličnog identiteta, to je put u mehanizme sjećanja i pamćenja, plod ukupnog autorovog interesovanja za formama bosanskohercegovačke kulture i njenim simbolima kroz prostor i vrijeme.

ON A JOURNEY THROUGH SPACE AND TIME
LITERARY PORTRAIT OF BLAGAJ IN SOME TEXTS BY
IBRAHIM KAJAN

SUMMARY:

Blagaj is an important place of Bosnian history and culture, a space of inspiration and art, continuity of life and creation, but also a space that reflects the mentality of the Bosnian people in the historical whirlwind. The aim of this work is to show how the literary portrait of Blagaj is shaped in the selected texts of Ibrahim Kajan, and how traces of cultural heritage are condensed into symbols through the literary word, creating a new space of memory.

Key words: Blagaj, Journey to Blagaj/ Vedutas of Blagaj, Tragom bosanskih kraljeva, travelogue form

Izvori

Kajan, Ibrahim, *Put u Blagaj (Blagajske vedute)*, autorsko bibliografsko izdanje, Mostar, 2017.

Kajan, Ibrahim, *Tragom bosanskih kraljeva (Pogled u Bosnu)*, četvrto, prošireno i popravljeno izdanje, Mostar, 2022.

Literatura

Čengiđ, Almedina, „Zapisi o Blagaju“ u: Hercegovina, časopis za kulturno i historijsko naslijeđe str. 227- 237, Mostar, 2018.

Flaker, Aleksandar, *Književne vedute*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1999.

Hadžizukić, Dijana, *Književna Hercegovina: ogledi o piscima i književnim pojavama*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2014.

Husić, Sead "Odgonetanje sebstva", str 75- 81 u: Ibrahim Kajan, *Nakon potopa*, Opatija, 2021.

Karahasan, Dževad, *Dnevnik selidbe*, Connectum, Sarajevo, 2010.

Ustamujić, Elbisa *Iz književne i kulturne riznice Mostara*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca Podružnica Mostar, Mostar, 2016.

likovna umjetnost

Ibrahim Kajan

Likovni zapis

**VIZUELNI OBLICI KULTURE SJEĆANJA MERIME
IVKOVIĆ¹**

Da nismo dobili pozivnicu na otvaranje izložbe, nego samo pročitali na plakatu na vratima galerije, odazvali bismo se. Ko se ne bi odazvao pozivnici na kojoj piše da je izložba *Sjene zaboravljenih predaka* Merime Ivković – a da istodobno ne osjeti neku intimnu slutnju i drhtaj srca! Uznemirio nas je slućeni, višeznaćni sadržaj naslova. Šta ja i ti znamo o svojim precima? Rijeć je o onim našim precima iz zarobljene i od nas cijelo stoljeće udaljene i otuđene historijske analize. Oni koji su je poznavali ili u njoj sudjelovali, davno su umrli.

Tako je - slutnjom, zbunjenošću i znatiželjom - započeo taj susret autorice, promotora, novinara i publike u Muzeju *Sarajevo 1879 – 1918*. Muzej je na uglu Ulice Zelenih beretki i Obale Kulina bana, taćno preko puta *Mosta* s kojeg je Gavrilo Princip upucao prestolonasljednika Austro-Ugarske monarhije nadvojvodu Franza Ferdinanda Habsburškog. Boležljivi mladić je izvršilac *teroristićkog ćina*², pripadnik “revolucionarnog” udruženja “Mlada Bosna”, što je ideološki tijesno prianjala na Apisovu tajnu i zlokobnu udrugu

1 Merima Ivković: *Sjene zaboravljenih predaka*, Muzej Sarajevo 1879 – 1918., Sarajevo, 28. 9. – 15. 10. 2021.

2 U “jugoslavenskoj historiografiji” atentat koji je izvršio srpski nacionalist Gavrilo Princip različito se definirao, kao “patriotski” i “kao teroristićki”. Prvi put sam susreo da se u javnom opticaju atentatu G. Principa daje teroristićka atribucija u Dnevniku Enesa Ćengića S Krležom iz dana u dan, u knjizi 1, *Balade o životu koji teće* (1956-1975), Globus, Zagreb, 1983.

dvojnog imena - *Crna ruka / Ujedinjenje ili smrt*. Smisao njihova postojanja je bio *ostvarenje neostvarivog* - "povratak srpske Bosne majci Srbiji". Tako je planuo Veliki ili Prvi svjetski rat.

U tom, netom iscrtanom topografskom, historijskom i idejnom tlocrtu, na kraju mjeseca rujna 2021., nakon nejubilarne *sto i sedme* godine od *onog* pucnja – Merima Ivković nas je suočila s jednom istinskom tajnom nastalom iz okrutnog zaborava. Izradila je ciklus *umjetničkih instalacija*, trodimenzionalnih, svjetlećih predmeta od prozirnih akrilnih ploča pleksiglasa. Imenom ciklusa naslovila je svoju novu konceptualnu izložbu, nimalo slučajno, posuđenim naslovom ukrajinskog filma *Sjene zaboravljenih predaka*, sovjetskog redatelja Sergeja Parajanova. Film je temeljen na prozi ukrajinskog pisca Myhaila Kocjubynskog, snimljena godine 1964., na *guculskom dijalektu* ukrajinskog jezika. Filmska naracija obiluje *etnografskim detaljima, arhajskim običajima, paganskim i kršćanskim simbolima*. Dramsku strukturu formira ljubavna priča shakespearovski tragičnog ishoda. U dominaciji sovjetske kulturne i političke prakse, koja je kulture potčinjenih naroda marginalizirala i nametala društveni i politički model, bila je teška uvreda da film nije sinhroniziran na ruski jezik, da afirmira jedan od ukrajinskih dijalekata i da se pozitivno odnosi prema "arhiviranim obrascima kulture sjećanja".

U toj paraleli Merima je konstruirala svoje viđenje postaustrugarskog konstrukta obezličjenja i progona identitetskih obilježja bošnjačkog naroda. U okviru te tuđinske, ocvale imperije, da paradoks bude neuobičajniji i veći, Bošnjaci su doživjeli vrlo buran razvoj i snažnu afirmaciju (priznanje bosanskog jezika, antologiziranje usmenog stvaralaštva, uređenje vjerske strukture i političke autonomije sa "svojom" bh. Zemaljskom vladom, osnivanje muzeja, europeizacija školstva, prosvjete, javnog zdravstva, arhitekture i graditeljstva, itd.). Sudjelovanjem u Prvom svjetskom ratu – doživjeli su u toj općoj klaonici krajnju instancu onog hamletovskog *biti ili ne biti*, pa su se vinuli u neslućene sfere, gotovo zaboravljenog junačkog ponosa iz kolektivnog sjećanja na primjere Alije Đerzeleza, Mustajbega Ličkog, Muje i Halila Hrnjice i drugih,, zalazeći u novu *epsku slavu* i *duhovnu gloriiju* oživjelih i zadivljujućih najnovijih prizora "preslikanog" antičkog herojstva... bosanskih junaka okićenih državnim počastima i urešenim umjetničkim djelima u muzici (svečanog marša: *Die Bosniaken kommen*³, u skulptorskoj i memorijalnoj plastici: memorijalna

3 *Die Bosniaken kommen* komponirao je Edvard Wagnes (Graz, 1863. - Bad Gams, 1936.), vođa orkestra 2. bosanskohercegovačkog puka u Grazu, ubrzo je postala muzičkim obilježjem svih bh. jedinica.

skulptura *Umirući lav*⁴, spomenik u čast 4. bošnjačkoj regimenti u Logu pod Mangratom na istočnom obronku Rombona – u granite isklesani carski strijelac i bošnjački infanterist s fesom, praškog kipara Ladislava Kofraneka⁵. Spomenimo i da je na istoj lokaciji i džamija izgrađena za bošnjačke vojnike islamske vjere. U Austriji se održavaju prijateljski godišnji skupovi na bošnjačkim grobljima s vojnim predstavnicima Austrijske, te obnavlja sjećanje na junaštvo vojnika iz Bosne iz Hercegovine⁶.

Nakon 1918., nakon separiranja pravoslavnih i katoličkih Bošnjaka i njihova prijanjanja hrvatskom i srpskom nacionalnom kontekstu, muslimanski Bošnjaci u uspostavljenoj prvoj, i dugo vremena u drugoj, Jugoslaviji, administrativnim su silama izlagani brutalnoj asimilaciji (kroz tzv. opredjeljivanju za nacionalno hrvatstvo ili srpstvo), te programiranom zaboravu temeljnih identitetskih obilježbi svoga nacionalnog postojanja. Bosanski jezik je preimenovan u srpski ili hrvatski ili srpsko-hrvatski, književnost je mogla biti hrvatska i srpska, kasnije i bosanskohercegovačka itd. Nije onda čudna ona krilatica zabilježena rukom Roberta J. Donia da su “Bošnjaci (muslimani) puškama dočekali Austriju, a ispratili suzama.”⁷

Merima Ivković možda je prva progovorila o tome jezikom medija vizuelne umjetnine, zadirući u samu jezgru problema - istodobno i isповjednim i apelativnim narativom.

Kako instalacije Merime Ivković isijavaju svoja značenja? Zbirka Meriminih “kutija u kojima spavaju sjene” su identičnih konstrukcija. Riječ je kutiji od prozirnog pleksiglasa s “krovom na dvije vode i potkrovljem ispod njega”.

Kroz “providne zidove” unutrašnjost je zaklonjena muklom svjetlošću, svjetlosnom maglom ili dimom. Slutimo da postoji izvor svjetlosti tog zarobljenog, nepoznatog i zaboravljenog svijeta u nekom gorkom, ratnom suncu. U kućicama “žive nepokretne sjene”. Po siluetama i pozicijama u kojima se javljaju, znademo da su to vojnici. Iz sjenki bi se dao rekonstruirati

4 *Umirući lav*, kipara Josipa Urbana (Ljubljana, 1877. – Beč, 1942.), na sarajevskom multikonfesionalnom vojnom groblju *Lav*, namijenjenog za sjećanje na herojstvo poginulih Bošnjaka islamske, pravoslavne i katoličke vjere.

5 Ladislav Kofranek, sculptor (Prag, 1880. - Prag, 1954.)

6 Osobno sam se redovito odazivao (od 1996. do 2001.) austrijskim pozivima na svečane skupove koje se održavaju svake godine u Vojarni u Grazu i na Bošnjačkom groblju u Lebringu kod Graza

7 Citarano po sjećanju (Robert Donia u svojoj knjizi *Islam pod dvoglavim orlom. Muslimani Bosne i Hercegovina 1879 – 1918*. Drugo, popravljeno izdanje, Univerzitet Press, Sarajevo, 2020.)

i predmetni i događajni svijet: dijelovi odore, puška o ramenu, visoka puščana cijev i bajonet utaknut u njezin vrh. Zatim: scene ratnog rasapa, ljudi i životinja s ruba pameti – psihotičnih, fantazmagoričnih, zlih signala koje je mučno pročitati. Unutarnji prostor jedne je kuće zasigurno izrezan i izdvojen pakao eksplozije; to je prizor, s nebom i ozemljem skrivenim dimnom zavjesom, kao tutnji iz arhivskog filma koji nije poznao postojanja tona! Magla, dim, sfumato kroz koje dopire tek toliko svjetla da se nasluti prisutnost nekoga ili nečega, sugerira egzistencijalnu dramu preoblikovanu u poetsku zagonetku, čiji sirenski zov zahvaća naše ugroženo biće.

Zapravo šta simboliziraju Merimine instalacije? Kuće ili tabut, dom ili samrtni sanduk? Kuću bića ili onostrani kuću u *berzahu*, kuću zagrobnog života koji će trajati sve do Sudnjeg dana i ponovnog proživljenja?

Značenja se ne zakrivaju u guste metafore i nejasne simbole, nego ih autorica kao takve zahvaća iz stvarnosti, iz zbilje i unosi u svijet svoje imaginacije. To su one metafore koje u tekstovima prepoznamo i nerijetko nazvamo leksikalnim metaforama.

Metaforični govor predmeta, slike, svjetla i sjenke, slutnje i potrage – uporniji su i trajniji od čovjekovog. Zato se ljudi njim i služe, osobito najsenzibilniji, umjetnici britke misli i jasne percepcije budućnosti. Po tim se odlikama u likovnom svijetu Bosne i Hercegovine, čini mi se, posebno izdvaja vizualna umjetnica Merima Ivković, prije svega svojim uljima, akrilicima, umjetničkim instalacijama i objavljenim esejima.

prikazi

Elmedina Duranović

**ENES DEDIĆ, BOSANSKO KRALJEVSTVO I SRPSKA
DESPOTOVINA (1402-1459)**

**Historijske monografije, knj. 23, Univerzitet u Sarajevu – Institut za
historiju, Sarajevo, 2021, 481 str.**

U svojoj dugogodišnjoj historiji bosanska srednjovjekovna država imala je dosta intenzivne i raznovrsne odnose sa svojim bližim, ali i nešto udaljenijim susjedima. Uz Bizant, Rašku (kasnije Despotovinu), Ugarsku, Veneciju, Dubrovnik i Osmansko carstvo bez ikakve zadržke trebamo uvrstiti i odnos sa Rimskom kurijom, koja nije bila neposredni susjed, ali je održavala intenzivne odnose sa Bosnom i imala veliki uticaj ne samo na njen vjerski, već politički i društveni život uopće. Izučavanje odnosa srednjovjekovne bosanske države sa njenim susjedima i drugim zemljama jedno je od ključnih pitanja u sagledavanju historije srednjovjekovne Bosne kao zasebne cjeline. Upravo se u njenom odnosu prema drugima mogu uočiti svi oni elementi koji je čine zasebnim feudalnim subjektom. Zahvaljujući bogatoj i raznovrsnoj izvornoj građi, u dosadašnjoj historiografiji najviše pažnje posvećeno je odnosima između Bosne i Dubrovnika. Međutim, još uvijek nemamo monografska zaokruženja kao što je to u slučaju bosansko-ugarskih odnosa koji su zahvaljujući značajnoj diplomatskoj građi bili predmetom brojnih pristupa, ili bosansko-mletačkih odnosa koji su se, istina, razvili znatno kasnije, ali koji su ostavili značajan trag u izvorima, te su i oni dobili svoje monografsko zaokruženje. U proteklih nekoliko godina objavljene su još dvije vrlo značajne monografije koje obrađuju dugogodišnje odnose između Bosanskog kraljevstva

i Osmanskog carstva, te odnose Bosanskog kraljevstva i Srpske despotovine.

Autor knjige *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)* koju ovom prilikom predstavljamo je Enes Dedić, viši naučni saradnik Instituta za historiju. Riječ je o prvoj knjizi ovog autora koja je u osnovi njegova doktorska disertacija odbranjena prije pet godina na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Prema riječima autora, tekst doktorske disertacije doraden je u pojedinim dijelovima zahvaljujući kasnijim istraživanjima arhivske građe i novijim historiografskim ostavarenjima.

Odnosi srednjovjekovne Bosne sa njenim istočnim susjednom možda su i najteži za obradu. Razlozi leže u činjenici da se iz neminovnog odnosa ova dva susjeda sačuvao tek jedan izvorni dokument koji svjedoči o neposrednoj komunikaciji, te se potrebne informacije moraju crpiti iz posrednih izvora. Dodatna opasnost koja može uticati na istraživački proces i u konačnici rezultate tog rada jeste dnevno-politička refleksija. Preslikavanje dnevno-političkog okruženja u srednjovjekovni ambijent stvara neodgovarajući kontekst i predstavlja značajan teret za svakog istraživača koji se pokušava baviti ovom temom na postulatima historijske nauke.

Enes Dedić se pokazao doraslim ovom izazovu i svojim radom uspio je predstaviti Bosnu i Despotovinu kao dvije zasebne cjeline, dva zasebna feudalna subjekta. One su svakako imale dodirne tačke, ali u suštini različit put kojim su išle u toku svog razvoja, pa čak su i na različite načine izgubile svoju samostalnost iako pod pritiskom istog neprijatelja. Načini na koji su nestale ove dvije srednjovjekovne tvorevine različit je onoliko koliko je bio različit pristup kojeg su Osmanlije primjenjivale u jednoj i u drugoj zemlji.

Gotovo bez domaćih izvora, bez direktne korespondencije između Bosne i Despotovine pristup ovoj temi određen je zainteresiranošću susjednih zemalja za odnos ove dvije, sasvim druge zemlje. To je razlog zašto su pojedina pitanja ostala neodgovorena i uz sav trud koji je autor uložio u istraživanje naslovljene teme crpeći podatke iz izvora koji su nastajali u druge svrhe. Dobra strana ovakve situacije je činjenica da je Dubrovnik bio zainteresiran kako za stanje u Bosni tako i za stanje u Despotovini, a koje su za Dubrovnik predstavljali „jedinstven ekonomski prostor od izuzetne važnosti“. Zahvaljujući tome, u Dubrovačkom arhivu je registrovano sve ono što je imalo veze sa dubrovačkim interesima u unutrašnjosti Balkana, pa i dešavanja koja su više ili manje govorila o odnosima između Bosne i Despotovine. Ovako usitnjeni podaci razbacani po različitim serijama građe predstavljali su izazov

za čije je savladavanje autor morao uložiti veliki trud. Osim značajnog broja historiografskih radova i monografija, te objavljenih zbirki izvorne građe, Dedić je istražio nemali broj fondova Državnog arhiva u Dubrovniku. Količina pregledanog izvornog materijala nesrazmjerna je broju pronađenih podataka važnih za izučavanje naslovljene teme.

Svoja istraživanja, odnosno rezultate do kojih je došao u svom istraživanju Dedić je prezentirao u vrlo sistematičnoj i logičnoj cjelini koja predstavlja hronološki slijed dešavanja u jednom vrlo turbulentnom vremenskom periodu. Postavljena tema tretirana je kroz tri osnovna segmenta odnosa: politički, privredni i vjerski. Njihov obim zavisio je od izvora koji su se našli na raspolaganju pa je u skladu sa brojem informacija autor najviše pažnje posvetio političkim odnosima između Bosne i Despotovine na način da je paralelno pratio političku situaciju u obje zemlje, tražeći mjesta na kojima je njihova politika imala zajedničke ili barem dodirne tačke, ali i momente u kojima su imali u potpunosti suprotne političke stavove, koji su nekada obilježeni i sukobima. Svakako da je bilo vrlo važno sagledati uticaj dvije velike sile iz susjedstva. U prvom redu Ugarske, koja je kroz cijeli srednji vijek imala aktivan odnos kako prema Bosni tako i prema Despotovini, ali i državnoj organizaciji iz koje je ona proistekla. Vrlo značajano je autorovo isticanje različitih pristupa koje je Ugarska imala prema njima. A slična situacija bila je i sa Osmanlijama nakon njihovog aktiviranja na Balkanu. U političkim odnosima Bosne i Despotovine u prvoj polovini XV stoljeća, po autoru, Srebrenica je bila jabuka razdora i s pravom joj je posvećen poseban prostor u ovoj knjizi.

Dok je za političke, kao i ekonomske odnose, Dubrovnik bio jako zainteresiran, pa je ostao zabilježen značajan broj podataka, za proučavanje vjerskih odnosa Državni arhiv u Dubrovniku je nedovoljan izvor. Generalno mali broj vijesti je razlog zašto je doprinos ove monografije najmanji na ovom polju iako je data vrlo važna ocjena starije historiografije o ovom pitanju. Moramo naglasiti kako se Dedić pokazao kao odličan poznavalac starije literature s kojom je jako dobro komunicirao, pa na nekim mjestima vrlo uspješno ispravljao pogrešne ili zastarjele postavke.

S obzirom da knjiga *Bosansko Kraljevstvo i Srpska Despotovina (1402-1459)* obuhvata tek jedan period u odnosima ove dvije srednjovjekovne zemlje, što vidimo već iz naslova, ostaje otvoren prostor za nova istraživanja ranijih odnosa Bosne i Srbije. S tim u vezi ona može poslužiti kao putokaz u kojim

se pravicima ovi odnosi trebaju izučavati, na koji način se trebaju izučavati pojedini akteri, a to su ne samo bosanski i srpski vladari, već i pojedini velikaši, kao i uloga drugih faktora (Ugarska, Dubrovnik i Osmansko carstvo) koji su imali jako velik uticaj na odnose Bosne i Despotovine.

Na koncu, vrlo je važno reći kako je knjiga koja se nalazi pred nama opskrbljena neophodnim naučnim aparatom i zadovoljava sve kriterije naučnog rada, iako će po naslovu biti interesantna širem krugu čitalaca, ipak je namijenjena za one koji se stručno bave ovim ili sličnim pitanjima. Na osnovu svega naprijed izrečenog, smatramo da je ovo vrlo vrijedno djelo koje će naći svoje mjesto među priznatim publikacijama naše historiografije popunjavajući dio praznine u proučavanju odnosa Bosne i njenih susjeda u srednjem vijeku.

Mehmed Hodžić

HERCEGOVINA OČIMA POLJAKA

(prikaz knjige Aleksandera Jabłonowskog „Kroz Hercegovinu“,
Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2021)

Najnovije izdanje Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu u okviru edicije *Memoari* pod naslovom *Kroz Hercegovinu*, autora Aleksandera Walerijana Jabłonowskog, poljskog historičara i putopisca, objavljeno je krajem 2021. godine. Ovo je četvrta knjiga iz navedene edicije, a druga po redu koja donosi prevod poljske putopisno-memoarske građe koja je u okviru svojih interesovanja i zadanih smjernica nastojala publici poljskog govornog područja prikazati, opisati i dočarati Bosnu i Hercegovinu, njenu historiju i kulturu, stanovništvo i običaje. Zapisi prezentirani u ovoj publikaciji nastali su pred kraj osmanske uprave nad Bosnom i Hercegovinom u ljeto i jesen 1872. godine, kada je Aleksander Jabłonowski putovao Hercegovinom od Dubrovnika preko Trebinja, Ljubinja, Stoca i Blagaja do Mostara. Prvi put objavljeni su kao serija članaka u poljskim listovima tokom 1875. i 1876. godine za vrijeme ustanka u Bosni i Hercegovini. U periodu od 1910. do 1913. godine zajedno sa drugim spisima ovi članci su sakupljeni i u sedam tomova objavljeni pod naslovom *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*. U petom tomu, objavljenom 1911. godine, donešeni su zapisi o Bosni i Hercegovini. Sto deset godina poslije u okviru izdavačke djelatnosti Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu ovi zapisi su prevedeni na bosanski jezik i predstavljani domaćoj i regionalnoj stručnoj i čitalačkoj publici.

Aleksander Jabłonowski rođen je 1829. godine u selu Gožlin, tada u okvirima Ruskog carstva. Nakon završene gimnazije u Bjalistoku studirao je na Univerzitetu svetog Vladimira u Kijevu a zatim prelazi u Tartu. Njegovi interesi tokom studija bili su usmjereni uglavnom prema historiji i filologiji. Nekoliko godina radio je kao nastavnik, da bi se 1859. godine posvetio putovanjima i ličnom naučnom usavršavanju posjećujući glavne evropske centre koji su se bavili općom historijom, pa je tako boravio u Berlinu, Londonu, Briselu i na pariskoj Sorboni. Želeći proširiti znanje iz studija o slavenstvu posjetio je Prag, a zatim i Beč, centar slavenskih istraživanja, gdje je upoznao Konstantina Jirečeka, Franca Miklošiča i Vuka Karadžića. Početkom 1860-tih prvi put je posjetio Balkan, a u Hercegovini je duže vrijeme boravio tokom 1872. godine.

Za razliku od većine drugih putopisaca i zapadnih posjetilaca Jabłonowski je bio u značajnoj mjeri pripremljen za posjetu Bosanskom vilajetu i za komunikaciju sa lokalnim stanovništvom. Njegovo poznavanje jezika, ali i historije, kulture i običaja, dominantno oblikovanih konfesionalnom pripadnošću islamu, omogućilo mu je pragmatičnije i jasnije sagledavanje elemenata života i bivstvovanja na ovom području što je nastojao predočiti i u sam tekst. Njegovo pisanje, ipak, nije oslobođeno orijentalističkih šablona negativnog opisivanja osmanske vlasti i bosanskohercegovačkih muslimana koje naziva Turcima. Ta činjenica ne treba da čudi uzimajući u obzir osnove na kojima nastaje ovo pripovijedanje o Hercegovini i njenom stanovništvu. Autor, Evropljanin i katolik, očekivano ne razlikuje se od drugih evropskih kršćanskih putopisaca u kreiranju slike o muslimansko-kršćanskim odnosima, stoga njegovi zapisi sadrže opise i govore o poturicama, turskom jarmu, turskom zulumu nad kršćanima, begovskom izivljavanju i ugnjetavanju. Za život ovdašnjeg nemuslimanskog življa kaže da je „okrutno ropstvo – vjersko, političko, društveno, jednom riječju – sramno ropstvo podaničke raje.“ Ono što ga kao Poljaka izdvaja od drugih jeste njegova pripadnost slavenstvu, kojim posebno nastoji da iskaže jedinstveno porijeklo kršćanskog i muslimanskog življa u Hercegovini, koje je dolaskom i prihvatanjem islama ostalo podijeljeno u dvije opozitne strukture. Koliko god je Jabłonowski nastojao da iskaže svoj jasno negativan odnos spram pripadnika ove religije, on ipak, gotovo sa simpatijom, domaće muslimane izdvaja iz korpusa ostalih istočnih muslimanskih naroda, napose Turaka Osmanlija, predstavljajući njihov slavenski identitet i sačuvane običaje kao glavnu osobenost i značajku. Tako navodi: „Grdno bi se prevario onaj ko bi htio zamišljati ovdašnji turski svijet,

u Hercegovini i Bosni, kao sliku koju smo stvorili općenito o muslimanskom životu – zanemarujući zakone etnologije i historije. To je potpuno poseban, originalan svijet koji se razlikuje od svega što se sreće kod drugih naroda islama, a prije svega kod Turaka. Svuda je vidljiva dvojnost karaktera kod dominirajuće klase, tako da putnik ne zna čemu više da se divi – tome što je sve tako pravovjerno, muslimansko, ili tome što je još uvijek do određenog stepena slavensko...“ Na drugom mjestu navodi kako je „tuđinska kultura islama, uspješno nakalemljena na slavenskom stablu i prekrivena bujnim cvijećem, zaista [] predmet vrijedan najdubljeg promišljanja“. Jablonowski se posebnom pažnjom govori o ženama muslimankama, kao glavnom elementu očuvanja slavenskog identiteta i običaja. One su se odlučno suprotstavile pojedinim segmentima muslimanskog „nipodaštavanja“ žene, kako to on poima, navodeći kao primjer, između ostalog, i slabu prisutnost poligamije odnosno višeženstva u Hercegovini. Posebne simpatije Jablonowski je iskazivao prema begovskim porodicama koje su se suprotstavljale osmanskim vlastima i nastojanjima uvođenja reformi, poput Gradšćevića, Rizvanbegovića i drugih. Na taj način dodatno je isticao njihovu slavensku posebnost u odnosu na opći muslimanski identitet.

Strukturalno, knjiga *Kroz Hercegovinu* donosi šest poglavlja u kojima se na prethodno navedenim osnovama prikazuje i opisuje život i stanovništvo u Hercegovini, Mostaru i dolini Neretve. Njima prethodi uvodna studija prof. dr. Edina Radušića sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu u kojoj je analizirana politička motiviranost ovih memoara, što je u kontekstu vremena kada je tekst objavljen, a to je period ustanka 1875. godine, jasno i očekivano. Za Jablonowskog su socijalni uzroci ustanka bili primarni. Nacionalni, religijski, velikodržavni i ideološki nisu bili, prema njegovom shvatanju, uopšte presudan faktor u pobuni naroda, već je to bio socijalni bunt podjarmljenog i obespravljenog naroda sa težnjom za boljim životom i položajem, a nikako borba protiv sultana, želja za autonomijom ili nacionalnom državom. Uvodnu studiju slijedi biografija autora u kojoj je predstavljen njegov životni put od rođenja do smrti, kao i akademska karijera.

Obzirom da su ovi članci izlazili u nastavcima i različitim listovima, u spomenutih šest poglavlja često dolazi do ponavljanja elaboracija i osvrtu, primjera i ličnih iskustava, pa se i pojedine sekvence teksta citiraju, a neke parafraziraju. U pregledu historijskog razvoja Hercegovine, osobito u vezi pitanja srednjovjekovne historije, religijske identifikacije i prelaska na islam,

djelo u značajnoj mjeri sadrži neutemeljene i prevaziđene postavke koje su donešene u skladu sa onovremenim znanstvenim dostignućima, pa se kao takve ne mogu ni u kojem slučaju posmatrati kao negativna strana teksta. Na kraju, treba istaći kako knjiga *Kroz Hercegovinu* donosi zanimljive podatke i specifičan narativni diskurs kojim je autor slavenskog porijekla, Poljak Aleksander Jabłonowski, tako slično, a ujedno i tako različito, u odnosu na druge evropske kršćanske autore nastojao prikazati odnos između različitih konfesija u Hercegovini na samom kraju osmanske uprave, ali i historijski, kulturološki i običajni razvoj ove regije.

Faruk Taslidža

**AHMET KURT: MAHALA CARINA U MOSTARU –
HISTORIJA I RAZVOJ GRADA,
Dobra Knjiga, Sarajevo, 2021.**

Nova knjiga Ahmeta Kurta pod naslovom *Mahala Carina u Mostaru – historija i razvoj grada* na ukupno 529 stranica nakon uvodnog Sažetka sadrži brojna, hronološki i tematski poredana poglavlja. Na kraju su Zaključci, Recenzije, popis Izvora i literature, Indeks imena. Knjiga je obogaćena zanimljivim fotografijama, crtežima i kvalitetno izrađenim kartama. Metodološki vrlo korektnim pristupom autor nam otkriva prošlost jedne značajne četvrti grada Mostara, od najstarijeg do savremenog doba. Pri radu je Kurt konsultovao i stručno interpretirao dosadašnje rezultate historiografije koji se odnose na tretiranu temu. Istovremeno, uložio je izniman naučno-istraživački napor kako bi stekao uvid i u neobjavljenu arhivsku građu pohranjenu u više domaćih i stranih institucija. Posebno produktivna bila su njegova terenska istraživanja. U obzir su uzeti i brojni iskazi pojedinaca koji su svjedočili bitnim događajima historije Mostara XX stoljeća.

Ahmet Kurt je na akribičan način pojasnio postanak i historijski razvoj Mostara. Naravno, u fokusu je gradska četvrt Carina koja se tokom višestoljetne osmanske epohe sastojala od pet mahala – Ćose Jahja-hodžine, Fatimekadune, Mehmed-ćehajine, Memi-hodžine, Tere hadži Jahje. Autor je ukazao na proces srastanja tih mahala u jedinstveno gradsko područje koje se pod imenom Carina spominje u izvorima iz druge polovine XVIII stoljeća.

Kurt analizira značaj institucije vakufa u procesu urbanizacije Mostara. Pažnju usmjerava na carinske vakufe kroz duže razdoblje tokom kojeg se Mostar nalazio u različitim državnim okvirima. Iscrpnim pregledom obilne dokumentacije u Arhivu Hercegovačko-neretvanskog kantona Kurt uočava evoluciju u upravljanju carinskim vakufima. Procjenjuje rad Vakufsko-mearifskog povjerenstva u Mostaru (1892-1945), te uočava kontinuirano pomanjkanje prihoda za navedene vakufe, što nakon Drugog svjetskog rata rezultira njihovom potpunom uzurpacijom. Vrhunac društvene nebrige i zloupotrebe moći bilo je barbarsko rušenje carinskih džamija – Fatime kadune (1947), Mehmed-ćehajine (1951), Memi-hodžine (1951) i Tere hadži Jahje (1954). One su u literaturi druge polovine XX stoljeća, po diktatu vladajuće politike i ideologije, proglašavane "nestalim". O tom klasičnom urbicidu u ovoj knjizi su ponuđeni i određeni manje poznati detalji. Uz to, kao niko do sada, Kurt se posvetio i pitanju Carinskog harema na kojem su nakon ekshumacije iz 1965. godine izgrađene Željeznička i Autobuska stanica.

Kapitalan Kurtov doprinos je prezentacija rezultata katastarskog snimanja Mostara iz 1881. godine. Neumorni Kurt, uz pomoć više kompjuterskih programa, austro-ugarske karte iz 1881. godine komparira i kombinira sa savremenim kartama snimljenim aerofotogrametrijskom metodom. Pored ostalog, pažnju privlače kartografski prikazi mostarskih kanala za navodnjavanje (đeriza), mostarskih harema i groblja, kao i novi podaci o njima. U svakom slučaju, u tekstu su naznačene višestruke mogućnosti upotrebe prvih katastarskih planova koji uz adekvatno tumačenje pružaju obilje korisnih informacija. Kurt piše i o carinskim ulicama (i sokacima). Analizirao je njihove nazive, pravce pružanja, te općenito objasnio urbanistički koncept orijentalno-islamskog grada i kulturu stanovanja u njemu.

Centralno mjesto u rukopisu zauzima *Spisak vlasnika kuća u mahali Carina 1881. godine* do kojeg je pronicljivi Kurt došao u Ratnom odjelu Državnog arhiva u Beču. Tako doznajemo da se u vrijeme nastanka spomenutog spiska na Carini nalazilo 497 kuća sa 398 vlasnika od kojih je oko tri četvrtine muslimana i jedna četvrtina pravoslavaca. Isto poglavlje Kurt dopunjava vrijednim podacima o carinskim kućevlasnicima pronađenim u postojećoj literaturi i neobjavljenim historijskim izvorima. Sve navedeno je nemjerljiv prilog i geneološkom istraživanju mostarskih porodica.

Poseban značaj u knjizi imaju prilozi posvećeni do sada uglavnom zanemarenim temama kojim se revalorizira period Drugog svjetskog rata

(1941-1945) u Bosni i Hercegovini. Jedan od njih odnosi se na tragičnu sudbinu Bošnjaka (muslimana) koji su od 1941. godine u istočnim predjelima naše zemlje bili izloženi teroru četnika i tzv. ustanika. Kurt prati njihov egzodus prema Mostaru, te nam faktički otkriva zaboravljene humanitarne akcije kojim su Mostarci zbrinjavali te stradale ljude. Zapravo, u vezi s tim, vrijedni autor ove knjige nadoknađuje propuste dosadašnje historiografije, što, pored ostalog, rezultira i spiskom osoba koje su tokom Drugog svjetskog rata u Mostaru (i okolini) u svoje porodice primili ratnu siročad – male muhadžire. Također, pažnja je posvećena likvidacijama i deportacijama mostarskih Srba koje je istovremeno sprovodio režim Nezavisne države Hrvatske. Kurt objektivno sagledava i ulogu tadašnje bošnjačke elite u Mostaru. Vrijedno je istaći da on prvi daje prikaz šikaniranja imućnijih Mostaraca (Bošnjaka) koje u neposrednom poratnom periodu organizira novouspostavljena socijalistička vlast. Kurt zaključuje da su ti ugledni ljudi nepravedno proglašavani reakcionarnim i nenarodnim elementom, te da je njihov jedini grijeh bio *što nisu aktivno stali na stranu partizanskog pokreta*.

Pionirski je Kurtov prilog i o savezničkom bombardovanju Mostara tokom Drugog svjetskog rata. Na osnovu dokumenata iz arhive američkih zračnih snaga, vrlo precizno je rekonstruiran najžešći napad iz januara 1944. godine u toku kojeg je došlo do malo poznatog tragičnog pada aviona na jednu mostarsku četvrt (Panjevina). Što je najbitnije, Kurt u opsegu od 85 % uspijeva identificirati civilne žrtve stradale od posljedica spomenutog djelovanja savezničke avijacije nad Mostarom.

Kurt marljivo popunjava mozaik društvenog života Mostara za vrijeme fašističke okupacije. Istraživanjem i kompariranjem arhivalija identificira poginule i ubijene stanovnike Carine u Drugom svjetskom ratu. Po istom principu, korigujući postojeće podatke, pristupa i događajima koji su nagovijestili te obilježili vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu i Mostar (1992-1995). Tako nastaje spisak poginulih pripadnika Armije BiH i MUP-a BiH sa područja Carine, spisak civilnih žrtava (koje su u vrijeme pogibije živjeli na Carini), spisak ljudi sa Carine koji su bili zatočeni u logorima Hrvatskog vijeća obrane, itd. Kurt pedantno predstavlja impresivnu ulogu Ratne bolnice (u Higijenskom zavodu) i njenog osoblja tokom bjesomućnih napada hrvatskih vojnih snaga na istočne dijelove grada Mostara tokom 1993. i 1994. godine.

U posljednjem poglavlju knjige ukazuje se na socijalističku urbanizaciju koja je podrazumijevala potpunu *demahalizaciju* Mostara. Riječ je o stihijskom

procesu koji je, kao što je poznato, trebao rezultirati nastankom *novog Socijalističkog grada*. U biti, pod parolom modernizacije Mostar je u to vrijeme ostajao bez kulturnog naslijeđa iz osmanskog perioda koje bi u svakoj uljuđenoj državi moralo biti zaštićeno. Posljedice te "planske gradnje i razgradnje" predvođene uglavnom nekompetentnim i zlonamjernim kadrovima Kurt detektira na području Carine. Na originalan način posvetio se i stanovnicima te četvrti od 1935. do 1995. godine. Riječ je o preko 500 lica koja su živjela u 342 kuće. Bez velikog entuzijazma i terenskog prikupljanja informacija nije bilo moguće realizirati ni taj istraživački zadatak. Tako su dodatno rasvijetljene socijalne, ekonomske, demografske, prosvjetne, kulturološke i druge mijene u mostarskoj četvrti Carina kroz bremenite decenije XX stoljeća. To je čitava jedna historija koja sugerira da je ipak višestoljetni duh i civilizacijski pečat jedne mahale nemoguće uništiti.

Ahmet Kurt se rodio u Mostaru gdje je i živio i radio sve do maja 1993. godine kada je kao i desetine hiljada njegovih sugrađana bio primoran napustiti svoj grad. Utočište za svoju porodicu našao je u dalekoj Švedskoj. Dvadesetak godina je radio na razvoju IT-infrastrukture u sektoru za kulturu pokrajine Östergötland koja obuhvata trinaest općina. Izdao je knjigu na švedskom jeziku o historiji kulturnih i umjetničkih spomenika u gradu Norrköping (*Offentlig konst i Norrköping*). Za doprinos razvoju platformi za preuzimanje i čitanje elektronskih i zvučnih knjiga za sve nordijske biblioteke Ahmet Kurt je 2014. godine nagrađen skandinavskom nagradom "Open Library Solutions Innovationspris". Nakon odlaska u penziju većinu vremena provodi u domaćim i stranim arhivama istražujući prošlost rodnog grada i domovine. Godine 2017. publikovano je njegovo djelo *Porodica Kurt-historija i rodoslov*.

Kurtova treća knjiga *Mahala Carina u Mostaru-historija i razvoj grada* u odličnom izdanju "Dobre knjige" iz Sarajeva bez sumnje predstavlja bitan naučni prilog. Ona će sigurno pobuditi interes stručne javnosti, ali i šireg čitateljstva. Naravno, kao dodatna literatura poslužiti će i studentima historije.

Lejla Žujo - Marić

MOSTAR NA PRAGU VELIKOG VIJEKA

Plan Mostara izdavačke kuće Pacher & Kisić, reprint izdanje, Muzej Hercegovine, Mostar 2022.godine

U okviru djelatnosti Muzeja Hercegovine tokom 2022.godine zabilježeno je objavljivanje zanimljivog dokumenta u njegovom reprint izdanju. Riječ je o *Planu grada* izdanom 1899. godine u sklopu izdavačke djelatnosti poznate mostarske knjižare Pacher & Kisić čiji je original pronađen u kartoteci jedne od berlinskih biblioteka. Tako je ovaj dokument u skeniranoj, a potom štampanoj formi u reprint izdanju doputovao nazad Mostaru nakon više od 120 godina od objavljivanja i postao dostupan široj javnosti. Tekst je sa njemačkog na bosanski prevela Enisa Simić čime je omogućen susret jezika i kultura, ali i različitih vremenskih dimenzija – prošlosti i sadašnjosti. U dvojezičnom sadržaju brošura sadrži 33 stranice.

U uvodnom dijelu naslovljenom *Plan Mostara – kratki putokaz i imenik ulica* te uz imenovanje toponima po kojima je prepoznatljiva geografija grada, predstavljen je razvoj Mostara od srednjevjekovnog perioda, njegov uspon u vremenu Osmanske vladavine a kao historijski logičan slijed najavljuje se razdoblje koje je u fokusu ove brošure – austrougarski period. Prateći nazive najvažnijih sfera javnog života u Mostaru austrougarskog razdoblja, brošura je organizirana u dijelove s nazivima *Uredi, Gradska nadleštva, Austro – Ugarska vojna zapovjedništva - Organi vlasti i institucije, Kasarne, Ostalo, Poštansko – telegrafaska služba, Obrazovne ustanove, Privatne službe i ostali uredi, Značajne firme, Izletišta & znamenitosti, Nomenklatura za plan Mostara.*

Posljednji dio donosi mapu grada Mostara na kojoj su upisani prepoznatljivi lokaliteti grada. Na karti je vidljivo da se jezgro urbanog života koncentriše oko Neretve i Radobolje stvarajući skladnu organsku cjelinu između prirodnih resursa i kulturno – historijskih znamenitosti. Brošura donosi i lokalitete koji nose veliki turistički potencijal i stvaraju pretpostavke za razvoj kulturnog turizma, te su u skladu s austrougarskim urbanim planiranjima zamišljeni kao izletišta i prostori za odmor, ali i učenje o bogatoj kulturnoj baštini grada.

Uz najvažnije institucije za funkcionisanje i razvoj grada navedene su i adrese na kojima se one nalaze što svjedoči i o dinamici života u pojedinim dijelovima grada, ali donosi i vrlo vrijedne podatke o imenima mostarskih ulica. Pažljivi čitalac će primijetiti da se prema navedenim podacima mogu prepoznati identiteti Mostara važni za njegovu historiju tokom 20. vijeka.

Iako je po dolasku austrougarske vlasti zabilježeno postojanje kasarne Konak, u brošuri se pokazuje strogo utvrđena hijerarhija u objektima za organizaciju vojske i administracije. Okovan na svim gradskim prilazima vojnim objektima – kasarnama, Mostar se u austrougarskom dobu formira kao bitno vojno - strateško središte odakle će se ispisivati i njegova novija historija.

Mostar je na kraju 19. vijeka prepoznatljivi ambijent prosvjete i kulture, te ova brošura donosi i spisak kulturnih i obrazovnih institucija. Uočava se da u gradu djeluje mnoštvo javnih školskih ustanova različitih stručnih usmjerenja čije je postojanje uvjetovano bogatstvom kulturnog naslijeđa ovoga grada. Mozaik tog života čine i podaci o kulturnim društvima i štamparskim preduzećima. S obzirom na to da je kraj 19. i početak 20. vijeka vrijeme koje se u književnohistorijskom smislu ocjenjuje kao doba modernizacije bosanskohercegovačke književnosti na čijoj je historijskoj karti nezaobilazan i Mostar, koji je, prema riječima Elbise Ustamujić, *prepoznatljiv kao književni i kulturni centar i preko granica Bosne i Hercegovine*, u brošuri *Plan Mostara* među nazivima ustanova i njihovim adresama mogu se naći i one koje svjedoče o gradu u kojem je u to vrijeme živio i djelovao Aleksa Šantić, Svetozar Ćorović, Jovan Dučić, Ivan Milićević, a stasavao Hamza Humo, Abdurezak Hivzi Bjelevac, itd. Ne smiju se zanemariti ni podaci o privatnim preduzećima jer se iz njih može rekonstruisati presjek različitih djelatnosti u okviru grada – od zdravstvenih, advokatskih, ugostiteljskih, štamparskih, do vrtlarskih, trgovačkih i ugostiteljskih firmi, itd.

Među svim nazivima, ono što plijeni posebnu pažnju jeste slika Mostara u uvodnim dijelovima teksta. Nakon informacija o broju stanovnika prema

popisu iz 1895. godine, naracija vremenski odlazi na same početke mostarske urbane historije i veže se uz tragove duboke prošlosti. Kazuje se da se na brdu Hum nalazio srednjovjekovni utvrđeni dvorac, a njegovo podnožje – podgrad razvijat će se kao Mostar. U trenutku nastanka brošure evidentirani su ruševinski ostaci toga dvorca. Ne zahvatajući sav vremenski opseg, brošura donosi neke od prijelomnih godina u mostarskoj historiji prije austrougarskog doba posebno naglašavajući da grad *procvat doživljava od vremena turske invazije*.

Na kraju svega navedenog, valja zaključiti da je tekst naslovljen *Plan Mostara izdavačke kuće Pacher & Kisić* vrijedno svjedočanstvo o jednom razdoblju historije Mostara. Štampan dvojezično, na bosanskom i na njemačkom jeziku uz preglednu unutrašnju organizaciju podataka, prikladan je kako za strance koji se žele upoznati sa razvojem Mostara u periodu Austro – Ugarske, tako i za ljude sa ovih prostora.

Čitana u svjetlu jezičkih znakova predloženih kroz mapu, brošura kroz nazive bitnih institucija i adrese na kojima se nalaze donosi autentično svjedočanstvo o Mostaru. Još jednom se potvrđuje da Mostar ima svoj historijski kontinuitet i bogato kulturno – historijsko naslijeđe na pragu modernog doba.

Osim navedenog, ova brošura može poslužiti i kao vrijedan dokument o značajnoj djelatnosti izdavačke kuće *Pacher & Kisić* koja i danas živi u pamćenju grada, te je nezaobilazan dio njegove urbane historije.

Vrijednost publikacije ogleda se u vjerodostojnim podacima organizovanim na pregledan i zanimljiv način, a svi podjednako doprinose saznanjima o urbanom razvoju Mostara i njegovoj bogatoj kulturnoj prošlosti.

SADRŽAJ

HISTORIJA	5
Esad Kurtović TRI SREDNJOVJEKOVNA HERCEGOVAČKA BIOGRADA	7
Alija Dilberović NEKOLIKO NOVIH PODATAKA O SULTAN SELIMOVOJ DŽAMIJI I HUSEIN-PAŠINOM HANU U STOCU	25
Faruk Taslidža O VJERSKIM INSTITUCIJAMA U HERCEGOVAČKOM SANDŽAKU U PRVIM DECENIJAMA XVII STOLJEĆA.....	43
Đenan Galešić AUSTRIJSKA OBAVJEŠTAJNA DJELATNOST NA BOSANSKOJ GRANICI 1832. GODINE.....	59
Dženita Sarač-Rujanac BRANKO MIKULIĆ O AKTIVNOSTI I METODAMA RADA SAVEZA KOMUNISTA I NACIONALNOM PITANJU U HERCEGOVINI NAKON 21. SJEDNICE PREDSJEDNIŠTVA SKJ	73
Indira Kučuk Sorguč ŽENSKA HISTORIJA KAO HISTORIOGRAFSKI PRAVAC - PREGLED RAZVOJA, DOMETA I POSTIGNUĆA	107
Dario Terzić MOSTARSKE RATNE FREKVENCije - RADIO IZMEĐU INFORMACIJE I PROPAGANDE	127
KULTURNA BAŠTINA	145
Zlatko Zvonić, Ibrahim Dizdar, Aner Duraković STALNA POSTAVAKA: „HERCEGOVAČKO SELO“ U MUZEJU HERCEGOVINE MOSTAR.....	147
Edin Mulović, Indira Gaštan- Bešo PRIKAZ AKTIVNOSTI HISTORIJSKO-ARHEOLOŠKOG ODJELA MUZEJA HERCEGOVINE OD FORMIRANJA DO SAVREMENOG DOBA.....	159
Irma Marić U TRAGANJU ZA NEPOZNATOM BAŠTINOM NAUČNI RAD ĐENANE BUTUROVIĆ.....	181

Majda Turkić, Bernard Harbaš SPOMENICI I NJIHOVO OZNAČAVANJE TERITORIJE I(LI) KAKO BRANITI IDENTITETE	193
KNJIŽEVNOST.....	201
Adnan Kadrić, Madžida Mašić TRAGOM JEDNOG PANEGIRIKA POSVEĆENOG DEFTERDARU RUMELIJE MEHMED-EFENDIJI MOSTARCU.....	203
Lejla Žujo-Marić U POHOD KROZ PROSTOR I VRIJEME, KNJIŽEVNI PORTRET BLAGAJA U NEKIM TEKSTOVIMA IBRAHIMA KAJANA	217
LIKOVNA UMJETNOST.....	227
Ibrahim Kajan LIKOVNI ZAPIS, VIZUELNI OBLICI KULTURE SJEĆANJA MERIME IVKOVIĆ.....	229
PRIKAZI	233
Elmedina Duranović ENES DEDIĆ, <i>BOSANSKO KRALJEVSTVO I SRPSKA DESPOTOVINA (1402-1459)</i> Historijske monografije, knj. 23, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 2021, 481 str.	235
Mehmed Hodžić HERCEGOVINA OČIMA POLJAKA (prikaz knjige Aleksandera Jabłonowskog „Kroz Hercegovinu“, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo 2021) ..	239
Faruk Taslidža AHMET KURT: MAHALA CARINA U MOSTARU – HISTORIJA I RAZVOJ GRADA, Dobra Knjiga, Sarajevo, 2021.	243
Lejla Žujo - Marić MOSTAR NA PRAGU VELIKOG VIJEKA, Plan Mostara izdavačke kuće Pacher & Kisić, reprint izdanje, Muzej Hercegovine, Mostar 2022. godine	247